

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİMDALİ
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİMDALİ**

**TEORİLER IŞIĞINDA TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİNDE
STRATEJİK DERİNLİK**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**HAZIRLAYAN
Kürşat KOLSUZ**

**DANIŞMAN
Prof.Dr. Vahdet KELEŞYILMAZ**

Ankara-2012

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİMDALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİMDALI

TEORİLER IŞIĞINDA TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİNDE
STRATEJİK DERİNLİK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
Kürşat KOLSUZ

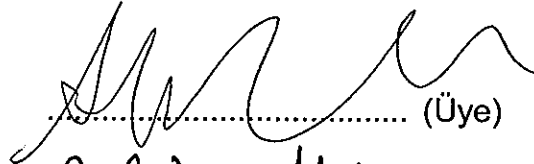
DANIŞMAN
Prof.Dr. Vahdet KELEŞYILMAZ

Ankara-2012

ONAY

Kürşat KOLSUZ tarafından hazırlanan “ Teoriler Işığında Türk-İran İlişkilerinde Stratejik Derinlik” başlıklı bu çalışma, 28.11./2012 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

..... (Başkan)
Prof. Dr. Mehmet Akif Tural

..... (Üye)
Prof. Dr. Abdullah Bandoşdu

..... (Üye)
Prof. Dr. Vahdet Kelçiyılmaz

ÖNSÖZ

“Teoriler Işığında Türk-İran İlişkilerinde Stratejik Derinlik” adlı tez çalışmamızı oluştururken ortaya koymaya çalıştığımız temel varsayım/hipotez, uluslar arası ilişkilerin de genel mantığını oluşturan, ilişkilerin kuramsal bir çerçeve içerisinde değerlendirilmesi yaklaşımı ekseninde, gerek jeopolitik teorilerin ve gerekse uluslar arası ilişkiler teorilerinin ikili ilişkileri yönlendirme noktasındaki kavramsal ve düşünsel gücünü sınamak, bununla birlikte Prof. Dr. Ahmet Davutoğlu tarafından geliştirilen “Stratejik Derinlik” konseptini, her yönüyle Türkiye-İran ilişkilerine uyarlayarak bu derinliğin dış politika davranışlarını etkileme boyutunu ortaya çıkarmaktır.

Bu süreçte, ikili ilişkilerin genel yapısını en çok etkileyen Jeopolitik ve Uluslar arası İlişkiler kuramları ele alınmış, bu kuramlar tarihsel ve siyasi boyutta sınanmış, netice itibariyle münasebetlerin dönemsel olarak farklı kuramlar etrafında şekillendiği ve fakat buna rağmen Konstrüktivist kuramın, her daim ilişkilere sirayet ettiği ve konjonktürden münezze bir algı ortaya koyduğu görülmüştür. Dolayısıyla çalışmadaki esas amacımız, tarihin hiçbir döneminde iki ülkenin kimlik bazlı politikalardan vazgeçmediği gerçeğini ortaya çıkarma ve dış politika yapımında bu unsurun göz ardı edilemeyecek kadar köklü bir geçmişe sahip olduğunu ispatlama noktasında şekillenmektedir.

Çalışmanın kuramsal boyutta değerlendirilmesi noktasında, Uluslar arası İlişkiler ve Jeopolitik gibi alanlara sirayet edilmesine rağmen, teori noktasında Türkiye’de mevcut yerli ve yabancı literatür eksikliği, konuya dair kullanılan kaynak çapını daraltmış olmakla birlikte, uluslar arası ilişkiler disiplininin kendi içinde bağımsız bir bilim dalı olma arzusu, bu disiplinin varlık alanını daha fazla kuramsallaştırması sonucunu doğurduğu için, yakın zamanda teori ve teoriler, bilimsel çalışmaların çerçevesini oluşturan birer şablon sunmaları nedeniyle gerek disiplin içi ve gerekse disiplin dışı yazarlar ve akademisyenlerce daha fazla üzerinde durulan bir konu olmuştur.

Dolayısıyla mevcut kaynaklardan bu kısıtlılık içerisinde maksimum seviyede istifade edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın “Stratejik Derinlik” boyutunda değerlendirilmesi noktasında ise karşılaşılan en büyük güçlük, bu konseptin şimdilik çok yeni ve sonuçlarının tecrübe edilmemiş olması yanında Uluslar arası ilişkilerin anlık değişim gösteren boyutunun ortaya çıkardığı anti-determinist yapının genelleme yapmayı olanaksız kılması; bununla birlikte Arap Baharı sürecinde yaşanan gelişmelerin, bu konsepti akademik çevrelerde tartışılır hale getirmesinin yarattığı fikri çatışmanın neticelerinin, henüz olgunlaştırılmamış olmasıdır. Dolayısıyla eldeki verilerle belirlenen hareket noktası, aynı zamanda tez sonucunda oluşan/oluşturulan genel kanının da referansı olarak kullanılmış, bununla birlikte temel özellikler ve esnek dış politika üzerinden yeni konseptler geliştirilmeye çalışılmıştır.

Tez çalışma konumuzun belirlenmesi, hazırlanması ve sonuçlandırılması noktasında desteklerini esirgemeyen ve içeriğe dair yönlendirmeleri ile değerli tez danışmanım Sn. Prof. Dr. Vahdet Keleşyılmaz’a, kuramsal ve kavramsal çerçeveyi oluşturmam noktasında kıymetli fikirlerine başvurduğum Sn. Yrd. Doç. Dr. Burak Bilgehan Özpek’e, yazım aşamasında maddi ve manevi yardımlarını eksik etmeyen kız kardeşim Gülşah Kolsuz’a ve bu süreçte istemeyerek ihmal ettiğim halde bana her türlü anlayışı gösterme noktasında cömert davranan değerli eşim Ayşegül Kolsuz’a teşekkürü bir borç bilirim.

Kürşat KOLSUZ

Aralık 2012

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AET	: Avrupa Ekonomik Topluluğu
Age.	: Adı geçen eser
Agm.	: Adı geçen makale
Agt.	: Adı geçen tez
AKP	: Adalet ve Kalkınma Partisi
APOC	: Anglo-Persian Oil Company
BAE	: Birleşik Arap Emirlikleri
BENELÜX	: Belçika-Hollanda-Lüksemburg
BDP	: Barış ve Demokrasi Partisi
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
Bknz	: Bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
BMGK	: Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
BP	: British Petroleum
CENTO	: Merkezi Antlaşma Örgütü (Bağdat Paktı)
CIA	: Merkezi Haberalma Teşkilatı
Çy.	: Çeviren yok
İİT	: Ekonomik İşbirliği Teşkilatı
FKÖ	: Filistin Kurtuluş Örgütü
GAMOH	: Güney Azerbaycan Milli Oyanış Hareketi
GSYH	: Gayrı Safi Yurtiçi Hasıla
HAMAS	: Hareket <i>al-Mukaveme al-İslamiye</i> ; İslami Direniş Hareketi
İKÖ	: İslam Konferansı Örgütü
KEİB	: Karadeniz Ekonomik İşbirliği
KEK	: Karma Ekonomik Komisyon
KDP	: Kürdistan Demokrat Partisi
KUK	: Karma Ulaştırma Komisyonu
KYB	: Kürdistan Yurtseverler Birliği

MOSSAD	: Ha-Mossad le-modi'in u-le-tafkidim meyuhadim, (<i>İstihbarat ve Özel Operasyonlar Enstitüsü</i>)
NAFTA	: Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması
NATO	: Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü
OPEC	: Petrol İhraç Eden Ülkeler Teşkilatı
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TİKA	: Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı
TSK	: Türk Silahlı Kuvvetleri
Ty.	: Tarih yok
UAEA	: Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı
Yn.	: Yazarın notu
Yy.	: Yüzyıl

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
KISALTMALAR.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	v
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

JEOPOLİTİK TEORİLER IŞIĞINDA TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİ

1.1. JEOPOLİTİĞİN TANIMI VE UNSURLARI.....	5
1.1.1 Jeopolitik.....	5
1.1.2. Jeopolitiğin Unsurları	7
1.2.1. JEOPOLİTİK TEORİLERİN İLİŞKİLERE UYARLANMASI	9
1.3.1. KLASİK ULUSLAR ARASI JEOPOLİTİK TEORİLER	11
1.3.1.1. Avrasyacılık	11
1.3.2.1. Büyük Satranç Tahtası	20
1.4.1. MODERN DÖNEM ULUSLAR ARASI JEOPOLİTİK TEORİLER...	23
1.4.1.1. Medeniyetler Çatışması Teorisi	23
1.4.1.2. Medeniyetler Bütünleşmesi Teorisi.....	29
1.4.1.3. Ortadoğu Entegrasyon Teorisi.....	34
1.4.1.4. Büyük Ortadoğu Projesi.....	37

İKİNCİ BÖLÜM

ULUSLAR ARASI İLİŞKİLER TEORİLERİ IŞIĞINDA TÜRK-İRAN

MÜNASEBETLERİ

2.1. GENEL OLARAK TEORİ VE ULUSLAR ARASI POLİTİKA.....	44
2.2. U.İ. ÇALIŞMALARINDA TEORİK GEREKLİLİK.....	46
2.3. ULUSLAR ARASI POLİTİK TEORİLERİN İLİŞKİLERE ETKİSİ.....	48
2.3.1. Realist Teori.....	48
2.3.2. Neorealist Teori	52
2.3.3. Güç Dengesi Teorisi	56
2.3.4. Oyun Teorisi	61

2.3.5. Konstrüktivist Teori	65
-----------------------------------	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİNDE STRATEJİK DERİNLİK

3.1. JEOPOLİTİK HİTERLAND	88
3.2. KÜRESEL VE BÖLGESEL GÜÇ PARAMETRELERİ.....	94
3.2.1. ABD'nin Bölgesel Güç Politikaları	94
3.2.2. İsrail'in Bölgesel Güç Politikaları	106
3.2.3. Avrupa Birliği Ülkelerinin Bölgesel Güç Politikaları	113
3.2.4. Rusya'nın Bölgesel Güç Politikaları	119
3.3.POLİTİK (TARİHİ) DERİNLİK.....	124
3.4. DİNSEL DERİNLİK.....	142
3.5. KÜLTÜREL DERİNLİK.....	153
3.6. ETNİK DERİNLİK	159
3.6.1. Azeri Etnisitesi ve Etnopolitiği	161
3.6.2. Kürt Etnisitesi ve Etnopolitiği.....	168
3.7. İKTİSADİ DERİNLİK.....	174
 SONUÇ.....	 183
KAYNAKÇA	188
ÖZET	197
ABSTRACT	199

GİRİŞ

Türkiye ve İran, tarihin en eski milletlerinden ve birbirlerine sınırdaş olmaları hasebiyle, süreç içerisinde yarattıkları müşterek kültür kodlarını, iç ve dış konjonktürel gelişmelere paralel olarak dizayn etmişlerdir. Siyasi yelpazelerini, mevcut kültür ve uygarlık yapısı ekseninde şekillendiren iki ülke, 1920'lerin ortalarında benzer politik yönelimlere girmiş ve bu noktada kimliksel bir yakınlaşma ve diyalog ortamı oluşmuştur. Bu bağlamda Gazi Mustafa Kemal Atatürk ile Şah Rıza Pehlevi'yi aynı masaya oturtan esas etmenin, demokrasi ve laiklik üzerinden geliştirilmeye çalışılan modern devlet kimliği olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Bu noktada, çağdaşlaşma, diğer tüm aidiyetlerden daha elzem görülmüş, Türk ve Fars kimlikleri, Batı kimliğine entegre edilmeye çalışılmıştır. Bir başka uygarlığın çatısı altında oluşturulmaya çalışılan müşterek politikalar, iki devlete ait fark yaratan unsurları öylesine törpülemiştir ki, ilişkileri, Şah Rıza Pehlevi'nin, Fevzi Çakmak'ı iki ülke ordularının Genel Kurmay Başkanı olarak görmeyi arzu ettiğini belirtmesine ve Gazi Paşa'nın 1938 yılındaki vefatı nedeniyle İran'da yas ilan edilmesine kadar taşımıştır.

1979 yılında gerçekleşen İran İslam Devrimi, İran için yeni bir kimlik ve model anlamı taşımaktadır. Laik Fars Kültürü yerine Şii Fars kültürünün yerleştirilmesi amacını taşıyan devrim, bölgesel anlamda fundamentalizmi ve terörizmi, devrimi destekleyici birer unsur olarak kullanma niyetini de beraberinde getirmektedir. Bu tehdidin bölgesel açıdan yeni kimlik krizleri yaratmaması gerektiği düşünüldüğü için, Türkiye'de ve diğer bazı bölge devletlerinde, bu tehdide karşı bir takım politik/askeri önlemler alınmıştır.

İran'ın gerçek bir tehdit olarak belirmeye başladığı Safeviler devrinden itibaren günümüze değin, iki ülke arası ilişkileri belirleyen en temel unsur; *Kimlik* olmuştur. Dış politika yapımcılarının ve analistlerin ısrarla ikili ilişkileri *Realizm* ve *Pragmatizm* ekseninde görme ve değerlendirme arzuları, kısır bir tahlilden öte anlam taşımamaktadır. Bu nedenle, bu çalışmada kimlik olgusunu dış politika yapımında en önemli araç olarak tasavvur eden

Konstrüktivist kuram, ana merkeze oturtulmuş, diğer uluslar arası ilişkiler kuramları ve yaklaşımları, Konstrüktivizmi daha anlaşılır kılmak adına birer destek unsuru olarak kullanılmıştır.

Kuramsal çerçeve, yalnızca Konstrüktivist bakış açısı ile değil; aynı zamanda çağdaş ve plüral-konstrüktivist bir fikir olan *Stratejik Derinlik* konsepti esas alınarak oluşturulmaya çalışılmıştır. Henüz kuramsal olarak değil, fakat hipotez aşamasında olan bir düşünce şeklinde telakki ettiğimiz bu konsept, bu çalışmayı multidisipliner bir açıdan ele alma ve değerlendirme imkanı sunmaktadır. Bu noktada ilişkileri, çok boyutlu değerlendirmek gerektiği yönündeki tezimizi desteklemek ve *Stratejik Derinlik* konseptini daha sağlıklı kavramak adına, Plüralist (çoğulcu) bir yaklaşım modeli benimsenmiş, münasebetler, birbirinden farklı, fakat birbiriyle organik bağa sahip din, toplum, siyaset, ekonomi ve kültür gibi unsurları derinlemesine analiz etme bağlamında değerlendirilmiştir.

İlk bölümde, iki ülke ilişkileri, Jeopolitik Teoriler ekseninde ele alınmış, jeopolitiğin tanımı ve unsurları ortaya konulmuş, Soğuk Savaş dönemi klasik jeopolitik teoriler ile Soğuk Savaş sonrası oluşturulan modern dönem jeopolitik teorilerin, ikili münasebetlere etkisi ve bu etkinin boyutu karşılaştırmalı bir analiz ile değerlendirilmiştir. Dinsel Kimlik çatışmalarını öngören Medeniyetler Çatışması Teorisi ile kimliklerin girift yapısını savunan globalci Medeniyetler Bütünleşmesi Teorisi; Batı kimlik ve kültür öğelerinin bir güç olarak mevcut konumunu sürdürmesini amaçlayan ve bu bağlamda Türkiye'yi yerine göre İran'a karşı tercih edilebilir, yerine göre ise model bir ülke olarak gören Büyük Satranç Tahtası ve Büyük Ortadoğu Projeleri yanında, Batı bloğu (öteki) karşısında oluşturulmaya çalışılan ve Doğu'ya özgü değer ve dünya görüşünü farklı bir kimlik üzerinden geliştiren, bununla birlikte İran'ı, Türkiye'ye tercih edilebilir gören Avrasyacı Kuram, bu bölümde irdelenmiştir. Bununla birlikte iktisadi entegrasyona dayalı bir hipotez olarak ortaya konulan Ortadoğu Entegrasyon Teorisi, bir model sunması ve Stratejik

Derinlik konsepti ile örtüşmesi açısından kayda değer bir öneri olarak değerlendirilmiştir.

İkinci bölüm, çağdaş Uluslar arası İlişkiler Kuramları açısından ele alınmış, teori ve uluslararası politika, kavramsal açılardan sunulmuş, uluslar arası ilişkiler çalışmalarında kuramsal gereklilik ve uluslar arası politik ekollerin iki ülke ilişkilerine etkisi detaylandırılarak, ikili münasebetlere en çok etki eden kuramlar bu bağlamda değerlendirilmeye gerek görülmüştür. Bu noktada, dönemsel bazda değişkenlik gösteren realist ve neorealist kuramlar ile iki ülke dış politikasında her daim gözetilen fakat etkinliği sınırlı iki kuram olarak, Güç Dengesi ve Oyun Teorisi bu çerçeve içerisinde değerlendirilmiştir. Bu bölümün sonunda detaylı bir şekilde Konstrüktivist kuram incelenmiş, iki devlet için kimlik ve aidiyetin ortaya çıkışı ve tarihsel akışı irdelenmiştir.

Üçüncü bölüm, Prof. Dr. Ahmet Davutoğlu tarafından geliştirilen ve ilk yerli sistematik teori olma yolunda ilerleyen *Stratejik Derinlik* konsepti esas alınarak, Türk-İran ilişkilerinin yapısal yönünü oluşturan Politik, Dinsel, Kültürel, Etnik ve İktisadi derinlik konuları ile Siyasi coğrafya ile bağlantılı Jeostratejik Hinterland ve Küresel ve Bölgesel Güçlerin iki ülke ile olan ilişkilerinin yekdiğerine yansıma biçimi etrafında şekillenmiştir. Bu bağlamda, ABD, İsrail, Rusya ve AB'nin bölgesel politikalarında oluşturdukları ittifaklar, işbirlikleri ve yapısal tavırlar incelenmiş, bu politikalar etki-tepki bağlamında ele alınmıştır. Bununla birlikte, Stratejik Derinlik görüşünün, ikili ilişkilerde fayda-zarar noktasında getiri ve götürüsü ortaya konularak, fikriyatın İran nezdinde pratiğe dökülebilir bir tarafı olup olmadığı değerlendirilmiştir.

Tüm bu unsurlar, tarihsel detaya inilmeden genel bir kronoloji şeklinde ele alınmış, ilişkilerin artı-eksi gün yüzüne çıktığı dönemler, daha ziyade tercih edilir olmuştur. Zira çalışmanın kapsamı, bir tezin sınırlarını ziyadesi ile aşmaktadır ve bu nedenle -her ne kadar bağlantı sağlanmaya çalışılsa da- aynı konu içerisinde tarihsel kopukluklar yaşanması olağandır. Bu açıdan tezin geneli için kullanılabilecek tek bir metottan bahsetmek de mümkün

değildir. Ancak, Türk-İran ilişkileri, tarihsel ve kimliksel unsurlardan harici bir şekilde değerlendirilemeyeceği için, bu çalışma esnasında da tecrübe edilen odur ki, iki devletin birbirlerine karşı oluşturdukları politikaların mutlaka bir referansı mevcuttur ve bu referans tam olarak tespit edilemediği müddetçe, dış politika yapımında birçok sürpriz ile karşılaşmak mümkündür. Dolayısıyla her türlü diplomatik teşebbüsün transdisipliner bir boyutta ele alınması ve analiz edilmesi, bununla birlikte Oportünist Acem Diplomasisinin, Politik Radikalizm ile Politik Pragmatizm arasında konjonktür ve iç siyasal/bürokratik yapıya göre şekillendiğinin göz önünde bulundurulması elzem görülmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

JEOPOLİTİK TEORİLER IŞIĞINDA TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİ

1.1. JEOPOLİTİĞİN TANIMI VE UNSURLARI

1.1.1 Jeopolitik

Devletlerin ulusal güçlerini ve dış politika davranışlarını, ülkelerin coğrafi konumu ve fiziksel çevre ile açıklamaya çalışan bir yaklaşım. Jeopolitik terimi, İsveçli siyaset bilimci Rudolf Kjellen tarafından “Staten Som Liftsform” (Bir Organizma Olarak Devlet,1961) adlı yapıtta ortaya atıldı.¹ Rudolf Kjellen’e göre jeopolitik; bir organizma ve boşlukta duran bir olgu olan devletin bilimidir. Diğer bir ifade ile jeopolitik, devletin coğrafi teşekkül veya mekân içinde tabiat kanunları ve insanların davranışları açısından ilmi olarak incelenmesi ve değerlendirilmesidir.² Kjellen, burada jeopolitiği, ilmi bir faaliyet olarak ortaya koyarken, altını çizmek istediği yegane husus, jeopolitiğin belirli bir metoda ya da usule uygun bir şekilde planlı ve programlı bir faaliyet yahut yöntem olduğudur.

Graham Evans ve Jeffrey Newnham’a göre jeopolitik, uluslar arası politik davranışları konum, büyüklük, iklim, topoğrafi, demografi, doğal kaynaklar ve teknolojik gelişme potansiyeli gibi verilere dayanarak anlamaya ve anlamlandırmaya çalışan dış politika analiz yöntemidir.³ Evans ve Newnham, tanımlamada tüm coğrafi unsurların önemine işaret ederek plüralist bir bakış açısıyla kavrama yaklaşmışlardır. Kavram, zaman içinde birçok stratejist, analist, tarihçi ve siyasi coğrafyacı tarafından değerlendirilmiş ve yorumlanmıştır. Ancak sistematik bir biçimde ele alınıp incelenmemiştir.

¹ Faruk Sönmezoğlu, Y. Gökalp Yıldız vd., **Uluslar arası İlişkiler Sözlüğü**, İstanbul, Cem Yayınevi, 1992, s.180.

² Bilal Karabulut, **Strateji Jeostrateji Jeopolitik**, Ankara, Platin Yayınları, 2005, s.27.

³ Karabulut, **age.**, s.30.

Jeopolitiğin ortaya çıkışını, ünlü Alman siyasi coğrafyacısı Friedrich Ratzel'in çalışmaları ile birlikte düşünmek mümkündür. Biyoloji, Etnoloji ve Coğrafya alanlarında uzmanlaşmış bir kişi olan Ratzel, Antropolojik Coğrafya (Anthropogeographie) adlı eserinde, doğal çevrenin özellikleri ile insanın yaptıkları arasında ilişkiler kurmaktadır. Jeopolitik ile ilgili temel görüşlerini ise, 1897 yılında yayınladığı Siyasi Coğrafya (Politische Geographie) adlı eserinde bulmak mümkündür. Darwin'in evrim teorisinden oldukça etkilenen Ratzel'e göre devlet, bir biyolojik organizma gibi, çevre ile belirli ilişkiler içerisindedir. Bir devlet, gelişme ve yayılmayı amaçlayan bir organizma olarak diğer devletler ile çatışmalara girecektir. Yeni sahalara kazanarak gelişmesi, yaşaması için zorunludur.⁴ Ama jeopolitik yaklaşımın göstermeye ve açıklamaya çalıştığı bu bölgesel güç çatışmaları siyasal bir bütünlüğün hayatta kalmasını sağlamaya yönelik yaşamsal, gerçek ya da sözde bir gereksinimden kaynaklanan çatışmalar anlamında "nesnel" çıkar çatışmaları değildir sadece; bunlar, aynı zamanda, temsil edilen alanlarla ilgili çatışmalardır: bu alanlarda yaşayanların, bu alanları gözetip kollayanların ya da betimleyenlerin geleneksel ve kutsallaştırılmış toplumlarda modern devletin kültürleştirme enstrümanları okul ve medyalarla kuşaktan kuşağa büyük bir saygıyla aktarılan değerlere sahip oldukları düşünülür. Oysa siyasal iktidarı ellerinde bulunduranlar bu düşüncelerden yararlanırlar ve onları manipüle ederler, ancak kimi zaman kendileri de yanılırlar bu bağlamda ve bazen bunlardan yararlanarak siyasal amaçlarına ulaşamayabilirler ya da gözden kaçırabilirler bu amaçları. Bir başka deyişle, Thierry de Montbrial gibi, jeopolitik, "bölgeler temelindeki ideolojilerle ilgilenen siyasal coğrafyanın parçasıdır" diyebiliriz.⁵

Jeopolitik, metafizik, gnostik veya etik teşhis yapmayı, yani neyin aydınlık, hakikat ve hayır olduğunu; neyin ise karanlık, yalan ve şer olduğunu açıklamayı kendine amaç edinmez. Jeopolitik, her bir medeniyetin değer

⁴ Faruk Sönmezoğlu, **Uluslar arası Politika ve Dış Politika Analizi**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 3. baskı, 2000, s.507.

⁵ Alexandre Defay, **Jeopolitik**, çev. İsmail Yerguz, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2005, s.9.

yapısının manasını anlamaya, idrak etmeye ve onun mantığını tasvir etmeye çalışır. Ancak objektif bir metodolojinin pekâlâ belli bir medeniyetin ürünü olan somut kişileri veya bir grup insanı her zaman kullanıyor olması nedeniyle, objektif jeopolitik, teorik düzeyde dahi mevcut olamaz; her bir milli ekolün niteliksel yaklaşımını yansıtan bir jeopolitik, bir Anglo-Sakson, Alman, Rus, Arap, Çin, Japon, Türk vs. jeopolitiği olacaktır. Ve tüm bu yaklaşımlar, ezeli jeopolitik ikilikten hareket ederek, kendi ülkesinin tarihini, dinini, kültürünü, ırkını kara-deniz temel yapı koduyla ilişkilendirerek genelleme yaptığı zaman gerçek bir jeopolitik nitelik kazanacaktır.⁶ Dolayısıyla, ilk ortaya çıkışında irredentist amaçlar taşıyan jeopolitik, Soğuk Savaş yıllarında idealist bir hüviyete bürünmekte, modern dönem (Soğuk Savaş sonrası) de ise, daha realist bir şekil alarak ulusal ve uluslar arası politik davranışları anlama ve analiz etme misyonu yüklenmektedir. Bu nedenle, Türk-İran ilişkileri jeopolitik açıdan irdelenirken modern dönem jeopolitik kuramları içerisinde daha ziyade dinsel ve politik kimlik perspektifi çerçevesinde değerlendirilmektedir.

1.1.2. Jeopolitiğin Unsurları

Suat İlhan, Jeopolitiğin unsurlarını, coğrafi (statik) ve beşeri (dinamik) olmak üzere iki kategoriye ayırmıştır, Bunlar;

1) Jeopolitiğin Coğrafi Unsurları (Değişmeyen Unsurlar):

- Coğrafi konum
- Sınırlar ve coğrafi bütünlük
- Saha genişliği ve sahip olunan stratejik kaynaklar
- Coğrafi özellik

2) Jeopolitiğin Beşeri Unsurları (Değişen Unsurlar):

- Sosyal değerler
- Ekonomik değerler
- Politik değerler

⁶ Aleksandr Dugin, **Rus Jeopolitiği**, çev. Vügar İmanov, İstanbul, Küre Yayınları, 3. baskı, 2004, s.X.

- Askeri değerler
- Kültürel değerler ve kültür çevresi.

Jeopolitiğin coğrafi unsurları stratejide “mekân”ın, beşeri unsurları yine stratejide “güç”ün karşılığıdır. Her ikisinde de konuları, düşünceleri aktif kılan “zaman”dır. Değişmeyen unsurlar olan fiziki olgularla birlikte değişen unsurlar olan güçler jeopolitiğin uygulamaya yönelik yönünü, politika tespitini, hedef ve hareket tarzı seçimini şekillendirir.⁷

Ersoy Taşdemirci'ye göre ise, Jeopolitiğin Unsurları şu şekildedir;

1) Statik (Değişmeyen) Unsurlar:

A) Politik Bölümlenme Unsuru

B) Arazi Unsuru

- Arazinin genişliği
- Arazinin fiziki yapısı
- Arazinin şekli
- Arazinin konumu

2) Dinamik (Değişen) Unsurlar:

- Nüfus unsuru
- Sosyal unsur
- Ekonomik unsur
- Politik unsur
- Jeostratejik unsur⁸

Burada dikkat edilmesi gereken bir husus şudur ki, unsurların stabilliği çok katı bir kategori teşkil etmez. Zira zamanla sınırlar da değişebilir, stratejik ya da doğal kaynaklar da tükenebilir. Dolayısı ile değişimsel planlamalar konjonktürelidir. Bu nedenle değişmeyen unsurlar değişebileceği gibi, değişen unsurlar da uzun yıllar değişmeyebilir. Örneğin, nüfusun yapısı, miktarı, yoğunluğu, cinsiyet oranı her daim değişecek şeklinde bir standart yoktur.

⁷ Suat İlhan, **Jeopolitik Duyarlılık**, Ankara, TTK Basımevi, 1989, s.22.

⁸ Karabulut, **age.**, s.33.

Ancak, aynı nüfus içerisinde iş ve eğitim durumu gibi konularda bariz değişimler gözlenebilir.

1.2.1. JEOPOLİTİK TEORİLERİN İLİŞKİLERE UYARLANMASI

Devletlerin tarihsel süreç içerisindeki konum, tutum ve davranışlarını, içinde bulundukları fiziki ve beşeri çevre ile ilişkilendiren görüşlerin sistematik bir nitelik taşıyan ilk örneğinin, ünlü İngiliz tarihçi Arnold J. Toynbee'nin "Bir Tarih İncelemesi" (A Study of History) adlı eserinde geliştirildiği söylenebilir. Toynbee çalışmasında, fiziki ve beşeri nitelikteki çevresel faktörlerin, uygarlıkların ortaya çıkış ve gelişmeleri üzerindeki etkilerini vurgulamaktadır. Toynbee'ye göre uygarlıklar, çevreden gelen çeşitli meydan okumalara (challenge) cevap (response) verebildikleri sürece var olur ve gelişirler. Bunlar; i) ülkenin fiziksel koşullarının zorluğu, ii) yeni topraklar kazanmak ve vahşi bölgeleri kullanıma açma gereği, iii) diğer devletlerden yönelen dış darbeler, iv) dışarıdan gelen her türlü ve sürekli baskılar ve v) bu baskılar karşısında devletin bir yerde kaybettiklerini bir başka yerden telafi edebilme yeteneğidir.⁹ Dolayısıyla Toynbee, burada esasen iki unsur üzerinde durmaktadır: Bunlardan ilki, devletlerin mutlak surette yerleşik-stabil olması; yekdiğeri ise, ya güvenli bir coğrafyada ikamet etmesi, yahut çevresel olumsuz etkenleri bertaraf etmeye muktedir olması. Devletlerarası ilişkileri belirleyen en önemli unsur "güç" olduğu ve küresel anlamda devlet dışı tehdit unsurlarının varlığı sürdüğü müddetçe, dünyada güvenli bir bölgenin varlığından bahsetmek pek mümkün görünmemektedir. Zira coğrafi açıdan İran ve Mısır'ın konumu, yukarıda izah edilen klasik bakış açısına göre, stratejik açıdan gayet güvenli görünmekle birlikte, İsrail-Mısır savaşı, bu tezi çürütmüştür. Bu nedenle beka ve güvenliğe ilişkin geleceği belirleyen en önemli etmen çevresel faktörler ile küresel ve bölgesel aktörlerin bin bir çeşit rolüdür.

⁹ Faruk Sönmezoğlu, *Uluslar arası Politika ve Dış Politika Analizi*, s.483-484

Vidal de la Blache'a göre, doğanın bir devlet ve o devletin kurumları üzerinde ne kadar etkili bir unsur olduğu inkâr edilemez. Fakat bir unsur daha vardır ki, o da "insan"dır ve "insan da doğa kadar coğrafi bir unsurdur". Kaldı ki insan, tembel doğaya göre çok daha aktiftir. Doğa, "girişim sahibi" değildir ve yerküre üzerinde "aktör olmaktan ziyade seyircidir".¹⁰ Blache, tarihsel anlamda bir tartışma olan tarihin, kişilerin mi, yoksa konjunktürlerin mi tarihi olduğu noktasına bizi götürmektedir. Bu bakış açısı da tek taraflıdır. Çünkü tarih, ne tek başına kişilerin, ne de tek başına konjunktürlerin eseridir. Bilakis her iki etkenin de aynı anda rol oynadığı bir süreçtir. Dolayısı ile burada coğrafi ya da çevresel unsurların edilgenliğinden söz edilemez. Ayrıca bu bakış açısı kendi içinde tutarsızdır. Zira doğa'nın seyirciliği, onun pasifliği; İnsanın doğa kadar coğrafi bir unsur olması ise, coğrafyanın en az insan kadar aktif bir unsur olması anlamlarına gelir ki, bu söylemsel bir tezada işaret eder.

Teoriler, dünyaya hâkim olma esasına dayandırılmıştır. Gerçekte dünya hâkimiyeti fikrinin ne ölçüde geçerli olduğu tartışılabilir. Dünya hâkimiyeti fikri kaybolsa dahi, ülkeler arasında hangi konuda ve hangi seviyede olursa olsun bir mücadele, hatta ilişki var oldukça jeopolitik, gündemde kalacaktır. Her ülke kendi durumunu iki seviyeli jeopolitik değerlendirmeye tabi tutmalıdır: Birincisi, dünya güç merkezlerine göre global düzeyde; ikincisi, ülkenin bulunduğu bölgedeki bölge devletlerini kapsayacak genişlikte ve düzeyde.¹¹

¹⁰Nejat Tarakçı, **Devlet Adamlığı Bilimi, Jeopolitik ve Jeostrateji**, İstanbul, Çantay Kitabevi Yayınları, 2003, s.18.

¹¹ Suat İlhan, **Türklerin Jeopolitiği ve Avrasyacılık**, Ankara, Bilgi Yayınevi, Haziran 2005, s.38.

1.3.1. KLASİK ULUSLAR ARASI JEOPOLİTİK TEORİLER

1.3.1.1. Avrasyacılık

Avrasyacılığın tarihi temelleri Rusya’da Ekim devriminin ardından yurtdışına muhaceret eden Rus düşünürlerinden Nikolay Trubetskoy (1890-1938), Petr Savitskiy (1895-1968), Georgiy Florovski (1893-1979), Georgiy Vernadskiy (1887-1973) ve benzeri aydınların fikirlerine dayanmaktadır. Kendi görüşlerini ilk kez 1921’de ve 1922’de Sofya’da çıkardıkları *Doğuya Çıkış: Öngörüler ve Gerçekleşmeler* ve *Yollarda: Avrasyacıların Savları* isimli çalışmalarıyla gündeme getirmişlerdir. 1926’da bu akım kendi görüşlerini *Avrasyacılık: Sistemik Görüşler* isimli bir programla açıklamıştır. 1926-1929 döneminde Paris’i merkez olarak kullanan Avrasyacılar *Evraskiy Hroniki* (Avrasya Günlüğü) ve *Evrasiya* (Avrasya) isimli yayınlar çıkarmışlardır.¹² Bu aydınlar arasında St. Petersburg doğumlu olan babası Stalin döneminde kurşuna dizilen bir Rus, annesi ise bir Türk olan Lev Gumilev’i de zikretmek gerekir.

Jeopolitik görüşlerini temelde kara gücünün üstünlüğü esasına dayandıran Avrasyacıların görüşlerini birkaç noktada özetlemek mümkündür. *Her şeyden önce*, Avrasyacılar Avrupa merkezli bir bakış açısını reddetmekte ve bütün uygarlıkların eşit olduğunu kabul etmekteydiler. *İkinci olarak*, Avrasyacılar, insanlığın toptan Avrupalılaştırılması/Batılılaştırılması çabasında olan ve böylece ulusal kültürlerin özgünlüğünü ortadan kaldıran Germen-Roman Batıyı şiddetle eleştirmektedirler. *Üçüncü olarak*, Avrasyacılar Rusya’yı, Avrupa ve Asya’dan farklı kendine özgü kültürel-coğrafi dünyası olan özel bir kıta ve bu arada daha çok Asya’ya dönük olarak görmekteydiler. *Dördüncü olarak*, Avrasyacılar Rus halkının sadece Slav unsuru ile tanımlanamayacağını, kültüründeki “Turan unsuru” nedeniyle Avrasya’nın Slav olmayan halklarıyla bağının olduğunu ve onlarla benzer psikolojik yapıyı sağlayarak (Avrasya) kıtanın bütünlüğünü sağladığını

¹² Nazım Cafersoy, “Rusya’da (Yeni) Avrasyacılık Akımı”, www.turksam.org.tr, (28 Aralık 2005).

savunuyorlardı. *Beşinci olarak*, Rusların kendi devlet ideolojilerini ve kıtayı devlet halinde birleştirme yeteneklerini Moğol egemenliğinden aldığını, bu bağlamda Moğol egemenliğinin Rusya için yararlı olduğunu öne sürmekteydi. *Altıncı olarak*, Avrasyacılar Rusya'daki komünist devrimi bir yandan Rusya'da Avrupalılaşma sürecinin ölümü olarak değerlendirmekte, öte yandan da bu devrimi "Doğuya dönüş" için hayırlı bir başlangıç olarak görmekteydiler. *Yedinci olarak*, Avrasyacılar (Rusya'da) liberal demokrasinin çökerek, onun yerine geçen ve ondan sadece yönetici seçkinlerin ideolojik sadakati kıstasıyla belirlendiği yeni devletin-*ideokratiya'sını* (bu örnekte sosyalist düzenin) da eleştirmektedirler. İdeokratiya'nın başarılı olamamasındaki en önemli engelin Bolşevik (komünist) ve faşist ideolojiler olduğunu düşünen Avrasyacılar ideokratiya'nın temel zemininin halkların refahını öngören Avrasyacılık olması gerektiğini düşünüyorlardı.¹³ Dolayısıyla Avrasyacılık stratejik bir tercihin dışında ideolojik olarak sistematize edilen bir yaşam tarzı sunmakta idi.

Temelde klasik ve yeni olarak adlandırabileceğimiz iki tür Avrasyacılık mevcuttur. Bunlardan ilki, Lev Gumilev ve Petr Savitskiy tarafından geliştirilen ve Türk/Turan unsurlarını mutlak surette Avrasyacı jeopolitik kuramın içinde değerlendiren yaklaşımdır. 1960'lı yıllardan itibaren SSCB, Çin'e karşı Orta Asya'da tam egemenlik kurma anlayışı ile Türk ve Slav halkları arasında kardeşlik bağları oluşturma düşüncesi temelinde hareket ederek Avrasyacılığın temelini atmıştır. Daha sonra Avro-Avrasya (doğu-batı) eksenli kaynaştırıcı ve bütünleştirici daha geniş bir coğrafya üzerinde idealize edilen bu yaklaşım, yine Türkiye'yi, projenin içerisinde stratejik bir ülke olarak değerlendirmekte idi. 1991 yılından itibaren ise, SSCB'nin dağılmasıyla birlikte, Avrasyacılık yeni bir form kazanmıştır. Özellikle ABD düşmanlığı temelinde geliştirilen *Yakın Çevre Doktrini*, Rusya'nın, İran, Hindistan, Çin ve Japonya ile Atlantik Bloğu karşısında Avrasya Bloğunu oluşturarak yeniden çok kutuplu sistemi hâkim kılma anlayışında idi. Bu Yeni Avrasyacı

¹³ Cafersoy, **agm**.

yaklaşımın temsilcisi ise, kendisi bir filolog olan, Avrasya Partisi Genel Başkanı Aleksandr Dugin'dir. Dugin, Yeni Avrasyacı yaklaşımını *Rus Jeopolitiği* adlı eserinde şu şekilde dile getirmektedir:

“Günümüzde Rusya-Avrasya, küresel muhalifi olarak, “kıyasal medeniyetler” yani Rimland’dan ziyade karşısındaki bir “Ada”yı, Atlantikçi Amerika’yı bulmaktadır. Bu nedenle Atlantik ötesi Batı karşısında stratejik bir zorunluluk olarak, kıyasal alanların, müttefikler haline dönüşmesi, “sahil/kıyı” bölgelerine nüfuz edilmesi, Avrasya genelinde bir paktın imzalanması veya en azından Rimland’ın mümkün olduğu kadar büyük bir bölümünün tam ve katı bir tarafsızlığının temin edilmesi gerekiyor. Rusya’nın buradaki stratejik formülü, “hem Doğu, hem de Batı” olmalıdır. Çünkü ancak Avrasya’nın Rusya merkezli kıtasal entegrasyonu, onun tüm halklarına ve devletlerine gerçek egemenlik, azami siyasi ve ekonomik otokrasi sağlayabilir. Günümüzde stratejik düzeyde bir tek karşıtlık gündemdedir; ya tekdünyacılık /mondializm (küresel çapta Amerikancılık veya Atlantikçiliğin egemen olması) ya da kıtasalcılık (kürenin, siyasi, askeri, stratejik ve jeopolitik egemenlikten yararlanan iki veya daha fazla Büyük Alana bölünmesi). Gerçek egemen bir kıtasal jeopolitik güç olması için Rusya’ya Rimland’lar lazımdır. Şu anda askeri, stratejik ve ekonomik teknolojilerin güncel gelişimi çerçevesinde başka bir kıtasal olmayan egemenlik, açıkçası mümkün değildir. Stratejik alanda Rusya’nın devletçilik problemini çözmek için her türlü “etnokratik”, salt “izolasyoncu” projeler, tek dünyacı/mondialist planlara tam uygun olarak, yerküreyi topyekûn kontrol etmenin yanında Avrasya ve Rusya’nın tamamıyla stratejik, siyasi ve ekonomik açıdan işgali gibi sonuçlar doğurur.”¹⁴

Dugin, oluşturmaya çalıştığı konseptin Rimland eksenini içerisine Türkiye’yi yerleştirmek noktasında çekingen davranmıştır. Zira Türkiye’nin Batı bloğu içerisinde geleceğini araması, Dugin açısından akli çelinemeyecek kadar batılı bir ülke şeklinde yorumlanmıştır. Bu nedenle bir Rus milliyetçisi

¹⁴ Dugin, *age.*, s.6.

olarak Dugin, Türkiye'yi, yalnızca ABD uydusu bir devlet olarak görmez, buna mukabil, Orta Asya'da Panturanist politikalar peşinde koşan ve İslam dünyası üzerinde nüfuzu bulunmayan bir devlet olarak telakki eder. Ayrıca, Türkiye ile Rusya arasında tarihten intikal eden bir güven bunalımı ve muhtelif bölgelerde çakışan politikalar olduğunu ifade eder:

“Bir devlet olarak Türkiye, Osmanlı İmparatorluğunun yerinde onun bir devamı değil, bir parodisi olarak teşekkül etti. Çok merkezli ve çok milletli emperyal İslami yapının yerine Kemal Atatürk; laik, ataist, profan ve milliyetçi düzeni ile Fransız ulus-devletin doğu versiyonunu kurdu. Doğunun kendi manevi, dini ve jeopolitik geleneğinden keskin bir şekilde kopan ilk devlet Türkiye'dir. Bugün NATO üyesi olan Türkiye, fiilen Atlantikçiliğin ve tek dünyacılığın Doğudaki ileri karakolu, Asya-Doğu ile Arap âlemi arasındaki “tampon kordonu” sayılmaktadır...”¹⁵ Bir ulus devlet ve NATO üyesi olarak Türkiye, Avrasya projesi için yeterince hasım bir oluşumdur: böylesi bir Türkiye ile Rusya'nın ortak hedeflerinden çok daha fazla jeopolitik çelişkileri bulunmaktadır. Realist olmak ve durumu aklîselimle değerlendirmek gerekir: Ankara'nın Çeçen ayrılıkçılarına belirli düzeyde yardımı, eski Türk-Ermeni sürtüşmeleri, Bakü'de Moskova karşıtı atmosferin desteklenmesi, Bakü-Ceyhan petrol boru hattı inşasıyla ilintili tüm konular, Atlantikçi ve Avrasya karşıtı stratejinin parametrelerine açıkça uygun düşmektedir. Bu durumda Rusya, İran'la ilişkilerin pekiştirilmesinden, Ermenileri öncelikli olarak desteklemeye, Kıbrıs konusunda Rumlar lehine lobicilikten, Kürt isyancılar ve İslami gelenekselciler ile samimi ilişkilere varıncaya kadar geleneksel bir karşı hareketler sistemine otomatik olarak itilmektedir. Fakat tüm bunlar taktik düzeyde olan şeylerdir. Yeni Avrasyacı proje, tamamen farklı bir şeyi öngörmektedir. Yeni Avrasyacılık, günümüzdeki durumu küresel boyutta idrak etmeyi öngörmektedir. Biz, tek kutuplu bir dünyanın, yani doğrudan Amerikan kontrolünde ve Anglo-Sakson siyasi, iktisadi ve dini değerlerin hâkimiyetindeki küresel Atlantikçi imparatorluğun kuruluşu eşiğinde

¹⁵ Dugin, *age.*, s.260.

bulmaktayız. Jeopolitik açıdan söz konusu olan denizin küresel zaferi ve karanın mağlubiyetidir...”¹⁶ Görüldüğü üzere, Dugin açısından Türkiye, bir kara ülkesi olarak değil, bir deniz ülkesi olarak telakki edilmektedir. Ancak, Türkiye’ye, Atlantikçi model içerisinde yer verme noktasında açık kapı bırakmaktadır. Bu noktada tercih hakkını Türkiye’ye sunmakta ve Amerikancı (Kapital-Batı) sistemden vazgeçme koşulunu şart koşmaktadır. Dugin;

“Büyük Rus filozofu Konstantin Leontev, Rusya ile Türkiye’nin mukadderatının birleşmesi gerekeceğini henüz 19. Asrın sonlarında söylemiş, o zamanın bu iki imparatorluğunda pek çok ortak nokta bulmuştu. Leontev’e has olan bu Turkofillik (Türk severlik), daha sonra Trubetskoy’dan Gumilev’e kadar Rus Avrasyacılarının Turkofilliği şeklinde yeniden canlandırıldı. Dost Türk halklarının imparatorluk kurucu saikinin değerini idrak eden biz Slavlar, dostluk elini uzatmaya hazırız. Avrasya çok büyüktür ve enginlikleri herkese yeter. Ancak 21. yüzyılın “Amerikan yüzyılı” olacağına ilişkin meşum kanaat gerçekleşirse, o zaman biz ortak vatanımızı kaybedebiliriz. Eğer bu yüzyıla “Amerikancı” olma hükmü verilmişse, o zaman Avrasya’yı ölüm bekliyor. Çünkü jeopolitiğin başlıca yasasına göre, bir deniz medeniyeti olarak Atlantikçilik, bir kara medeniyeti olarak Avrasyacılığın doğrudan karşıtıdır. 21-XVIII. Türkiye’nin yolu, Atlantikçi süper devlete hizmet etme ve “Dünya Hükümeti”nin kontrolündeki tek dünyacı küresel Büyük Alan modelini kabul etmektir,”¹⁷ derken, yaratmaya çalıştığı alternatif kutuplu dünya sisteminin anti-Amerikancı karakterine vurgu yapmaktadır.

Aleksandr Dugin, Avrasya’da İslam dünyasının liderliği için İran’ı Türkiye’ye tercih etmiştir. İran, gerek jeostratejik konumu ve gerekse Orta Asya’ya yönelik politik niyetleri açısından Rusya için gerçek bir stratejik partner olarak düşünülmüştür. İran’ın Amerika karşıtı politik söylemleri ile birlikte, sıcak denizlere olan kıyı bağlantısı, Rusya’nın görmezden

¹⁶ Dugin, age.. s.XVII.

¹⁷ Dugin, age.. s.261.

gelemeyeceği kadar stratejik öneme haizdir. Dugin, İran için şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Jeopolitik sabiteler açısından bakıldığında bu konudaki önceliği şüphesiz İran almaktadır. Zira tüm Avrasya parametrelerini karşılamaktadır. Bu muazzam kıtasal devlet, Orta Asya ile sıkı ilişkili, radikal şekilde Amerikan karşıtı ve gelenekselcidir ve aynı zamanda “sosyal” politika istikametini (“mustazaflar”ı, “mazlumlar”ı koruma) de vurgulamaktadır. Bundan başka, İran anakara haritası üzerinde öyle bir mevki işgal etmektedir ki, Moskova-Tahran ekseninin vücuda getirilmesi, Yeni İmparatorluğun birçok problemini çözecektir. İmparatorluğun güney kutbu niteliği ile İran’ın katılımını sağlayan Rusya, birkaç yüzyıldır uğrunda (yanlış vasıtalarla) çabaladığı stratejik hedefe –sıcak denizlere çıkışa- bir anda ulaşabilecektir. Bu stratejik boyut, yani Rusya’nın böylesi bir çıkıştan yoksun oluşu, Rusya’nın kıtanın güney kıyılarına doğrudan çıkışının olmaması yüzünden Asya’yı ve Doğuyu tamamen elinde tutan sömürgeci İngiltere zamanından beri daha Atlantikçi jeopolitiğin başlıca coğrafi kozu idi. Rusların İstanbul ve Çanakkale boğazları vasıtasıyla Akdeniz’e inme girişimleri, Avrasya’nın kıyı bölgelerinin siyasi örgütlenmesine katılma gayretleri idi. Buralarda söz konusu sınır alanını kontrol etmekle her türlü Rus yayılımını kolayca önleyen İngilizler, mutlak surette hüküm sürmekteydiler. Bununla beraber, Rusya’ya amacını gerçekleştirmek nasip olsaydı bile, Cebelitarık üzerindeki Atlantikçi hakimiyet gerçekten büyük deniz operasyonlarına daima engel olacak ve Rusya’nın İngiliz hükümranlılığını yok etme imkanını vermeyecekti. Rusya’ya kıtasal yönden yakın ve Hint okyanusuna doğrudan açılan İran ancak, bu çok önemli jeopolitik problemin radikal çözümü olabilirdi – ve hala olabilir...”¹⁸ Dikkat edilirse, Dugin açısından İran, ABD’ye karşı sağlam bir müttefik olmanın ötesinde, Hint okyanusunda İngilizlere karşı Avrasya ülkelerinin oluşturabileceği dengenin de (Kızıldeniz ve Basra Körfezi) baş aktörüdür. Dolayısıyla, Rusya’nın bu sayede, Batı ittifakı içerisinde bulunan Türkiye’ye

¹⁸ Dugin, age., s.75.

(Boğazlar açısından) minnet etmesi İran aracılığıyla ortadan kaldırılmaktadır. Dugin, İran için abartılı kullandığı ifadelerini şu şekilde sürdürmektedir:

“Jeopolitik olarak Almanya’nın Orta Avrupa olması gibi İran’da aslında Orta Asya’nın ta kendisidir. Avrasya’nın merkezi ve kutbu vasfı ile Moskova, Yeni İmparatorluk çerçevesinde Tahran’a bu mekânda “İran Dünyası”nı (Pax Persica) kurma, tüm bölgede Atlantikçi etkiye mukavemet edebilecek sağlam Orta Asya jeopolitik bloğunu organize etme misyonunu devretmelidir. Bu da Pantürkçü yayılmanın ve Suudilerin mali-siyasi müdahalelerinin keskin surette sona ermesi demektir. Türkiye ve Suudi Arabistan’a geleneksel olarak düşman olan İran, böyle çetrefilli bir merkezde jeopolitik problemlerini sadece İran’ın desteği ile çözebilen Ruslardan daha iyi bir şekilde bu fonksiyonu yerine getirebilir. Ancak Almanya örneğinde olduğu gibi burada da İran İmparatorluğu’nun inşası veya Orta Asya’nın İranlılaştırılması bahis mevzusu değildir. Söz konusu olan, federal esaslarda muhtelif halkları, kültürleri ve etnikleri bir güney jeopolitik bloğunda kaynaştıran ve bununla da tüm Avrasya İmparatorluğu’nun çıkarları ile koparılmayacak biçimde bağlantılı olan, stratejik açıdan türdeş, ancak etnik ve kültürel açılardan çeşitlilik gösteren İslam oluşumunu meydana getirecek bir “Orta Asya İmparatorluğu”nu kurmaktır.”¹⁹

Avrasyacı konsept içerisinde, güney kanatta İran’a yüklenen rol, daha ziyade İslam dünyasını dizginlemek, Orta Doğu ülkelerine model olmak ve Türkiye ile birlikte Suudi Arabistan’ın bölgesel politikalarının önünü kesmek ya da dengelemektir. Bununla birlikte Rusya’nın kontrolü dışında özerk hareket etme imkânı İran’a tanınmamaktadır. Dikkat edilirse, Dugin tarafından İran’a biçilen rol, günümüzde ABD tarafından Türkiye’ye biçilmeye çalışılmaktadır. Ortadoğu’da Arap dünyasına model olma ve İran’ı dengeleme noktasında aynı amaç, farklı aktörlerce ifa edilmektedir. *Bu nedenle bölgesel politikalar noktasında, Atlantikçi kanat ile Avrasyacı blok*

¹⁹ Dugin, *age.*, s.76.

arasında, Türkiye ve İran üzerinden Ortadoğu'ya yönelik derin ve sessiz bir mücadele yaşanmaktadır.

A.Dugin öncülüğünde gelişen Neo-Avrasyacılık, 11 Eylül'ü bir fırsat telakki ederek, NATO'nun yeni güvenlik konsepti çerçevesinde hedef belirlediği Fundamentalist İslami hareketler ve İslam ülkeleri ile diyaloga öncelik vermeye başladı. Bu bağlamda İslami İran'ı, laik Türkiye'ye tercih etmeyi yeğledi. Tabi bu bağlamda sürece etki eden “*Medeniyetler Çatışması*” tezini de unutmamak gerekir. Ancak, Avrasyacılar bu tezi kullanmak isterken, İran, Hatemi döneminden itibaren Medeniyetler arası İttifak Projesinde Türkiye ile yarışır bir pozisyona girmiştir. Bu politika, *İran'ın, Oportünist Acem Diplomasisinin bir parçası* olarak telakki edilebilir.

Dugin'in algısında Şia, politik stratejide devrimci muhafazakâr değerler içerdiğinden Sünnilikten daha üstündür. İran'ın Ortodoks Şia ve Humeyni'nin düşüncelerini özellikle muhafazakâr devrim ideolojisine çok yakın görmektedir. Bu, modernite ve mondializme karşı mücadeleyi öngören büyük Müslüman geleneğini ve devrimciliğini yansıtmaktadır. İran'ın “kıtasal İslam'ı”, Suudi Arabistan ve Atlantikçi ve milliyetçi Türkiye'nin “ritüelliğine ve neredeyse dünyevileştirilmiş etiğine” karşıttır. Her ikisi de mahiyetçe Batı Protestanlığına çok yakındırlar.²⁰ Bu Protestanlıktan kasıt, ABD-İngiltere Atlantik İttifakı'dır. Dolayısıyla bu noktada, *Rusya Atlantikçilik üzerinden Protestanlıkla mücadeleye girerken, İran, mezhepsel bir çatışma açısından Protestanlık ile mücadele etmektedir. Ve bu unsur, iki ülkeyi aynı blok karşısında bir araya getirmektedir.*

A.Dugin'in etkinliği, herhangi bir yazar olarak algılanmamasını gerektirir. Görüşleri resmi değildir. Fakat görevi; görüşlerinin kılcal damarlarla da olsa resmi kaynaklara bağlantılı olduğunu düşündürüyor. Buna ek olarak, açıkladığı ve yaygınlaşarak tartışılan görüşlerinin; birçok kişi, kamuoyu ve

²⁰ Meşdi İsmayilov, *Avrasyacılık: Mukayeseli Bir Okuma, Türkiye ve Rusya Örneği*, Ankara, Doğu Batı Yayınları, Kasım 2011, s.263.

resmi çevreleri etkileyeceği, cezp edeceği hesaba katıldığında, söylediklerinin ciddiyetle ele alınması gerektiği anlaşılabilir.²¹

Avrasyacı yaklaşım, Boris Yeltsin döneminde devreye sokulmakla birlikte, günümüzde Vladimir Putin'in de bazı politikalarına referans teşkil etmektedir. Özellikle Arap Baharı sonrası, Suriye ve İran üzerine geliştirilen Batı eksenli politikalar, Türkiye'ye yerleştirilen Balistik-Nükleer Füze Savunma Sistemi radarları ile Avrupa'ya konuşlandırılan Füze rampaları, Putin Rusya'sını daha fazla Avrasya'ya yaklaştırmış ve Şangay İşbirliği Örgütü'nün daha aktif faaliyet yürütmesi noktasında bölgesel işbirliklerini güçlendirmiştir. Zira Beşar Esed Suriye'sine yönelik BM Güvenlik Konseyi'ne sunulan yaptırım kararları, Rusya ve Çin tarafından veto edilmiş, Avrasyacı blok, bu noktada Batı karşısında taviz vermeyerek dik bir duruş sergilemiştir. Ancak, Atlantikçi Blok karşısında her ne kadar bir birlik görünümü sergilense de, Avrasyacı Blok, henüz üst kimliğini oluşturamamıştır. Dolayısıyla AB gibi, reel anlamda bir birlikten bahsetmek için henüz çok erkendir. Zira bu blok, bir takım açmazlar ya da çıkmazlarla karşı karşıyadır.

Avrasyacı düşünce sisteminin en büyük çıkmazı Avrasya coğrafyası üzerinde hangi hâkim kültür çerçevesinde bir araya gelineceğidir. Bölgesel anlamda Avrasyacıların Rusya'yı doğrudan ilgilendiren kültür birliği Slav-Turan kültürel birliğidir. İkinci birlik ise Kıtanın tümünde büyük dinlerin ve Uzakdoğu felsefelerinin etkileşiminden doğan büyük Avrasya kültür birliğidir.²² Fakat iki kültür birliği düşüncesi de, rasyonel olmaktan uzaktır. Bu nedenle, Avrasyacı yaklaşım, farklı ulusları, farklı din ve mezhepleri bünyesinde barındırıp eritecek kadar etkili ve büyük bir güce dönüşemez. Zira buna ne reel-politik konjonktür el verir, ne de blok içi bağımsız ülkeler. Bu blok, ancak stratejik ortaklardan mürekkep bir konsept şeklinde varlık alanı yaratabilir. Dolayısıyla, Varşova Paktı kadar dahi yekvücut olamaz.

²¹ İlhan, **Türklerin Jeopolitiği ve Avrasyacılık**, s.162.

²² Feridun Yıldız, "Avrasya Jeopolitiğine Rus-ABD Yaklaşımları", **21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü**, Yıl:1, Sayı:1, Ocak-Şubat-Mart 2007, s.152.

Çünkü müşterek/radikal bir ideolojiden yoksundur. Bu, askeri anlamda pakt için bir sorun iken, ekonomik açıdan bazı ülkelere cazip gelebilir.

1.3.2.1. Büyük Satranç Tahtası

Büyük Satranç Tahtası (The Grand Chessboard), Zbigniew Brzezinski tarafından 1998 yılında yayımlanan ve Amerika'nın küresel üstünlüğünü gerçekleştirme noktasında bir takım jeopolitik ve jeostratejik öneriler içeren bir kuramdır. Brzezinski, bu kuramında ağırlık merkezi olarak Avrasyayı belirlemiş, ABD, Rusya, Çin, Türkiye, İran, Fransa, Japonya ve Almanya'yı bölgesel aktörler olarak konumlandırmıştır. Dünya egemenliğinin Avrasya egemenliğinden geçtiğini belirterek, bu noktada Avrasyacı kuram ile aynı düşünceyi paylaşmaktadır. Brzezinski'ye göre;

“Amerika Birleşik Devletleri için Avrasya stratejisi (Amerika'nın eşsiz küresel gücünün kısa vadeli korunması ve bunun uzun vadede kurumsallaştırılmış küresel bir işbirliğine dönüştürülmesi şeklinde, iki Amerikan çıkarını koruyarak) jeostratejik açıdan dinamik devletlerin amaca yönelik yönetimini ve jeopolitik olarak katalizör devletlerin dikkatle el altında tutulmasını içerir. Eski imparatorlukların acımasız çağlarını çağrıştıran bir terminolojiyle söylemek gerekirse, yayılmacı stratejilerin üç büyük ön koşulu, gizli anlaşmaları önlemek, güdümlü devletlerin güvenlik açısından bağımlılıklarını devam ettirmek, tebaaları itaatkâr kılmak, koruma altında tutmak ve barbarların bir araya gelmesini önlemektir.”²³ Görüldüğü üzere, bu bir sistemsel konudur. Yani, küresel sistemin Batı norm ve değerleri ile şekillendiği varsayılarak, demokrasi, açık toplum, liberalizm ve Uluslar arası Hukuk'tan oluşan yapıya tehdit oluşturabilecek tüm başıboş ve asi devlet ve örgütlerin bertaraf edilmesi gerektiği şeklinde bir ön kabule dayanır. Bu noktada kontrol mekanizması ve birbirinden farklı yaptırımlar devreye girer. Teorisyen, Türkiye ve İran'ı bölgede istikrarsız birer istikrar unsuru olarak

²³ Zbigniew Brzezinski, **Büyük Satranç Tahtası**, çev. Yelda Türedi, İstanbul, İnkılâp Yayınları, 2005, s.63.

telakki etmekte ve fakat bu nedenle iki ülkeye de kaldıramayacakları bir rol biçmemektedir. Bu konuda Brzezinski, olması gerekeni değil, olanı şu şekilde ifade etmektedir:

“Türkiye ve İran, Rusya’nın geri çekilişini istismar ederek, Hazar Denizi-Orta Asya bölgesinde belli bir etki oluşturmakla uğraşmaktadırlar. Bu nedenle jeostratejik oyuncu olarak görülebilirler. Ancak her iki ülke de pek çok iç sorunla karşı karşıyadır ve her ikisinin de gücün dağılımında temel bir bölgesel değişiklik yapma kapasiteleri sınırlıdır. Ayrıca birbirine de rakiptirler. Bu nedenle birbirlerinin etkisini önlemeye çalışmaktadırlar. Örneğin Türkiye’nin daha etkin bir role sahip olduğu Azerbaycan’da, İran’ın kendi içindeki Azeri milliyetçiliğine dair endişelerinden kaynaklanan yaklaşımı, Rusya’ya destek olur yöndedir. Ancak, hem Türkiye hem İran öncelikle önemli jeopolitik eksenlerdir. Türkiye, Karadeniz bölgesinde istikrar sağlamakta, Karadeniz’e Akdeniz’den ulaşımı kontrol etmekte, Caucasus’ta Rusya’yı dengelemekte, İslam muhafazakârlığına karşı halen panzehir olmakta ve NATO’nun güneyindeki güvencesi olarak hizmet etmektedir. İstikrarsız bir Türkiye muhtemelen güney Balkanlar’ın güneyinde şiddeti başlatacak, Caucasus’taki yeni bağımsız devletlerde Rusya’nın yeniden hâkimiyet kurmasını kolaylaştıracaktır. Azerbaycan’a tavrının hırslı olması dışında, İran da yeni Orta Asya’nın siyasi çeşitliliğinin istikrarına destek sağlamaktadır. Basra Körfezinin doğu kıyılarına egemendir. ABD’ye düşmanlığına bakılmaksızın, İran’ın bağımsızlığı, Rusya’nın uzun vadede Amerika’nın Basra Körfez bölgesindeki çıkarlarını tehdit etmesine karşı bariyer oluşturmaktadır.”²⁴ Dolayısıyla İran ve Türkiye, gerek Orta Asya ve gerekse de Orta Doğu için istikrarın korunması ve İsrail’in güvenliği amacıyla stratejik açıdan kontrol altında tutulması gereken orta büyüklükte güçlerdir. İki ülkenin de başına buyruk hareket etmemesi ve sistem için tehdit oluşturmayacak bir yapıya sahip olması gerekmektedir.

²⁴ Brzezinski, *age.*, s.73.

Bunun dışında Brzezinski, iki komşu ülkenin kendi iç dinamiklerini ve potansiyellerini ortaya koyarken, ABD hükümetlerine, bölgesel politikalarda bu iki ülke eksenli planlamaların hayal kırıklığı yaratabileceği izlenimi sunmaktadır. Dolayısıyla, yeni alternatifler geliştirilmesi ve tabiri caiz ise “ipi sağlam kazığa bağlama”yı üstü örtülü bir şekilde ima etmektedir. Brzezinski, düşüncelerinin devamında şunları söylemektedir;

“Orta Avrasya’nın geniş ve jeopolitik olarak kaygan zemininde başka bir temel belirsizlik yatmaktadır. Bu belirsizlik Türkiye ve İran eksenlerinin potansiyel hassaslıklarıyla daha da artmaktadır...Avrasya Balkanları’ndaki istikrarsızlığı gittikçe ağırlaştıran ve durumu potansiyel olarak daha patlayıcı hale getiren etken ise, imparatorluk geçmişi olan, bölgede kültürel, dinsel ve ekonomik çıkarları olan komşu iki ulus-devletin, Türkiye ve İran’ın jeopolitik yönelim açısından değişken ve içte potansiyel olarak hassas olmalarıdır. Bu iki devlet istikrarsızlaştığında, denetimden çıkan etnik ve toprak anlaşmazlığı kökenli çatışmalar ve bölgedeki hassas güç dengelerinin hâlihazırda bozuk olduğu hesaba katılırsa, tüm bölgenin yoğun karmaşaya sürüklenmesi oldukça mümkündür. Bu yüzden Türkiye ve İran sadece önemli jeostratejik oyuncular değildir. Aynı zamanda birer jeopolitik eksendirler. İç durumları bölgenin kaderi için hayati önem arz etmektedir. Her ikisi de güçlü bölgesel tutkuları tarihi değerlilik duygusuna sahip olan orta seviye güçlerdir. Ancak her iki devletin de gelecekteki jeopolitik yönelimleri ve hatta ulusal birliği belirsizdir.”²⁵ Görüldüğü gibi küresel yapı, jeopolitik eksenlerin yalnızca kontrol altında tutulmasını değil, aynı zamanda istikrarlı bir yapı arz etmesini sağlamakla da kendisini sorumlu hissetmektedir. İşte bu noktada kontrol, toplumsal yapıya indirgenmektedir. Zira ABD’de, Sosyal Psikoloji ve Din Psikolojisi gibi alanlarda ciddi bilimsel çalışmaların yapılma gerekçesi esasen bu konularda uzmanlaşma ve pratiğe dökülecek politikalara sağlam bilimsel ve teorik altyapı oluşturma düşüncesine yöneliktir.

²⁵ Brzezinski, *age.*, s.187-188.

Netice itibariyle, Brzezinski'nin ABD için çizdiği küresel vizyon, Türkiye ve İran için, orta düzeyde stratejik öneme sahip iki devlet imajı yaratmaktadır. Kuramın genelinde, teorisyen, ABD için Türkiye'yi, İran'ın bir adım önüne yerleştirmektedir. Bunun da nedeni, doğaldır ki ülkelerin iç siyasal ve ekonomik sistemleri ile dış politika söylemleridir. Bununla birlikte Brzezinski, İran'da ulemaya ve mevcut yapıya karşılık laik ve milliyetçi kanadın desteklenmesi gerektiğini savunmaktadır. İran gibi bir ülkede laik söylemler ve laiklik savunusu pek rağbet görecektir bir politik retorik olmamakla birlikte, milliyetçi söylemler ve milliyetçilik, gerek etnik yapılar üzerinde ve gerekse de İran halkı nezdinde destek bulabilecek bir doktrindir. Dolayısıyla ABD açısından İran'da Şah dönemi sistemini geri getirebilmenin yegâne yolu, din karşısında milliyetçiliği yükseltmektir. Fakat bu proje gerçekleştiği takdirde İran'ın stratejik önemi ABD nezdinde artarken, Türkiye'nin ki azalacaktır. Bu nedenle bu yöndeki her girişim, kısa vadede Türkiye'nin aleyhine olmakla birlikte, uzun vadede lehine bir sonuç ortaya çıkaracaktır. Avrasyacı yaklaşımda Rusya'nın İran için biçtiği rolün bir benzeri - bu kuram tarafından değil, fakat - ABD tarafından Türkiye'ye verilmiştir. Dolayısıyla hemen tüm kuramlar için de geçerli olabilecek yegâne görüş, Orta Doğu ve İslam dünyasının kaderinin İran ve Türkiye olmaksızın yazılamayacağına ilişkindir.

1.4.1. MODERN DÖNEM ULUSLAR ARASI JEOPOLİTİK TEORİLER

1.4.1.1. Medeniyetler Çatışması Teorisi

Medeniyetler Çatışması Teorisi, Samuel Huntington tarafından oluşturulan ve 1993 yılında Foreign Affairs adlı Sosyal Bilimler dergisinde *Uygurılıklar Çatışması mı? (The Clash of Civilizations?)* adıyla makale şeklinde yayımlanan, 1996 yılında ise, *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması (The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order)* adıyla kitaplaştırılan sosyo-politik bir tezdır. Bu tezin temeli İngiliz tarihçi A.Toynbee tarafından atılmıştır. Toynbee, dünyada yirmi iki

medeniyyetin varlığından söz eder. *Medeniyetlerin Çarpışması* adlı eserinde, dünyada mevcut bulunan dört büyük dinin Greko-Romen medeniyetleri ile muasır medeniyetlerin çarpışmasından husule geldiklerini belirtir. Hatta bu eserinde, İslamiyet'in, Hristiyanlığa nazaran şiddet kullanan bir din olduğunu ifade eder.

Medeniyetler Çatışması Kuramı'nın özü, Aydınlanmacılığın evrensel değil, "Batılı nitelikte bir değer bütünü" olduğunun kanıtlanmaya çalışılmasıdır. Huntington'a göre Aydınlanmacılık, Avrupa'da ortaya çıktığı için Batılı bir değerdir. Batı ise emperyalist bir karaktere sahip olduğu için, Huntington Aydınlanma ilkelerini benimsemenin düpedüz emperyalist Batılı değerleri benimsemek olduğunu vurgulamaktadır. Medeniyetler Çatışması Kuramı'na göre, dünyanın ezilen ülkelerinin Batı emperyalizminin yıkıcı etkilerinden kurtulmalarının tek yolu, Huntington'un deyişle, "Batılı" değerlerden vazgeçmeleridir. Huntington'a göre "hukuk devleti", "insan hakları", "uluslaşma", "laiklik", "halk egemenliği" gibi Aydınlanma ilkeleri Batılı değerlerdir. Bu nedenle Batı'ya karşı çıkan bir toplumun Aydınlanmacılığı benimsemesi Huntington'a göre tam bir çelişkidir. Yoksul İslam ülkeleri bu Batılılaşma isteklerini bir kenara bırakıp, kendi kültürlerine dönmeye başladıkları zaman kalkınacaklardır.²⁶ Güçlü medeniyet atılımlarına öncülük eden ve bu medeniyet birikimi etrafında bir tür düzen oluşturan toplumlar tarih sahnesine çıktıkları an ile tarih sahnesini etken bir güç olarak belirlemeye başladıkları dönem arasında kendi asli mekânlarından hareketle bir dünya algılaması oluştururlar.²⁷ Bu algı, konjonktürel gelişmelerle paralel ve idealizm noktasında realiteleri göz ardı etmeyen bir politikaya dönüşürse, kazanç; aksi bir durumda ise zarar olarak ortaya çıkabilir.

A.Davutoğlu'na göre; "Ortadoğu'nun Soğuk Savaş süresince belirginleşen özellikleri dört ana noktada tebarüz etmiştir: (i) İdeolojik nitelikli jeokültürel kutuplaşma, (ii) Petrol eksenli jeoekonomik yapılanma, (iii) Küresel

²⁶ Mehmet Devrim Topses, "Medeniyetler Çatışması Kuramının Sosyolojik Çözümlemesi" <http://idc.sdu.edu.tr>.

²⁷ Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik*, İstanbul, Küre Yayınları, 3. Baskı, Temmuz 2001, s.97.

stratejik rekabeti yansıtan jeopolitik hat ayrışması ve (iv) İsrail'in kurulması ile doğan ve gittikçe tırmanan bölge içi kültürel/siyasi çatışma alanı. Ortadoğu'nun kendine has şartlarınca belirlenen bu temel özellikleri seksenli yıllardan başlayarak değişmeye başlamış ve Soğuk Savaş sonrası dönemde hemen hemen tümüyle dönüşerek yeni nitelikler kazanmıştır. İdeolojik nitelikli jeokültürel kutuplaşma yerini bölge tanımlamasının doğuşuna da yol açmış olan din ve medeniyet eksenli bir kutuplaşmaya terk etmeye başlamıştır. Batı teorisyenleri ve siyaset yapımcılarınca benimsenen ve özellikle İran Devriminden sonra başlayan, Körfez Savaşına kadar ivme kazanarak devam ettikten sonra *Medeniyetler Çatışması* tezi ile zirveye ulaşan yaklaşım biçimi bölgenin stratejik sonuçlar da doğuran bir din ve kültür kutuplaşmasına zemin teşkil ettiği varsayımını öne çıkarmıştır.”²⁸ Bununla birlikte Huntington, hemen her medeniyet için merkezi ya da çekirdek bir devletin varlığından bahsederken, bu devletin diğerlerinden daha güçlü olması gerektiğini şu şekilde ifade eder:

*“Bir organik devlet, kültürel olarak tek bir medeniyetle eksiksiz bir şekilde özdeşleşmiş bir devlettir. Arap-İslam medeniyetiyle özdeşleşen Mısır'ın ve Avrupa-Batı medeniyetiyle özdeşleşen İtalya'nın durumu budur. Bir medeniyet, o medeniyetin kültürünü paylaşan ve bu kültürle özdeşleşen, ama başka bir medeniyetin mensuplarının hâkim olduğu devletlerde yaşayan halkları da içerebilir. Medeniyetler genellikle mensuplarınca bu medeniyetin kültürünün temel kaynağı ya da kaynakları olarak görülen bir veya daha fazla yerde bulunabilir. Bu kaynakların, genellikle söz konusu medeniyetin çekirdek devleti ya da devletleri içinde, yani o medeniyetin en güçlü ve kültür açısından merkezi devleti ya da devletleri içinde bulunduğu düşünülür.”*²⁹ Bir medeniyet içerisinde bir başka medeniyet unsuruna verilebilecek en güzel örnek herhalde Türkiye'nin konumudur. Zira hem İslam medeniyeti, hem Batı medeniyeti ve hem de Orta Asya Türk kültür ve medeniyetini bünyesinde

²⁸ Davutoğlu, *age.*, s.135-136.

²⁹ Samuel P. Huntington, *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, çev. Mehmet Turan-Cem Soydemir, İstanbul, Okuyan Us Yayınları, 2002, s.191.

harmanlayan en önemli devlettir. Bu, ne biri, ne de ötekidir; bilakis hepsi ve fakat aynı zamanda tek başına hiçbiridir.

S.Huntington'a göre; *“Türkiye, bölünmüş bir ülkenin medeniyete dayalı kimliğini değiştirmesi için karşılanması gereken minimum üç koşuldan ikisini uzun yıllar boyunca karşıladı. Türkiye’nin seçkinleri bu kimlik değiştirme hamlesini ezici bir çoğunlukla destekledi ve halkta buna gönülsüz de olsa rıza gösterdi. Gelgelelim alıcı medeniyetin seçkinleri, Batı medeniyetinin seçkinleri, alıcı bir tavır sergilemedi. Sorun bir dengede asılı haldeyken Türkiye’de İslam’ın yeniden canlanması halk arasında Batı karşıtı duyarlılıkları harekete geçirdi ve Türk seçkinlerin laikçi, Batı-yanlısı eğilimlerini törpülemeye başladı. Türkiye’nin tam anlamıyla Avrupalı olmasının önüne dikilen engeller, eski Sovyet cumhuriyetlerinden Türki cumhuriyetler arasında liderlik rolü oynama yeteneğinin kısıtlılıkları ve Atatürk’ün mirasını aşındıran İslami eğilimlerin yükselişi, tüm bunlar Türkiye’nin bölünmüş bir ülke olmaya devam edeceğini garantiliyor gibidir. Türk liderler birbiriyle çatışan bu çekim güçlerini yansıtacak şekilde ülkelerini sürekli olarak iki kültür arasındaki bir köprü* olarak betimledi...Gelgelelim, bir köprü iki katı varlığı birbirine bağlamakla birlikte bu varlıkların ikisi de olmayan suni bir yaratıdır. Türkiye’nin liderleri kendi ülkelerini bir köprü olarak adlandırırken aslında bu ülkenin bir bölünmüş ülke olduğunu yumuşak bir dille onaylamış oluyorlar,”³⁰* derken özünde sunduğu tezi destekleyecek bir ayrışım modeli yaratmaya çalışmaktadır. Demokratik yapının yerleşmesi ve anayasal güvencelerle birlikte eğitim ve refah seviyesinin yükselmesi, beraberinde hoşgörü ve diyalog sürecini getirecektir ki, ayrışmaya neden olan asli unsurlar bu sayede törpülenecektir. Bununla birlikte Huntington,

* “Bu köprü rolünü kendine saygı ve güvenden yoksun bir psikoloji ile sadece pragmatik sathilik içinde gören toplumlar ise medeniyet tarihinde yoğun kimlik bunalımları ve bu bunalımların yol açtığı iç siyasi çatışmalarla yer almıştır. Türk toplumu gerçekten böyle bir köprü rolünü, yeni bir medeniyet açılımına döndürebilecekse öncelikle kendi kimliğini, psikolojisini ve siyasi kültürünü yeniden inşa etmek zorundadır. Bu psikolojik yenilenmenin dış politika oluşumundaki uzantısı, kendi hinterlandını (etki alanı-arka bahçe) tanımlamak olacaktır. Kendisini başkalarının etki alanı olarak görmeye alışmış bir zihniyetin, bağımsız bir etki alanı oluşturmaya mümkün değildir”. Bknz: Davutoğlu, *age.*, s.92-93.

³⁰ Huntington, *age.*, s.214-215

bahse konu makalesinde İran ile Türkiye'yi İslam dünyasının liderliği konusunda da değerlendirmeye tabi tutar:

“İslami bir çekirdek devletin yokluğu İslam’ı niteleyen yaygın iç ve dış çatışmalara büyük bir katkıda bulunmuştur. Kenetlenme içermeyen bilinçlilik, İslam’ın zayıflığının bir kaynağı olduğu gibi, öbür medeniyetlere yönelik bir tehdidin de kaynağıdır...İslami bir çekirdek devlet ekonomik kaynaklara, askeri güce, güçlü bir örgütlenmeye, İslami bir kimliğe sahip olmak ve ümmete hem siyasal hem de dinsel düzeyde liderlik etmek zorundadır...İran, kendisine İslami bir çekirdek devlet vasfını kazandırabilecek orta düzey bir ekonomik gelişkinliğe, petrol rezervlerine, tarihsel geleneklere, uygun bir büyüklüğe ve coğrafi açıdan merkezi bir konuma sahiptir. Gelgelelim, Müslümanların yüzde doksanının Sünni olmasına karşılık İran Şiidir; İslam’ın dili olarak Arapça’dan sonra Farsça gelir ve Acemler ile Araplar arasındaki ilişkiler tarih boyunca düşmanca olmuştur.³¹....Türkiye İslam’ın çekirdek devleti olmak için gerekli tarihe, nüfusa, orta düzey bir ekonomik gelişmişliğe, ulusal birliğe, askeri yetenek ve geleneğe sahiptir. Gelgelelim...Türkiye kendisini laik bir ülke olarak tanımladığı sürece İslam’ın liderliğine soyunma olasılığı yoktur...Türkiye bir noktada Batı dünyasına üyelik için yalvarıp duran bir dilenci olarak oynadığı hüsrana verici ve aşağılayıcı rolden vazgeçip, Batı’nın temel İslami muhatabı ve düşmanı olarak oynadığı çok daha etkileyici ve onurlu rolü yeniden üstlenmeye hazır hale gelebilir...Balkanlar, Orta Doğu, Kuzey Afrika ve Orta Asya’daki Müslümanlarla kapsamlı tarihsel bağlantılara sahip olması bakımından Türkiye’nin Müslüman ülkeler arasında benzersiz bir yeri vardır. Türkiye’nin sonuçta bir “Güney Afrika” rolü kotarması hiç de mantık dışı değildir...Ama bunu yapabilmek için Atatürk’ün mirasını, Rusya’nın Lenin’in mirasını reddedişinden daha eksiksiz bir şekilde reddetmek zorunda kalacaktır. Böyle bir hamle aynı zamanda, Atatürk kalibresinde bir lideri, Türkiye’yi bölünmüş bir ülke olmaktan çıkarıp çekirdek

³¹ Huntington, *age.*, s.261-262.

bir devlet haline getirmek için gerekli siyasal ve dinsel meşruluğu kendisinde toplamış olan bir lideri gerektirir.”³²

Batı dünyasına yalvaran bir dilenci rolünden vazgeçmek ne kadar doğru ise, Batı’dan kopup İslam dünyasına liderlik etmeye kalkışmak da bir o kadar yanlıştır. Zira Türkiye, İslam dünyasında çekirdek bir devlet değildir, olamaz da. Çünkü İslam’ı algılayışı, dili, alfabesi, kültürel kodları, siyasi ve içtimai yönelişi farklıdır. Bu role en uygun devlet, ancak Mısır olabilir. Dolayısıyla günümüz Türk Dış Politikası, gerek Batı ve gerekse İslam dünyası ile olan ilişkilerini dengeli bir biçimde sürdürmeyi amaç edinirken, esasen iki medeniyeti bünyesinde harmanlayan ve kültürel çeşitlilik üzerinden kimlik inşasına yönelen bir algı ortaya koyar. Türkiye coğrafyası için en uygun seçenek de budur zaten.

Huntington’a göre; *“Medeniyetler arası çatışma iki şekle bürünür: Yerel veya mikro düzeyde, farklı medeniyetlere mensup komşu devletler arasında, bir devletin içinde farklı medeniyetin mensubu gruplar arasında ve eski Sovyetler Birliği ve Yugoslavya’da olduğu gibi, eski kalıntıların üstünde yeni devletler kurmaya çalışan gruplar arasında gerçekleşen çatışmalar.”³³*

Türkiye ile İran arasında, mikro düzeyde medeniyetsel anlamda ilk çatışmalar, Safevi iktidarının Şia’yı politik bir araç olarak kullanmaya başlaması neticesinde başlar. Görünürde sınır savaşları olarak geçen bu mücadelelerin temel nedeni Şii-Sünni mücadelesidir. Devamında laik bir ülke olan Türkiye’nin, dinsel bir temel üzerine inşa edilen İran İslam Cumhuriyeti ile olan ilişkileri de, modern-anti-modern, laik-anti-laik, dindar-anti-dindar bir söylem çerçevesinde gelişir. Dolayısıyla İran, devrimin adını “İslam Devrimi” olarak niteleyerek genellemeye ve yaymaya çalışır, ancak S.Arabistan ve bazı Sünni devletler, bunun bir “Şii Devrimi” olduğu konusunda ısrar ederler. Dolayısıyla İran’ın, kendisini, İslam dünyasının liderliğine soyundurması ve

³² Huntington, *age.*, s.263-264.

³³ Huntington, *age.*, s.306.

anti-empyral söylemler geliştirerek bir “öteki” yaratması, devrim için varlıksal bir zorunluluktur. Bu noktada Kemalizm ile ideolojik bir çatışma içerisine girer.

Huntington’un, Medeniyetler arası ilişkiler alanındaki inşacı düşünce okuluyla irtibatlandırılabilmesi belirtilmektedir. İnşacı okula göre, devlet kimliği ve fikri yapı, devletlerin davranışlarını etkilemekte, devletlerin çıkarları fikri unsurlar tarafından inşa edilmektedir. Dolayısıyla çıkarlar ve kimlikler değişime açıktır. Ancak kimliklerin değiştirilebileceğini düşünen inşacı okula kıyasla Huntington medeniyet aidiyetinin değiştirilmesinin pek de mümkün olmadığı düşüncesindedir. Bu nedenle kimlik temelli ortak bazı unsurlar mevcut olsa da Huntington’un inşacılar göre daha statik bir öneri sunduğu değerlendirilmektedir.³⁴

Huntington’un modeli, tarihsel açıdan gözlenebilir bir olgu olan inançların, ideolojilerin ve entelektüel başarıların - belli bir medeniyet içinde doğmuş bulundukları halde - sıklıkla, sanat veya bilim, mimari veya teoloji, iktisadi uygulama veya siyasi teori biçiminde, önceden kestirilmesi imkânsız ama izinin sürülmesi açıkça mümkün biçimlerde bir başka medeniyete taşındığı gerçeğini de gözardı eder. Kùltürler - ve toplumlar - yekdiğerine karşı hiçbir geçişkenliğe izin vermeyecek şekilde kapalı değil, bilakis gözenekli ve açık olduklarından, fikirler ve uygulamalar o toplumdan bu topluma gezinir.³⁵ Bu bağlamda Türk-İran havzasında kültürel derinliğin boyutu, başlıbaşına bölgesel bazda Huntington’un tezini çürütmek için yeterlidir.

1.4.1.2. Medeniyetler Bütünleşmesi Teorisi

İngiliz Barry Buzan ve Gerald Segal tarafından 1998 yılında ortaya atılan *Medeniyetler Bütünleşmesi* tezi, Huntington’un *Medeniyetler Çatışması* tezine karşı çıkmıştır. “Geleceğin Beklentisi” adlı eserde Buzan ve Segal,

³⁴Bülent Ulaş, **Jeopolitik**, İstanbul, Başlık Araştırma-İnceleme Yayınları, 2011, s.177.

³⁵Barbara Stowasser, **Medeniyetler Çatışmasından Diyaloga**, Hazırlayan: Mustafa Armağan, İstanbul, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, 2000, s.24.

Huntington'un medeniyet kavramını yanlış anladığını ve bu arada Batı medeniyetini hiç tanımadığını ileri sürmüş, yine medeniyetlerin devletler gibi sınırları olduğunu ve devletler gibi bir bütünlük içinde davranabileceklerini iddia etmekle, Huntington'un esaslı hata içinde olduğunu söylemişlerdir. Buzan ve Segal, gelecekte Medeniyetler Çatışması olmayacağını, Batı medeniyetinin, medeniyetlerin birbirinin boğazlarına sarılması yerine birbirleriyle karışmasını sağlayacağını ve Batı medeniyetinin alternatifsiz olarak dünyaya hakim olacağını ileri sürmüşlerdir.³⁶ Bu noktada, bir tezi yanlışlarken, yanlışlanabilir yeni bir tez ortaya atan bu iki yazar, ister istemez *Medeniyetler Bütünleşmesi* tezini, "Küreselleşme" olgusu ve "Tarihin Sonu" tezi ile aynı sepetin içerisine yerleştirmişlerdir.

*"Medeniyetlerin çatışmasını, aslında dünyanın gerçek profilini yansıtmayan bir tez olarak alırsak bazı dış politika uygulamalarından dolayı bazı ülkelerin ortaya çıktığını görmemiz ve gerçek, samimi bir medeniyetler diyalogunun temelini aramamız lazım. Huntington'un tezinin en büyük eksikliği, dünyaya politik, kültürel gruplar arasındaki çatışma yönünden bakması ve hiçbir şekilde dünyanın her yerindeki normal insanların esas endişe duydukları şeyleri düşünmemiş olmasıdır. Kültürel davranış ve inançların medeniyetleri böldüğünü söylemek, dar ve kısıtlayıcı bir şekilde gerçekte insanların yaşamlarında olup bitene bakma şeklidir. Gerçek şudur ki, günümüzdeki dünyanın en temel gerçeği, çatışma değildir. Özellikle medeniyetlerin çatışması değildir. Daha doğrusu, insanların endişe duyduğu bir takım ortak noktaların evrensel olmasıdır."*³⁷ Thomas Michel tarafından ifade edilen bu görüşler, çatışma söyleminin sanal, diyalog söyleminin ise gerçek bir mahiyet arz ettiğini, insanların esas probleminin kültürel kibir ya da, teknolojik kıskançlık olmadığını, buna mukabil dünya genelindeki insanların ekseriyetinin en öncelikli sorunlarının güvenlik ve ekonomi noktasındaki endişeler olduğunu izah etmektedir. Gerçekten de dinsel açıdan medeniyetler arasında yaratılmaya çalışılan sorunlar, akliselim bazı ülkeler

³⁶ Ulaş, **age.**, s.179.

³⁷ Thomas Michel, **Medeniyetler Çatışmasından Diyaloga**, s.50.

tarafından bir takım gerekçelerle çürütülmeye ve hatta yeni antitezler oluşturulmaya çalışılmaktadır. Bu antitezler İran, Türkiye ve İspanya ekseninde yekvücut bir mahiyette ortaya çıkmıştır. Türkiye’de ilk olarak Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı tarafından 6-7 Haziran 1997 tarihinde İstanbul Hilton Otel’inde düzenlenen *Medeniyetler arası Diyalog Kongresi’nde* tebliğ şeklinde bir antitez geliştirilmiştir. Daha sonra ise, İran’da Hatemi öncülüğünde Uygarlıklar arası Diyalog Söylemi şeklinde bir misyon yüklenilmiştir. Bu bağlamda, İran İslam Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği tarafından, Haziran 2001 tarihinde tanıtım amaçlı basılan *Uygarlıklar arası Diyalog Çağrısının Mimarı* adlı dergide şu görüşlere yer verilmiştir:

“Ülkemizin uluslar arası sahnede dış siyasetteki konumunun en önemli göstergelerinden biri de İran İslam Cumhuriyeti’nin Uygarlıklar arası Diyalog Projesi’nin mimarı olmasıdır. 2001 yılının Uygarlıklar arası Diyalog yılı olması için Cumhurbaşkanı Hatemi tarafından yapılan önerinin Birleşmiş Milletler Teşkilatınca kabul görmesi, İran İslam Cumhuriyeti’nin gerginliklerin giderilmesi yönünde bir siyaset izlediğinin inkâr edilemez bir delilidir.”³⁸

Hatemi, “Civilization Dergisi” için kaleme aldığı makalede şöyle demiştir: “İran, bireyin hissin doğusunun ve aklın batısının buluşma noktası olması gibi, doğulu ve batılı kültürlerin buluşma noktasıdır.”³⁹ Bu ifadeleri kullanırken Hatemi’nin reformist bir lider olmasının rolü ile birlikte, doğu ve batı arasındaki buluşma noktası vurgusunda Türkiye’nin konumuna özenildiği yadsınılmamalıdır. Zira Ahmedinejad ile birlikte bu söylem terk edilmiş ve yeni bir söylemsel çatışma siyaseti yürürlüğe konmuştur. Dolayısıyla, bu tür konularda ülkelerden ziyade liderlerin bakış açısı ve ifadeleri ön plana çıkmakta ve belirleyici olmaktadır. Bahse konu dergide devamla:

“Uluslar arası camiada İran’a yeni bir rol yükleyen bu önerinin benimsenmesi, ülkenin önünde, İran’ın uluslar arası sahnede bilhassa çeşitli alanlarda etkin bir şekilde varlık gösterebileceği özel bir zemin yaratmıştır. Bu

³⁸ “İran İslam Cumhuriyeti Uygarlıklar Arası Diyalog Çağrısının Mimarı”, Ankara, İİCB, Haziran 2001, s.V-VI.

³⁹ Hikmet Erdoğan, *Büyük Pers Düşüncesinden Zülfikar’ın Yumruğuna İran*, İstanbul, IQ Yayınları, Haziran 2008, s.277.

ise İran'ın tarihsel ve kültürel imkanlarından yararlanarak dünya kültürlerinin ve uygarlıklarının buluşma noktası olma yönündeki asli konumunu elde etmede bir kez daha başarılı olduğu anlamına gelmektedir...Uygarlıklar arası diyalog projesi, gerçekte İran'ı uluslar arası sahnede siyasal ve kültürel hayatını bir tür yenilemesi olayıdır. İran'ın ülke politikalarında kültür etkenini göz önünde bulundurması demek, hem kültürel hayatını ispatlaması, hem de dünyada büyük destek alması demektir. Gerçekten de İran, tarihin büyük bir bölümünü oluşturan manevi zenginliğini dünyadaki onur ve saygınlığının teminatı yapabilecek güçte bir ülkedir.”⁴⁰ İfadeleri yer almaktadır. Bu noktada İran, kültürel ve tarihsel kodlarını ön plana çıkararak hem bölgesel ve hem de küresel anlamda önem kazanma arzusu içindedir. İslam Devrimi, İslam dünyasında yönetimler için korku, nass için ise bir hayranlık uyandırsa da, dünyanın medeni ülkeleri açısından gerici ve fundamental bir hareket olarak algılanmıştır. Bu nedenle küresel algıyı İran lehine değiştirmek açısından diyalog temelli söylemler, özünde İran açısından politik bir manevradır. Bunun dışında, Türkiye ve İran'ı bu proje ve çabaların içine çeken yegâne unsur, Medeniyetler Çatışması Teorisinin esas hedefinin, Batı Medeniyeti karşısında İslam Medeniyeti olarak belirlenmiş olmasıdır.

Medeniyetler arası diyalog söylemlerinin en somut adımını 2005 yılında Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan ile İspanya Başbakanı Luis Rodriguez Zapatero'nun eş başkanlığında oluşturulan Medeniyetler İttifakı Projesi oluşturmaktadır. Bu proje ile 2005 ve 2006 yıllarında beş yüksek düzeyli grup toplantısı gerçekleştirilmiştir. 2008 yılında Prof. Dr. Mehmet Aydın'ın sorumluluğuna verilen bu proje, 2011 yılında Başbakan Yardımcısı Prof. Dr. Beşir Atalay'ın sorumluluğunda devralınmıştır.

İslam medeniyetinin tarih sahnesine çıkışı da, Braudel'in de vurguladığı gibi özel coğrafi şartlarla doğrudan ilgilidir. Kadim medeniyet havzalarının kenar kuşağında ortaya çıkan İslam inancı kısa bir süre içinde Büyük İskender döneminde oluşan ve zamanla pekişen medeniyetler arası

⁴⁰ “İran İslam Cumhuriyeti Uygarlıklar Arası Diyalog Çağrısının Mimarı”, s.128-129.

etkileşim alanlarının tümüne hâkim olmuş ve İspanya'dan Hint ve Çin medeniyet havzalarına kadar uzanan bir alanda yeni bir mekân idrakinin doğuşuna zemin hazırlamıştır.⁴¹ Zira İran Jeopolitiği incelendiğinde daha önce de arz edildiği üzere, Asya ile Anadolu üzerinden Avrupa arasında bir geçiş noktasıdır. Yine Türkiye, Asya ile Avrupa arasında bulunmakla birlikte boğazların sağladığı ek bir jeostratejik konuma sahiptir. Bu nedenle Osmanlı coğrafyasının doğal yayılma alanları da, medeniyetler arası geçiş bölgeleridir. Dikkat edilirse, Osmanlı Devleti, tıpkı Çarlık Rusya'sı gibi Katolik dünyasına nüfuz edememiştir. Köklerini Hristiyanlığa dayandıran katı kültür kodlarına sahip İtalya, İspanya ve Fransa gibi Katolik devletler medeniyet noktasında köprü değil, taraf ya da yaratıcı unsur olarak kendilerini konumlandırıdıkları için, bir öteki üzerinden yerlerini belirlemişlerdir. Bu noktada İran, kendini İslam dünyasının en köklü uygarlığına ev sahipliği yapmış Müslüman bir devlet şeklinde tanımlayıp Batı'nın karşısına muhatap alınması gereken esas medeniyet olarak koymuştur. İşte tam da burada Türkiye ile İslam medeniyetinin bayraktarlığı noktasında çıkar çatışmasına girmiştir. Ancak bilinmelidir ki, ne tek başına İran ve ne de Türkiye bu rolü oynamaya muktedir devletlerdir. Bu görevi yerine getirebilecek yegâne kurum İslam Konferansı Teşkilatı'dır. Muhatabı ise Avrupa Birliği'dir. Belirtmeliyiz ki, medeniyet kavramı yalnızca İslam ve Avrupa'ya münhasır bir olgu değildir. Fakat medeniyetler arası diyalog söyleminin esas tarafları bu iki kurumun temsil ettiği uygarlıktır. Bu nedenle Türkiye-İran-İspanya gibi devletlerin, tek başlarına ya da kendi aralarında gerçekleştirmeye çalıştıkları diyalog söylemi, iyi niyet göstergesinden öte bir anlam taşımayacaktır.

Medeniyetler Çatışması tezinde Türkiye'yi ait olduğu medeniyet çevresinden çıkmak isteyen, ancak girmek istediği medeniyet çevresince de reddedilen bir *torn contry* (parçalanmış/yırtık ülke) olarak tanımlayan Huntington'ın bu ülke için biçtiği konumun aksine, benimsenecek kuşatıcı ve kapsayıcı bir medeniyet aidiyeti, Türkiye'yi hem kendi içinde farklılaşmakla birlikte bütünlüğünü koruyabilen bir ülke, hem de bölgesindeki jeokültürel

⁴¹ Davutoğlu, *age.*, s.100.

kutuplaşma temayülünü aşabilen önemli bir güç haline getirecektir. Türkiye'nin kendi medeniyet tecrübesinden hareketle evrensel kültüre yapabileceği en önemli katkılardan birisi de bu jeokültürel dışlanma tuzağını bozarak yeni bir medeniyet açılımına girmesi olacaktır.⁴²

1.4.1.3. Ortadoğu Entegrasyon Teorisi

Bu teori, esas olarak bölgesel anlamda aktif stratejik oyuncu ve Müslüman olan üç devlet (Türkiye-İran-Mısır)in bir araya gelerek oluşturacakları stratejik partnerliğe dayalıdır. Ancak, entegrasyon ekonomik ve politik temelli görünse de, özünde stratejik ve jeopolitik öğeler barındırır. Çünkü modelin inşa olacağı coğrafya, dünyanın kalbidir. Enerji kaynaklarının, su havzalarının, kıtalararası geçiş güzergâhlarının ve üç büyük dinin merkezidir. Hâkimiyet teorisi açısından bakacak olursak bir kalpgah olarak "Ortadoğu'ya hakim olan, dünya adasına hakim olur, dünya adasına hakim olan, dünyaya hakim olur" diyebileceğimiz bir coğrafyadır burası. Ancak tarih göstermiştir ki, hiçbir devirde hiçbir ülke ya da devlet bu coğrafyaya tek başına hâkim olmamış/olamamıştır. Bu nedenle, Ortadoğu, Ortadoğuluların olmalı ve burada bölge devletleri at koşturmalıdır. En rasyonel seçenek budur. Geriye, kapasite ve vizyon kalmaktadır. Zira bölge, Türk Boğazları ve Ege Geçitleri, Kafkas Geçitleri, Kıbrıs Adası, Kudüs-Mekke-Medine, Süveyş Kanalı, Mendep Geçidi, Hürmüz Boğazı ve Petrol Üretim Sahaları gibi stratejik bölgelere; İstanbul-Çanakkale, Süveyş-Mendep, İskenderun ve Hürmüz Boğazları, İskenderun-Süveyş ve Süveyş-Sudan ile Süveyş-Libya Stratejik mihver ve boğazlarına sahiptir.

Ortadoğu'da aktif stratejik oyuncular; Türkiye, İran, İsrail, Mısır ve Suudi Arabistan'dır. Jeopolitik eksenler ise; Azerbaycan, Ürdün, Irak ve Suriye'dir. Suudi Arabistan, ABD ile geniş çaplı askeri işbirliği içinde büyük miktarda silah ithalatı gerçekleştirip Arap dünyasının liderliğine oynasa da

⁴² Davutoğlu, *age.*, s.137.

yine de bu ülkeyi etkinlik peşinde olmayan bir stratejik oyuncu olarak kabul etmeliyiz. Zira Suudi Arabistan, ABD’de Arap Lobisine de öncülük eden en önemli Müslüman devlet olmasına karşılık, bölgesel ve küresel misyon ve vizyon noktasında çekimser kalmayı tercih etmektedir. İsrail ise, bölge politikalarının şekillenmesinde belki de en kritik ülkedir. 1948’den itibaren bölgesel bir sorun haline getirilen İsrail-Filistin meselesi, bu ülkenin Müslüman dünya içerisinde ölüm-kalım mücadelesi şeklinde bir politika gütmesi sonucunu doğurmuştur. ABD destekli politikaları kimi zaman Siyonist öğeler barındırsa da, askeri gücü, hasımları için daima caydırıcı nitelik taşımıştır.

Ortadoğu Entegrasyon Teorisinin üç sacayağından ilkinin oluşturan Türkiye, süreklilik arz eden bir devlet felsefesi ve geleneğine, aktif genç nüfusa, dinamik bir ekonomiye, kritik bir stratejik konuma sahiptir. Türkiye, Ortadoğu’nun Avrupa’ya açılan kapısıdır. Türk dünyasının lideridir ve enerji nakil hatlarının geçiş güzergâhıdır. İran, kadim bir medeniyetin mirasçısı olup, yer altı zenginlik kaynaklarına, genç ve dinamik bir nüfusa, geniş bir coğrafyaya ve Türkiye gibi nitelikli bir askeri güce sahiptir. Ortadoğu’nun Asya’ya açılan kapısıdır. Şii dünyasının lideridir ve bölgede İsrail karşısında bir dengedir. Mısır ise, İran gibi köklü bir medeniyete ev sahipliği yapmış, Arap dünyasının lideri olan Sünni bir devlettir. Ortadoğu’nun Afrika’ya açılan kapısıdır. Bu üç ülke AB içerisinde lokomotif görevi gören Almanya, Fransa ve İngiltere konumundadırlar. Ayrıca üç ülkenin de nüfusu birbirine çok yakındır.

A.Davutoğlu’na göre; “*Ortadoğu jeopolitiğinin en temel coğrafi ve tarihi denge mekanizmasını Mısır-Türkiye-İran hassas dengesinde aramak gerekir. Tarihi kökleri Hitit-Asur-Mısır, Bizans-Selçuklu-Fatimi, Osmanlı-Safevi-Memlûk ilişkilerine kadar götürülebilecek olan bu bölgesel denge faktörü, Asya, Avrupa ve Afrika’dan oluşan ana dünya kıtasının su yolları ile temel deniz bağlantı yollarının kesiştiği merkez üçgenini oluşturmaktadır. Modern dönemde petrole dayalı ilişkiler olgusunun daha da renklendirdiği bu stratejik*

üçgen, uluslar arası aktörlerin bölge ile ilgili planlarında göz önünde bulundurmak zorunda oldukları en temel parametrelerden birisini oluşturmaktadır.”⁴³ Dolayısıyla bölgesel anlamda jeopolitik bir dengenin, küresel anlamda stratejik bir dengenin sacayağı olduğunu söylemek mümkündür.

Bu dengeler göstermektedir ki, bölge dışı aktörler açısından bu üç ülkeden ikisinin aynı anda dışlanması bölge için kaldırılamayacak bir yük oluşturmaktadır. Bu üç ülkeden herhangi ikisi arasında oluşacak bir ittifak büyük bir tehdit kaynağı olarak değerlendirilmektedir. Bunun içinde aslında sürekli olarak birbirlerini kollamaya ayarlanmış bu üç ülkeden biri dışlanırken diğer ikisi mutlaka sistemin içine çekilmektedir...Mısır dışlandıkça İran sistemin merkezine yerleşmekte ve Türkiye ile desteklenmekte, Mısır sistem içine kaydıkça İran sistem dışına itilmekte ve Türkiye'nin pozisyonu da bu yeni dengeye uyumlu hale getirilmektedir.⁴⁴

Gelinen noktada Arap Baharı ile birlikte Mısır'ın ve Suriye'nin konumu önem arz etmektedir. Sistemin değerleri ile uyumlu bir modelin oluşup oluşmayacağını zaman gösterecektir. Buna mukabil bölgesel üçgenin bölgesel beşgen haline getirilmesi mümkün görünmektedir. Zira işgal sonrası inşa ve dizayn edilen Irak ile Mısır'ın yeni politik tavrına bağlı olarak Suudi Arabistan'ın da birer denge unsuru olarak ortaya çıkarılması ihtimal dâhilindedir.

Günümüzde İran sistem dışı bir aktör olarak ortada durmaktadır. Küresel liberal-demokratik yapı, İran'ı da sistem içerisine sokmaya gayret etmektedir. Dolayısı ile İran'a dair tehdit algısı, nükleer olmaktan ziyade, global değerler sistemine karşı bir muhalif tavır sergilemesi ve bu tavrın gelecekte domino etkisi yaratması endişesine yöneliktir. Herhangi bir ülke sisteme entegre edilmek isteniyorsa, bu bir takım yaptırımlarla veya tehditkar

⁴³ Davutoğlu, *age.*, s.353-354.

⁴⁴ Davutoğlu, *age.*, s.354-355.

politikalarla değil, AB gibi bölgesel entegrasyon modelleri geliştirmekle mümkündür.

Entegrasyonun ekonomik hedefi, işbirliği içindeki tüm birimlerin refah düzeyini yükseltmektir. Ayrıca esas siyasal hedefler, ortaklar arasında silahlı çatışma ihtimalini azaltmak ve grubun üçüncü ülkeler veya diğer bloklarla görüşme gücünü arttırmaktır. Ulusal egemenliğin bir bölümünü terk etmek anlamına gelen bir entegrasyon oluşturmak ya da herhangi bir entegrasyona dahil olmak temelde siyasal bir karardır. Onun için buna siyasetçiler karar vermelidir.⁴⁵ Ayrıca burada belirtilmesi gereken en önemli husus şudur ki, bu modelde birleştirici unsur asla din değildir. Zira Ortadoğu'daki Müslüman ülkelerin Çeçenistan, Bosna-Hersek, Kıbrıs, Doğu Türkistan ve Filistin davalarında gösterdikleri (ya da gösteremedikleri) tutumlar ortada iken İslami unsur üzerinden hareket etmek, yarı yolda kalmak demektir. Zira din, bu noktada etkili bir araç olsa idi, Ortadoğu'da, İran-İrak, Irak-Kuveyt, S.Arabistan-BAE, S.Arabistan-Umman, BAE-Katar, Bahreyn-Katar, İran-BAE gibi ülkeler arasında hudut ihtilafları olmaz, su ve petrol üzerinde çıkar çatışmaları yaşanmaz idi. Dolayısıyla yukarıda belirttiğimiz gibi, esas sorun ekonomiktir ve bütünleşme bu unsur üzerinden gerçekleştirilmelidir. Zira İktisadi gelişim her ülkenin yararınadır.

1.4.1.4. Büyük Ortadoğu Projesi

ABD'de 1998 yılında yapılan stratejik değerlendirmelerde Büyük Ortadoğu coğrafyası, içerdiği petrol kaynakları nedeniyle Avrasya bölgesinin önüne geçer. 1998'de Başkan Clinton döneminde yayınlanan "21. Yüzyılı Şekillendirme" düşüncesinde, dünyayı ABD ulusal çıkarları doğrultusunda şekillendirme amaçlanmış ve ABD toplumunun yaşam kaygılarının yok edilmesi ve refah düzeyinin sürdürülmesi için öncelikle enerji kaynaklarına sınırsız erişim hedef olarak gösterilmiştir. Bu yaklaşımda Ortadoğu, Orta

⁴⁵Hamit Ersoy, "Bölgesel Entegrasyon Girişimlerinde Türkiye-İran Rekabeti", **Türk Dış Politikası**, ed. İdris Bal, Ankara, Nobel Yayınları, 2004, s.538.

Asya ve Hazar Bölgesi ABD'nin yaşam sahası olarak tanımlanmıştır. ABD anılan bölgelerdeki enerji kaynakları üzerinde kalıcı bir egemenlik tesis etmeyi kendi varlığını sürdürmekle eşdeğer görmektedir. “Büyük Ortadoğu Projesi”nde ABD'nin bu stratejik temel yaklaşımı içerisinde nihai şeklini almıştır. 1998 yılında yayınlanan, “Stratejik Değerlendirme-Kuvvetin Barış için Kullanılması” adlı rapor, “21. Yüzyılı Şekillendirme” düşüncesi kapsamında “Büyük Ortadoğu” coğrafyası ve hedefleri tanımlanır; *“Kuzey Afrika’dan, Levant-Doğu Akdeniz, Afganistan, İran ve Türkiye’ye uzanan coğrafyada ABD’nin öncelikli hedefi; enerji kaynaklarının güvenlik altına alınması, İran ve Irak’ın caydırılması, Arap-İsrail barışının sağlanması, bölgedeki yönetimlerin ülke içi ve ülke dışından kaynaklanan nedenler ile, bölge petrolünün endüstrileşmiş ülkelere akışını etkileyecek kriz ve kaos içine düşmelerinin önlenmesidir.”*⁴⁶

Büyük Orta Doğu Projesi’nin uygulamaya konacağı ülkelerin Müslüman ülkeler olması Medeniyetler Çatışması Teorisi ile olan bağlantısını, bu ülkeleri nihai aşamaya yani Batılı anlamda modernleşmeye* götürme amacı Tarihin Sonu Teorisi ile olan bağlantısını ortaya koymaktadır. Çevreleme Politikası’yla olan organik bağı ise bir farkla aynıdır. Çevreleme Politikası’nda hedef SSCB’ydi, Büyük Orta Doğu Projesi’nde ise hedef Çin ve AB’dir.⁴⁷ Tabidir ki burada en önemli unsur, enerji ve enerji nakil hatlarının güvenliğidir. Dolayısıyla, enerji konusunda kendi kendine yeten bir İran ve bir Rusya’nın, bu projenin doğrudan hedefi olması beklenemez.

ABD Dış İşleri Bakanı Colin Powell, “Büyük Ortadoğu Projesi”nin hedeflerini şöyle dile getirmiştir: ABD, bölgedeki kamu ve özel sektör gruplarıyla işbirliği halinde ve ekonomik reformun gerçekleştirilmesi yoluyla, işsizlik sorununun üstesinden gelmeye çalışacak; toplum liderleriyle işbirliği halinde, sivil toplumu güçlendirecek; siyasal katılımı genişletecek ve

⁴⁶ A. Öner Pehlivanoglu, **Ortadoğu ve Türkiye**, İstanbul, Kastaş Yayınları, 2004, s.406-407.

* İran’ın modernleşme sürecinde demokrasi tecrübesi için bkz: Fakhreddin Azimi, **The Quest for Democracy in Iran**, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts London, England, 2008, p.437-450.

⁴⁷ Karabulut, **age.**, s.95.

kadınların seslerinin duyulmasına olanak sağlayacaktır. Ayrıca, orta ve yüksek eğitimin niteliğinin artırılması yolunda da çaba harcayacaktır.⁴⁸

ABD kaynaklarında yayınlanan muhtelif inceleme ve değerlendirmelerde BOP hedefleri aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır;

- ❖ Enerji kaynaklarına sahip olan bölgelerin kontrolü,
- ❖ Enerji ulaşım yollarının kontrol ve denetimi,
- ❖ Asimetrik tehdidi oluşturan terörist eylemlerin önlenmesi,
- ❖ Kökten dinci İslam zeminine ılımlı İslam'ın oturtulması,
- ❖ ABD ulusal çıkarlarının Ortadoğu'da korunması,
- ❖ Bölgede bölgesel güç konumuna erişmiş devletlerin bu etkinliğinin azaltılması,
- ❖ Askeri güçlerin küçültülmesi ve bu güçlerden ABD çıkarlarına uygun şekilde istifade edilmesi,
- ❖ Terörist eylemlerde kullanılabilecek olan kitle imha silahlarının yok edilmesi, mali ve ekonomik yardım suretiyle bölgede ABD nüfuzunun yaygınlaştırılması,
- ❖ Batı karşıtlığına yol açan oluşumların önlenmesi.⁴⁹

20 Ocak 2004 tarihinde yaptığı, Ulusa Sesleniş konuşmasında konuya değinen Başkan Bush, ABD'nin Ortadoğu için, ileriye dönük bir stratejiyi benimsediğini açıklamıştır. Bush, Başbakan Erdoğan'la 24 Ocak 2004'te Washington'da gerçekleşen görüşmesinde, bu tasarının; Ortadoğu'da barış ve demokrasiyi geliştirme temeline dayandığını, bunun için de bölge ülkelerinde refahı tabana yayarken demokratik reform çalışmalarına destek vereceklerini belirtmiş, Türkiye'nin laik, demokratik, Müslüman yapısıyla bu tasarının modeli olduğunu ifade ederek destek talebinde bulunmuştur.⁵⁰

⁴⁸Hüner Tuncer, "Türkiye, 'İslam Cumhuriyeti' Olmayacak", **Jeopolitik, Stratejik Araştırmalar Dergisi**, Sayı:11, Yıl:3, Yaz 2004, s.45.

⁴⁹ Pehlivanoglu, **age.**, s.408.

⁵⁰ Erol Bilbilik, **Geniş Ortadoğu Projesi**, İstanbul, Asya Şafak Yayınları, 2008, s.7.

Büyük Ortadoğu Projesi'nde Türkiye'ye biçilen rol, şu sözlerle bir kez daha kendisini ifade etmektedir: "Türkiye, Avrupa-Amerika Birleşik Devletleri ortaklığında başrolü üstlenecek hale getirilmelidir. Ayrıca, bu role sahip olan Türkiye, demokrasi limanında sağlam demir atabilmiş olacaktır. Her şeyden önce Türkiye, zaten bir Atlantik ortaklığı üyesidir ve Büyük Ortadoğu'da Atlantik çıkarlarının geliştirilmesinde faydalı olabilir. Bu çıkarların büyük bir kısmını Türkiye de paylaşmaktadır. Onun, giderek artan yakıt ihtiyacı, güvenli ve elde edilebilir petrolün ulaşılabilir olmasını gerektirir. Türkiye, Ortadoğu'dan gelen kitle imha silahlarına diğer herhangi bir NATO ülkesinden daha fazla maruzdur. Terörizm ise her zaman varolmuş bir tehliktir."⁵¹

Devlet merkezli tehdit algılamaları, yerini devlet dışı aktörlere bırakırken, iç tehdit tanımının da değişime uğraması kaçınılmazdır. Zira özgürlüklerin sınırları ve anlamı değiştikçe, devletin rolü ve niteliği de yeniden tanımlanacaktır. Bu durumun devlet içindeki birçok kurumu etkilemesi kaçınılmazdır...⁵² Bu bağlamda Türkiye'nin, BOP bağlamında yakın çevre doktrinini oluşturmadan evvel kendi iç dinamikleri arasında eşgüdüm sağlaması ve milli menfaatler noktasında bir bütün hareket tarzı geliştirmesi elzemdir.

Türkiye, model ülke ve İslam medeniyetine liderlik etme misyonu yüklenerek, 11 Eylül 2001 sonrası, Batı temsilcisi İspanya'nın, Medeniyetler arası İttifak Projesi'nde muhatabı olmuştur. Bu noktada İran ile yumuşak bir mücadeleye girişmiştir. Zira Hatemi ile birlikte İran, kendisini Medeniyetler arası Diyalog Söylemi'nin mimarı kabul etmektedir. Ancak Arap Baharı ile birlikte, Türkiye daha plüralist bir devlet anlayışını model olarak ortaya koymuştur. Özellikle Laiklik ile Müslümanlığa birlikte yapılan vurgu bu mahiyettedir. Yine gerek Davos'ta ve gerek Mavi Marmara hadisesinde gerilen Türk-İsrail ilişkilerinin, Arap kamuoyunda, özellikle Filistin davası

⁵¹ Abdullah Şahin, **Büyük Ortadoğu Projesi ve Türkiye**, İstanbul, Truva Yayınları, 2004, s.109.

⁵² Serkan Çelik, Anıl Gürtuna, **Büyük Ortadoğu Projesi ve Türkiye'ye Etkileri**, Ankara, Global Strateji Enstitüsü Yayınları, Başak Matbaacılık, 2005, s.97.

üzerinden sempati kazanmaya yönelik bir yönü bulunmakla birlikte, mevcut davanın İran'ın elinden alınarak sahiplenilmesi ve ayrıca konunun daha sonra BM Güvenlik Konseyine taşınması da yine bu amaca yönelik olarak değerlendirilebilir.

Erdoğan'ın "laik devlet" açılımı...Türkiye aktif dış politikasında 11 Eylül sonrası etkili olmuş, ama bugün - önemini değilse de - etkisini yitirmekte olan "medeniyetler arası çatışmaya karşı medeniyetler arası ittifakın aktörü Türkiye" paradigmasından, "laik - demokratik siyasal modernite - demokratik siyaset - ekonomik dinamizm - birlikte yaşama aktörü olarak Türkiye" paradigmasına geçiş mesajını da içeriyordu. Bu niteliğiyle de sadece Arap Baharı bağlamında değil, aynı zamanda "Türkiye eksen kayması yaşıyor mu?", "Türkiye İslamlaşıyor mu?" ve "Türkiye Avrupalı değil" tartışmalarına da son noktayı koyuyordu. Bu çok boyutlu yapısı içinde de Türkiye dış politikasının kapasite gücünü artırıcı bir stratejik açılandı.⁵³ Başbakan Erdoğan'ın 2011 yılı Eylül ayı içerisinde gerçekleştirdiği Mısır, Tunus ve Libya gezilerinde laikliğe yönelik yaptığı vurguların yankılarını zaman gösterecektir. Ancak bu söylemlerden ve BOP kapsamında değerlendirilen Arap Baharında muhaliflere yönelik verdiği destekten ötürü Türkiye, bilhassa İran'ın yoğun tepkisini çekmiştir. Çünkü Türkiye, Arap ayaklanmalarını, bir demokrasi ve hukuki kazanımları elde etmeye yönelik bir başkaldırı olarak görmekte ve desteklemektedir. Oysa İran bu ayaklanmalara kendi perspektifinden yerine göre "İslami birer başkaldırı", yerine göre ise "asilerin isyanı" olarak yaklaşmaktadır.

Ayetullah Ali Hamaney ve diğer siyasi liderlere göre, Arap devrimleri, 1979 İran İslam Devrimi'nin devamı niteliğinde. İran, olup bitenleri, Müslüman halkların önderliğini yaptığı İslami bir uyanış olarak ifade ediyor, zira bu halklar, İran'a göre, "Batı yanlısı" ve "diktatör" rejimleri deviriyor. İran'ın Arap Baharı'na bakışı, ABD ve İsrail düşmanlığı ve uluslar arası zulme karşı mazlum ve ezilenlere sahip çıkma anlayışı etrafında şekilleniyor. İran bunları

⁵³ Fuat Keyman, "Etkili Dış Politika ve Türkiye Modeli", **Analist**, Sayı:8, Ankara, USAK Yayınları, Ekim 2011, s.55.

gerçekleştirmek için gereken darbelerin yapılmasına da karşı çıkmıyor çünkü İran Anayasası'nın 3. ve 154. Maddeleri İran'a "dünya ezilmişlerini tam koruma" ve "ezilmişlerin ezilenlere karşı yürüttüğü meşru mücadeleyi destekleme" hakkını veriyor.⁵⁴ Oysa İran bu noktada Suriye'deki olaylarda kendi Anayasası ile çelişen politikalar yürütüyor. Özellikle Suriye konusunda çok hassas olan İran, bu ülke üzerinden Türkiye ile nüfuz mücadelesine girmekten çekinmiyor. Zira Suriye'nin mukadderatı, İran için domino etkisi yaratma potansiyeli taşıyor. Özellikle Şii kuşağın zarar görmemesi ve müttefik bir ülkenin kaybedilmemesi adına İran, Suriye'ye silah da dahil olmak üzere her türlü desteği veriyor. Her iki ülkenin de jeopolitik hesaplar yaptığı Suriye'de, ülkelerin kazançları Baas yönetiminin kaderine bağlı olacaktır.

Türkiye, krizi yönetme ve doğmakta olan yeni sisteme uyum sağlama noktasında bocalarken, İran'ın yaşanan bu geçici kargaşa dönemini kendi çıkarları açısından daha iyi idare ettiği görülüyor. Çünkü İran, çoğu zaman uyum sağladığı bu tür şartlardaki dayanıklılığını arttıran deneyime ve bölgesel enstrümanlara sahip. Bölgeyle daha geniş bir toplumsal etkileşime sahip İran'ın, özellikle bazı bölge ülkelerinde halkların kılcallarına nüfuz etme konusunda Türkiye'den daha başarılı olduğu, dış istihbarat unsurlarını bu mihvalde daha yoğun kullanabildiği bilinen bir durum. Sistemin kontrol mekanizmalarının gevşediği bölge ülkelerinde rejimlerin otoritelerinin sarsılması, İran açısından daha geniş manevra alanı anlamına geliyor. İran, bu ortamda değişik kanallardan kamuoylarını etkilemek adına yoğun bir propaganda faaliyeti yürüterek zaten etkin olan nüfuzunun daha derinlere uzanmasına çabalıyor.⁵⁵ Maliki hükümeti döneminde Irak'ın, İran'ın kontrolüne girmesi buna örnek teşkil eder. Bölgede, kriz ve kaos ortamından en fazla çıkar sağlayan devletlerden birinin İsrail, bir diğeri de İran olduğu hesaba katılırsa, yaşanan gelişmelerin geçici bir süre Türkiye aleyhine ve fakat İran lehine olduğu görülebilir. Ancak, orta ve uzun vadede demokratik bir sisteme geçecek Ortadoğu devletlerinin ve ülke zenginliklerinden pay

⁵⁴ Keyman, **age.**, s.25.

⁵⁵ Keyman, **age.**, s.26.

olarak ekonomik refah ve eğitim seviyesi yükselecek Ortadoğu halklarının, artık İran'a sempati duyması ya da Şer'i söylemleri - dinsel ötekileştirme radikalleşmediği sürece - benimseyerek, İran'ın nüfuz alanına girmesi beklenmemelidir. Bu nedenle, Türkiye, hazırlıklarını uzun vadeli yapmalı, planlarını güncel gelişmeler çerçevesine hapsetmemelidir.

İKİNCİ BÖLÜM

ULUSLAR ARASI İLİŞKİLER TEORİLERİ IŞIĞINDA TÜRK-İRAN MÜNASEBETLERİ

2.1. GENEL OLARAK TEORİ VE ULUSLAR ARASI POLİTİKA

Teori, bir bilim dalında incelenen alanla ilgili olgu ve olaylar arasındaki ilişkileri anlamada ve analiz etmede gerekli ve yararlı bir çerçeve olarak nitelenebilir. Genel olarak dünyayı, olayları ve olguları daha iyi anlamamızı sağlayan teorilere insanlığın varlığını tehdit eden bir takım hastalıkların tedavisine yönelik araştırmalara ışık tutması ve yol göstermesi için doğa bilimlerinin birçok alanında gerek duyulduğu gibi, uluslar arası ilişkiler alanında da insanların temel kaygısı olan savaşların önlenmesi, barışın ve sahip olunan değerlerin korunabilmesi ve geliştirilmesi için gerek duyulmaktadır. Bu nedenle geçmişten günümüze kadar bu konuda çok sayıda çaba söz konusu olmuştur ve olmaya devam etmektedir. Teoriler araştırdığımız olgular arasındaki ilişkileri açıklamaya ve analiz etmeye yaradığı gibi bu ilişkilerin geleceğini öngörmemizi de sağlamaktadır.⁵⁶ Kısacası, sistematik açıdan bilgiye ulaşma noktasında sınırları çizilmiş bir taslak sunar.

Bir alanın bilim dalına dönüşebilmesi için, yöntemsel ve kavramsal çerçeveye dayalı kuramsal yaklaşımlara sahip olması gerekir. Kuram olmadığı zaman, olayların çeşitliliği ve karmaşıklığı karşısında açıklama ya da genellemeler yerine kendimizi güncel ya da geçmişteki olaylara ilişkin spekülasyonlarla karşı karşıya buluruz. Oysa bu spekülasyonların test edilmesi bile yine kuramın bize sunacağı kavramsal ve yöntemsel çerçeve ile mümkün olabilir. Kuram, belli bir olgu hakkında, mantıksal tutarlılığı olan, betimlemenin yanı sıra nedensel ilişkileri ortaya koyan, olasılıklara dayalı açıklama ve çözümleyici önermeler bütünüdür. Bu haliyle kuram, araştırmaya

⁵⁶ Tayyar Arı, *Uluslar arası İlişkiler Teorileri*, Bursa, MKM Yayınları, 5. baskı, 2008, s.15.

en uygun yöntemin seçiminde olduğu kadar araştırmanın önceliklerinin belirlenmesinde, önemli sorunsalların ortaya konulmasında ve verilerin düzenlenmesinde yol gösteren entelektüel bir araç olarak değerlendirilebilir. Bu haliyle kuramsal bakış, olgulara anlam kazandıran ve onları incelenabilir bulgulara dönüştüren referanslardır. Waltz'un vurguladığı gibi, sonsuz veri yığınları karşısında neyi ya da hangi ilişkiyi arayacağımızı bize ancak kuramlar gösterebilir. Thompson da kuramın temel işlevinin, verilerin düzenlenmesi yoluyla sistematik ve hipotetik bir çatı oluşturmak olduğunu belirtir. Kuram, birbiriyle ilişkili olay, bulgu ve çalışmaları, kavramsal bir çatı altında bütünleştirir. Örneğin belirli devletlerarasındaki bir savaşın incelenmesi ortaya bazı bulgular koyabilir, ancak bu bulgular başka savaşlara ilişkin çalışmaların bulguları ile kuram çatısı altında birleştirilirse savaş olgusu daha iyi anlaşılır. Aksi takdirde her çalışma birbirinden kopuk analizler ve bilgi yığınları olarak kalır ve olguları anlama konusunda katkı sağlayamaz.⁵⁷ Ancak yine de bu kategorileştirme, Sosyal Bilimlerde net bir çerçeve sunmaz, fakat konular arasındaki farklılıkları ortaya çıkararak mevcut olay ve olguya yönelik unsurlara odaklanmayı mümkün kılar.

Kuram, devletin ve toplumsal sınıfların eklemlenmesinin tarihsel gelişiminin anlaşılmasında yararlı olduğu sürece, dünya düzeninin anlaşılmasına da yardımcı olur. Bu ayrıca dünya düzeninin değiştirilmesi için yeterli bir temel oluşturmayı da hedeflemektedir. Bu nedenle, Cox "bir kuram başka kuramlardan üretilmemelidir" savını yapar. "Kuram, kavramlara ve hipotezlere zemin oluşturacak ampirik-tarihsel çalışmalar üzerine dayandırılmalıdır". Ve kuram her zaman bir amaç içindir. Bir kuram her zaman kendinin üretildiği tarihsel bağlama ve bu bağlaman sorunlarına göre çalışır. Başka bir deyişle, kuram tarihseldir: Soyutlandığı an metafiziksel duruma geçer ve açıklayıcı gücünü yitirir.⁵⁸ Bir olayın niye meydana geldiği, ne anlama geldiği veya bu konuda ne yapmamız gerektiği hakkında farklı ve

⁵⁷Ersel Aydınli, Erol Kurubaş, Haluk Özdemir, **Yöntem, Kuram, Komplo**, Ankara, Asil Yayınları, 2009, s.40-41.

⁵⁸ E. Fuat Keyman, "Eleştirel Düşünce: İletişim, Hegemonya, Kimlik/Fark", **Devlet, Sistem ve Kimlik**, Derleyen: Atila Eralp, İstanbul, İletişim Yayınları, 6. baskı, 2004, s.241.

birbirine rakip açıklamaların olduğu görülmektedir. Tek bir yanıtın olduğu durumlar pek nadirdir.⁵⁹ Bunun da nedeni, demin arz edildiği üzere sosyal bilimlerde determinizmin fizik bilimlerindeki kadar geçerli olmamasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, herhangi bir konu üzerinde eğer tek bir sonuç ortaya çıkarılmak isteniyorsa, bunun yolu Sosyal Bilimler disiplinlerinin hemen tümüne hâkim olmaktan geçer. Bu nedenle, mevcut yahut henüz oluşturulmamış teoriler, aslında multidisipliner bir anlayışın ürünleridir ve açıklayıcı özellikleri konudan konuya farklılık gösterir.

Bu teoriler, devletten devlete karşılıklı etkileşimin gerçekliklerine, bölgeden bölgeye olan karşılıklı etkileşimin gerçeklerine göre daha farklılıklar gösterebilmektedir. Orta Doğu'da güçlü kurumların yokluğu, Orta Doğu devletlerinin karşılıklı etkileşimine kılavuzluk eden normatif çerçevenin bulunmayışı ve siyasetin Machiavellici doğası nedenleriyle, genellikle Orta Doğu'nun, en iyi neo-realist ya da realist paradigma tarafından açıklandığı iddia edilir. Ayrıca Orta Doğu, Avrupa sisteminin aksine, genelde, devletlerin görece güçlerini yalnızca kabul edilebilir, askeri olmayan yollardan arttırmaya çalıştıkları ve tüm devletlerin yükselişteki devletlere rolün nasıl verilmesi ya da düşüşteki devletlerden nasıl çekilmesi gerektiği dinamiğini kabul ettiği devletler hiyerarşisinde bir mutabakata varamamıştır.⁶⁰

2.2. U.İ. ÇALIŞMALARINDA TEORİK GEREKLİLİK

Kenneth Waltz'a göre teoriler, "yalnız terimleri tanımlamakla kalmazlar; aynı zamanda yapılacak ve yapılması haklı olarak beklenebilecek işlemleri belirlerler. Onlar, neyin ne ile bağlı olduğunu ve bu bağlantının nasıl kurulduğuna işaret ederler". Frankel'e göre, teori bir alanla ilgili sistematik bir düşünce ve o alandaki kavramları daha iyi tanımlama imkânı sağlamakta,

⁵⁹ Chris Brown, Kirsten Ainley, **Uluslar arası İlişkileri Anlamak**, çev. Arzu Oyacıoğlu, İstanbul, Yayınodası Yayınları, 2007, s.8-9.

⁶⁰ Trita Parsi, "İsrail-İran İlişkileri Değerlendirmesi: Güç Döngüsü Perspektifinden Stratejik Rekabet", **21. Yüzyılda İran**, Homa Katouzian, Hüseyin Şahidi, çev. Pınar Güven, Ankara, Sitare Yayınları, 2011, s.190.

ayrıca verilerin toplanmasında, sınıflandırılmasında, depolanmasında, yeni verilerin araştırılmasında yol göstermektedir.⁶¹ Teori, aynı zamanda neyin konuyla ilgili olup olmadığını ayırmamıza da yardımcı olmaktadır. Bununla beraber, uluslar arası ilişkilerde her bir araştırmacı, olgu ve olayları belli bir kalıba sokarak onları ve onlar arasındaki ilişkileri anlamasını sağlayacak bir teoriye gereksinim duyar.⁶² Bu gereksinim, uluslar arası disiplinine özgü olarak geliştirilen teorilerin hem normatif ve hem de anti-normatif bir nitelikte olmasını zaruri kılar. Yani yalnızca teşhis ile yetinmez, tedavi sürecini de beraberinde getirir.

Uluslar arası İlişkiler, farklı kültürler, siyasal ve ekonomik yapılar arasındaki ilişkileri ele aldığı için, uluslar arası ilişkileri anlamak ve açıklamak tek başına bu yapıların açıklanmasından daha zordur. Her türlü açıklama çabasında çok fazla sayıda veri ve farklı davranış kalıpları söz konusudur. Bu verilerin anlamlı hale getirilmesi için, kavramsal düzeyde bir analiz çabası kaçınılmazdır. Somut ve nesnel gerçeklikler yerine anlamlandırılması gereken veri yığınları ile çalışılması, bu veri yığınlarına anlam yükleyecek kuramsal araçlara ihtiyaç doğurmaktadır. Çünkü Uluslar arası İlişkiler çalışmalarının ihtiyaç duyduğu şey, veri ve bulgu yığınlarının gelişigüzel bir şekilde biriktirilmesi değil, farklı alanlardan gelen bilgileri bütünleştirecek bir kuramsal yaklaşımdır.⁶³ Unsurları açıklamak, her ne kadar gerekli olsa da, araştırmaya yapılan katkılar açıklamalarla sınırlı değildir ve bu katkılar zihinsel, politik ve sosyal mantıkla ilgili bilgiler de sunar.⁶⁴ Bütünleştirici kuramsal yaklaşım, özellikle tarih araştırmalarında kullanılan yöntem çarkının tasnif kısmı ile benzer özellikler gösterir. Ancak teori, sınıflandırmanın yanında yorumlama niteliği de olan bir yasalar bütünü olduğu için, yine tarih araştırmalarında kullanılan tahlil ya da analizi de bünyesinde barındırır. Özetle teori=tasnif+tahlil'dir.

⁶¹Arı, **Uluslar arası İlişkiler Teorileri**, s.27.

⁶²Arı, **age.**, s.29.

⁶³Aydınlı vd., **age.**, s.55.

⁶⁴Michel Girard, "Theory and Practice in Foreign Policy: Epistemological Problems and Political Realities", **Theory And Practice In Foreign Policy-Making**, Pinter Publishers, London, New York, 1994, p.2.

Dış politikada teori ve pratik arasındaki ilişki Uluslar arası ilişkiler literatüründe sıkça ele alınsa ve bu yüzden tanıdık gelse de, açıklanması çok da kolay olmayan bir durum olduğu aşikârdır. Ortak tecrübeyle sabittir ki, tartışmalarımız ve yazılarımız bizim tanımak isteyeceğimizden daha derin anlamlara sahiptir ve tahlillerimizi ispatlamakta kullandığımız toplumsal gayeler de her zaman gerçeği yansıtmayabilir.⁶⁵ Bu nedenle teori ve pratik arasındaki ilişki, nesnenin gerçekliği, öznenin tarafsızlığı, aktivitenin akla yatkınlığı ve konjonktürün uygunluğu ile doğru orantılıdır.

2.3. ULUSLAR ARASI POLİTİK TEORİLERİN İLİŞKİLERE ETKİSİ

2.3.1. Realist Teori

Realizm, devleti uluslar arası ilişkilerin temel aktörü olarak kabul ederek, uluslar arası ilişkiler ve uluslar arası politikayı devletlerarasındaki mücadele süreci olarak görmektedir. Devletin yekpare ve bütüncül bir aktör olduğunu varsayan realistler, devlet içi dinamikleri göz ardı etmektedirler. Konular arasında hiyerarşi gözeterek askeri ve güvenlik konularına öncelik veren realist teoriler için güç, uluslar arası ilişkileri anlamada en temel kavramdır. Uluslar arası istikrarın sağlanması ve anlaşmazlıkların çözülmesi de gücün kullanımı ile ilişkilendirilmektedir. Realist paradigmaya göre insan unsurunun uluslar arası politikaya yönelik önemli sonuçları bulunmaktadır. Diğer bir deyişle insan unsuru, liberal ya da idealist yaklaşımlardan farklı bir boyutta ele alınmaktadır. Realistler insanın kötü, günahkar, çıkarıcı, saldırgan ve ilişkilerinde gücü ön plana alan olumsuz bir doğaya sahip olduğunu düşünmektedirler...İnsana yönelik değerlendirmesi oldukça negatif olan realizme göre insan doğuştan kötü, aç gözlü ve hırslıdır. Uluslar arası politikayı insan doğasına bakışıyla uyumlu şekilde açıklayan savaş sonrası realistlerinden Morgenthau ve Niebuhr'a dayanan klasik realizme göre bireylerin ilişkilerinde gücü ön plana alması ve güç ile çıkara dayalı bir ilişkiyi

⁶⁵Girard, **agm.**, p.2

benimsemesi gibi devletler de dış politikada güç ve çıkar peşindedirler. Sürekli kapasitesini artırma güdüsüyle hareket eden devletler, olanakları ölçüsünde diğerlerini egemenliği altına almaya çalışırlar. Dolayısıyla böyle bir yapıda savaş ve çatışma olağan hale gelmektedir.⁶⁶

Realist teorinin özünü oluşturan güç kavramına yüklenen anlamların oldukça farklı olduğu dikkat çekmektedir. Güç kavramını en sık kullanan ve uluslar arası politika analizinin merkezine yerleştiren Morgenthau, politikayı güç mücadelesi olarak tanımlamakla beraber güç kavramını ayrıca ele alıp açık bir tanımını yapmamıştır. Morgenthau'ya göre, güç politikanın temel amacını ve herhangi bir siyasal davranışın temel güdüsünü oluştururken bir başka yerde güç kavramının bir ilişki biçimi veya amacı gerçekleştirmek için bir araç olduğunu ifade edebilmektedir. Kennet Waltz ise, gücü bir amaç olmaktan ziyade bir araç olarak, devletin varlığını sürdürmesinin ve güvenliğini sağlamanın aracı olarak görmektedir. Waltz'a göre devletin nihai amacı güç değil güvenlidir ve bu noktada Morgenthau'dan farklı düşünmektedir. Waltz'a göre güç, devletin daha fazla güvenliğe sahip olmasının bir aracıdır.⁶⁷ Modern dönemde Hans Morgenthau'nun yazılarında beliren realist yaklaşımın geçmişi en az Machiavelli kadar geriye gider. Genelde ahlak dışı bir konumu benimsemiş gibi görünse de Floransalı düşünürün gerçekte mükemmelci olmayan türden bir bağlamsal yaklaşım getirdiğini hatırlamak gereklidir. Birçok realistin “amaçlar araçları meşru kılar” ve pratik ne ise uluslar arası politika odur biçiminde ifadelerle Machiavelli'yi yanlış anladığı doğrudur. Bunlar dış politika hedeflerini elde etmede kullanılacak araçların seçimi problemine ahlak dışı bir açıdan yaklaşmak gerektiği görüşündeydiler. Machiavelli'nin pozisyonunu bu şekilde basite indirgeyenler vulgar* realistler olarak nitelenebilir; vulgardirler çünkü Machiavelli'nin uluslar arası politikaya yaklaşımını yanlış anlamış ve tahrif etmişlerdir... Machiavelli'ye göre ahlaken sorgulanabilir bir aracın meşruluk kazanması “durumun gereklerine” de bağlıdır. Bu, belli bir durumda,

⁶⁶ Arı, **Uluslar arası İlişkiler Teorileri**, s.159-160.

⁶⁷ Arı, **age.**, s.165.

hedeflenen yapıcı amaca ulaşmayı mümkün kılacak alternatif hareket biçimlerinin mevcut olup olmamasını ifade eder.⁶⁸

Türk-İran ilişkilerinde “güç kullanımı” üzerine politikalar genellikle Osmanlı-Safevi dönemine götürebileceğimiz, sınır ve mezhep üzerine yoğunlaşan konulardan müteşekkildir. Bunun da asıl nedeni, günümüzde ABD’nin İran karşısında çektiği sıkıntıya benzer bir yapı arz eden, Osmanlı Devleti’nin İran coğrafyasına tam hâkim olamamasının yarattığı güç ve otorite sorunudur. Fakat iki ülke arasındaki “güç gösterisine” yönelik mücadeleler, daha ziyade İslam-laiklik, bölgesel liderlik, etnik ve mezhebi konularda yoğunlaşmıştır. İran, kimi zaman PKK’yı desteklerken Türkiye boş durmamış ve Halkın Mücahitleri Örgütü’ne destek çıkmıştır. İran, Türkiye’de şeriat yanlıları ve kısmen alevi vatandaşlar üzerinde etkili olmaya çalışırken, Türkiye İran’da Türkmen ve Azeri nüfus ile nispeten diyalog geliştirmiştir. Yine Kafkasya’da Türkiye-Azerbaycan dayanışmasına, İran-Ermenistan dostluğu ile cevap verilmiştir. Türkiye’nin Ortadoğu’da Sünni ülkeler ile geliştirdiği işbirliğine karşın İran, Türkiye’nin güneyinde ve İran’dan Akdeniz’e kadar uzanan bir Şii kuşağı oluşturma yoluna gitmiştir. Türkiye’nin Irak’ın kuzeyinde KDP lideri Mesut Barzani ile geliştirdiği diyaloga, İran, KYB lideri Celal Talabani ile kurduğu münasebet üzerinden cevap vermiştir. 1979 İran İslam Devrimine, 1980’de Türkiye’de askeri bir devrim ile karşılık verilmiştir. Yine Türkiye-ABD ilişkileri, İran-Rusya ilişkileri ile dengelenmiştir. Görüldüğü üzere iki ülkenin de birbirlerine karşı bir güç unsuru olarak kullandığı ve kullanabileceği birçok kart vardır. Ancak bu kartlar genellikle birbirine eşit büyüklükte olduğu için yekdiğeri üzerinde büyük bir tehdit oluşturmamıştır. Bu nedenle iki ülke ilişkilerinde, muhatabı üzerinde ciddi bir tehdit oluşturmayan realist kuram, Türk-İran ilişkilerinde, Türk-Yunan ilişkilerinde olduğu gibi karşılıklı benzer hamlelere dayanan sığ bir model sunar. Bu açıdan bakıldığında, Türk dış politikası, realizmi kuramsal olarak değil, politik olarak

* Vulgarizm, bir fikir ya da düşünceyi toplumda herkesin anlayabileceği bir seviyeye çekmektir. Basitleştirme, yalınlaştırmadır.

⁶⁸ A. Craig Gordon, L. George Alexander, **Güç ve Devlet Yönetimi**, çev. İhsan D. Dağı-Emir Yüksel, Ankara, Dış Politika Enstitüsü, 1997, s.273.

dönüştürmüş, devletlerarası ilişkileri tüm yönleri ve gerçekliği ile görme ve analiz etme yöntemini seçmiştir.

Gücün en temel unsurlarından sayılan ilişkinin tek yönlü olmaması gerektiği gibi, bunun sonucunda oluşan etkinin de süreklilik arz etmesi gerekmektedir. Bir defaya ve/veya tek bir ilişkiye özgü olan etkileme bir devletin diğeri karşısında güçlü olduğu sonucunu çıkarmak için yeterli görülmemektedir...Güç kavramıyla ilgili bir diğeri kavram da algılamadır. Gücün gerçek miktarına ve bunun kullanılıp kullanılamayacağına ilişkin algılama büyük önem taşımaktadır. Abartılı verilere dayalı rakamlar ve kullanılacağı sanıldığı halde kullanılmayan kapasite diğeri üzerinde olduğundan daha fazla bir etki yapabilir ve abartılı bir güç söz konusu olabilir.⁶⁹ Bir devletin sahip olduğu kapasiteye ilişkin unsurlarda zaman içinde değişiklik olabileceği gibi bir devletin sahip olduğu ve kapasitesi için diğeri karşısında avantaj oluşturan bir unsur zaman içinde değerini yitirebilir. Örneğin petrolün yerini doğalgaz veya uranyumun alması, petrol üreten ülkelerin yerine doğalgaz veya uranyuma sahip olan ülkeleri daha güçlü hale getirebilir.⁷⁰ Ya da Türkiye'nin büyük rezervlere sahip olduğu Bor minerali ve Toryum gibi enerji kaynakları ile içme suyunun zamanla kıymete binmesi, Türkiye'nin gerek bölgesel ve gerekse de küresel anlamda stratejik açıdan konumunu değiştirebilir. Ancak burada önemli olan esas faktör, kapasite kullanımına ilişkin liderlerin niyetidir. Bu kapasite ahlaki ve gayr-ı ahlaki biçimlerde kullanılabilir. Devlet adamının yetişme şartları, dinsel temeli, vicdani karakteri ve etik anlayışı politikanın çerçevesini belirleyen en önemli argümandır. Fakat zaman içerisinde devletlerin sahip olduğu kapasite ve gücü harekete geçirme noktasında niyetsiz davranan ya da pasif devlet adamlarının, toplumları tarafından pek de tasvip edilmedikleri ve konjoktürün gereklerine uygun lider arayışı içerisinde girdikleri tarihsel olarak hafızalardadır. Dolayısıyla gücün kullanımı noktasında liderleri harekete zorlayan en önemli enstrüman o ülkenin toplumdur. Halkından meşruiyet

⁶⁹ Arı, *Uluslar arası İlişkiler Teorileri*, s.168-169.

⁷⁰ Arı, *age.*, s.171.

alamayacağı pratiğe yönelen devlet adamlarının mukadderatı da, en az pasif kalan bir lider ile aynıdır. Yalnız burada önemli olan, güç ile moral değerlerini birleştirirken, ortaya çıkacak olan politikanın bazı dengeleri göz önünde tutarak hareket etmesi ve aşırıya kaçan bir şova dönüşmemesidir. Bu noktada bir örnek verecek olursak, İran'ın Kafkasya'da yaşayan Çeçen Müslümanlara ve Çin'in Sincan bölgesinde yaşayan Uygur Müslümanlarına yönelik Rusya ve Çin tarafından uygulanan politikalarda her zaman sessiz kalmayı tercih etmesi, esasen İran'ın çıkarları ön planda tutan, dengeleri gözetleyen ve yerine göre devletin dinin değil, dinin devletin emrinde olduğunu - ya da Mehdi Bazergan'ın ifadesi ile "İslam için İran değil, İran için İslam" anlayışını - ortaya koyan bir devlet politikası güttüğünün göstergesidir.

Netice itibariyle, İran ve Türkiye'nin karşılıklı güç kullanımları, askeri değil, kültürel, ekonomik ve dinseldir. Bu nedenle realizm, İran noktasında radikalizm ile pragmatizm; Türkiye noktasında ise, İdealizm ve neorealizm arasında gelgitler yaşamaktadır.

2.3.2. Neorealist Teori

Geleneksel realistler güç kavramını daha formel bir şekilde tanımlayarak, gücü bir devletin sahip olduğu fiziksel unsurlar olarak ifade etmekte ve buradan yola çıkarak daha çok ulusal güç ve bunu meydana getiren ögeler üzerinde durmaktadır. Dolayısıyla genelde realistlerin gücün tanımı konusunda belli bir noktada birleşemedikleri gözlense de Morgenthau ve Niebuhr gibi klasik realistler gücü bir devletin sahip olduğu başta askeri ve ekonomik güçten oluşan kapasite toplamı olarak görmektedir. Ancak realistler, gücü sadece fiziksel kapasite toplamı olarak görmedikleri, yukarıda da ifade edildiği gibi, bunun maddi olmayan güç unsurlarını da içerdiğine dikkat çektikleri görülmektedir. Ekonomik ve askeri gücün diğer unsurlardan

ayrılmayacağını kabul eden Waltz gibi neorealistler, gücün sürekli değişen ve dinamik bir anlama sahip bir kavram olduğuna da dikkat çekmektedir.⁷¹

Waltz, devletleri kendilerini büyüten saldırgan yapılar olarak değil, yalnızca kendilerini korumaya çalışan yapılar olarak kabul eder. Bu tanım şu anlama gelir: Devletler güvenliklerini düşünmek ve diğer devletleri potansiyel tehdit olarak görmek zorundadır. Dünyadaki duruşlarını, sürekli olarak diğer devletlere ait güçleri ve kendi güçlerini nasıl algıladıklarına göre ayarlamak zorundadır.⁷² Bu noktada, dost kavramı izafeleşir ve tehdit algısının çapı genişler. Devletler savunma politikalarını ön plana çıkarırlar ve silahlanmaya ayrılan bütçe dilimini arttırma eğilimine giderler. Bazen büyük silah sanayisine sahip devletler, silah satışı için, bazı bölgelerde geçici çatışmaya ya da tansiyonun yükselmesine müsaade ederler veya doğrudan sebep olabilirler. Suudi Arabistan'ın 2011 yılı içerisinde ABD'den yaklaşık 64 milyar dolarlık silah ithal etmek istemesi, bölgesel anlamda kendisini güvende hissetmek istemesine dayanır. Yine İran ve İsrail'in de nükleer anlamda savunma yetkinliklerini geliştirmesi, birbirlerine yönelik kitle imha silahlarının kullanılabilme olasılığını bertaraf etmeye ve Soğuk Savaş yıllarında olduğu gibi bir denge yaratmaya yöneliktir.

Türk-İran ilişkilerinde, neo-realizm'in kendisini gösterdiği esas alan, özellikle 1979 sonrası rejim ya da sisteme ilişkindir. Kemalist-laik bir sisteme sahip Türkiye ile İslami-Şii bir yapı oluşturan İran arasındaki Soğuk Savaş esasen bu tarihte başlamaktadır. Şah döneminde iki ülkenin de laik politikalar gütmesi ve devlet katında dini referans almamaları, ikili ilişkilerin seyrini komşuluk ile birlikte belirleyen en önemli unsurdur. Fakat Humeyni ile birlikte girilen İslam Devrimini ihraç çabaları iki ülke arasında güven bunalımını başlatan en önemli enstrümandır.

İran İslam Cumhuriyeti'nin ilk on yılında devrim ihracı çabalarının yoğun bir şekilde yürütüldüğünde şüphe yoktur. İran Anayasası'nın 154.

⁷¹ Arı, *age.*, s.166.

⁷² Brown, Ainley, *age.*, s.37.

Maddesinde şöyle denilmekteydi: *“İran İslam Cumhuriyeti, beşeri toplumların tümünde insan saadetini kendi gayesi bilir ve istiklal, hürriyet ve hak ve adalet yönetimini, dünya insanların tümünün hakkı olarak tanır. Binaenaleyh, diğer milletlerin dâhili işlerine, her nevi müdahaleden tam olarak çekinmekle beraber, mazlumların zalimlere (mustazafinin müstekbirlere) karşı haklı mücadelelerini, dünyanın neresinde olursa olsun himaye eder”*...Devrim ihracı çabasının temel amacı, Ayetullah Humeyni’nin belirttiği İslam Birliği olarak açıklanmaktaydı. İslam Birliği, egemen küstah ve baskıcı güçlerin hâkimiyetine karşı oluşturulacaktı. Bu şekilde İslami evrenselciliğin (enternasyonalizmin) adımları atılacaktı...Ayetullah Humeyni’nin dediği gibi: *“Biz müslümanlar eğer birlikte olursak dünyanın en büyük cemiyetini oluştururuz. En büyük tabii kaynaklara, en seçkin şahsiyetlere ve güce sahip olan müslümanlar olarak İslami vahdet ve Kuran-ı Kerim’in yol göstericiliğinde birlik olabiliriz. Herkes kendi ülkesinde istiklale sahip olurken, İslam sancağı altında birlik olabilir, tevhid içerisinde emperyalist güçlerin ülkemizde olmalarını ve onların bayrağının altına girmemizi engelleyebiliriz”*.⁷³

Bu şekil bir düşünce, Müslüman bir ülke olan Türkiye’de radikalleri harekete geçirebilecek aksiyoner ve devrimci ifadeleri barındırıyordu. İslam dünyasında toplumsal yönden hayranlık uyandıran bir başkaldırı olan bu devrimin domino etkisi yapma ihtimali Türk aydın ve devlet adamları açısından endişe vericiydi. İran açısından ise, hem Müslüman dünyanın lideri olmak ve hem de rejimi, maruz kalabileceği yalnızlık durumundan çıkararak izole olmaması adına, diğer Müslüman halklar nezdinde bir uyanış gerçekleştirerek kendi yönetimlerine bir başkaldırıya zemin hazırlayacak ortamı yaratma düşüncesi ile rejimin ihracı gerekli idi. Ayetullah Humeyni’nin ölümünden sonra İran, Türkiye’nin çok daha fazla iç işlerine karışır oldu. Özellikle Kemalist aydınlara yönelik suikastlerde, Gonca Kuriş’in öldürülmesi noktasında Hizbullah örgütüne verdiği destekte, Merve Kavakçı hadisesi akabindeki söylemlerinde, Sincan’daki Kudüs Gecesi’nde ve Salman Rüşdi

⁷³ Ünal Gündoğan, *İran ve Ortadoğu*, Ankara, Adres Yayınları, 2010, s.190-191.

meselesi nedeniyle Aziz Nesin'e yönelik açıklamalarında İranlı yetkililer ve kurumlar hep ön planda idi. Böyle bir ortamda Türkiye'nin sistemsal güvenlik kaygılarıyla hareket ettiğine şahit olmaktayız.

Devletin davranışlarını anarşi ile açıklayan neorealizme göre, bir devletin diğerleri tarafından egemenlik altına alınma korkusu devletlerin davranışlarını belirlemektedir. İnsan doğasına dayanan klasik realizme göre ise devletlerin dış politikalarını belirleyen ana unsur diğerlerine egemen olma arzusudur. Uluslar arası güç mücadelesi, anarşi modeline göre sistemin eksikliklerinden kaynaklanırken, insan doğası modelinde insanın doğasındaki eksikliklerden kaynaklanmaktadır. Neorealist teoride anarşiden kaynaklanan başkaları tarafından egemenlik altına alınma korkusu, yani her devletin korktuğu veya her devletin egemenlik altına almak isteğinde olduğu varsayımı genelleştirilmektedir. En kötü durum varsayımına dayanan ve mahkûmun ikilemi ve güvenlik ikilemi gibi oyun teorisinin kavramlarını kullanan neorealizmde; korkunun yanlış anlamadan, ön yargıdan veya eksik bilgilenmeden kaynaklanabileceği ve bazı devletlerin yayılmacı politika izlemeyebileceği dikkate alınmamaktadır.⁷⁴

Bu konu biraz da toplum psikolojisi ile ilgilidir. Ortadoğu'da kendisini güvende hissetmeyen en önemli iki devlet İran ve İsrail'dir. Toplumsal olarak *şüpheli* bir yapıya sahip olan bu iki devlet, istihbarattan eğitime kadar tüm kurumlarında oluşturdukları savunma reflekslerini kuşku üzerine inşa etmişlerdir. Bu kuşku, tarihsel ve dinsel derinliği olan ve bazı büyük travmaların sonucudur. İsrail için İspanya'dan kovulma ve Nazi Soykırımı, İran için Gülistan ve Türkmençay Anlaşmaları, Irak Savaşı ve Dr. Musaddık'a yönelik darbe, bu travmalardan yalnızca bir kaçıdır. Ortadoğu'da Arap Devletleri ve bir takım terörist gruplarca çevrelenmiş bir İsrail ile, kendine has bir rejim ve gizli nükleer faaliyetleri nedeniyle sistem dışı bir aktör olan İran'ın kendini güvende hissedebileceği bir ortam henüz yeşermediği için, "öteki" üzerinden geliştirilen kaygısal bir durum mevcuttur. Bu, Soğuk Savaş

⁷⁴ Arı, *age.*, s.195.

yıllarında ABD ile SSCB arasında da mevcut olan bir tutumdur. Dolayısıyla, İran'ın Türkiye'ye yönelik oluşturduğu öteki algısı, birazda bu kuşkucu karakterinden kaynaklanmakta ve bu algı, hemen hemen diğer tüm politikalar için bir referans teşkil etmektedir.

2.3.3. Güç Dengesi Teorisi

Güç dengesi, kısaca 'bir bölgede ya da genel olarak uluslar arası sistemde hegemonik bir devletin oluşmasını önlemek ve dolayısıyla mevcut ulusal devletlerin egemenliklerini ve varlıklarını korumak amacıyla, iki ya da daha fazla sayıdaki devletler arasında oluşan güç mücadelesi ve rekabet süreci' şeklinde tanımlanabilir...Güç dengesinin oluşmasında en önemli faktör çıkar birliğidir. Bu çıkarın özünde güvenlik kaygısı yatar.⁷⁵

Realist Uluslar arası İlişkiler teorisine göre, bir çeşit ve bir dereceye kadar düzen iki anahtar kurum tarafından korunur: *Güçler dengesi ve savaş*. Güçler dengesinin düzen oluşturduğu fikri yeterince inandırıcıdır, ancak savaşın düzenin kaynağı olduğu iddiası sezgilere aykırı, inandırıcı olmayan hatta bir bakıma tatsız bir iddiadır. Hoş olmamasına karşın bu düşünce dikkate alınmalıdır. Çünkü siyasal bir araç olarak görülen savaşın, gerçekten de böyle bir işlevi bulunur. Savaş, düzeni sağlama işlevini iki anlamda yerine getirir. İlk olarak, güçler dengesinin savaşı engellemek amacıyla tasarlandığını öne süren açıklamaların aksine, savaşın dengenin korunmasında temel bir mekanizma olduğu düşünülürse, güçler dengesinin bir parçası olarak. İkinci olarak ise, güçler dengesinin yapamadığı biçimde, değişimi engellemek yerine gerçekleştiren bir uyumsuzluk çözümü mekanizması olarak. Başka bir deyişle, savaş, güçler dengesini hem destekler, hem de tamamlar. Savaş olmadan, güçler dengesi, uluslar arası sistem ya da toplumun işleyen bir kurumu olarak çalışamaz. Savaş ve güçler

⁷⁵ Ersoy, **agm.**, s.643.

dengesi birlikte iş görür.⁷⁶ Dolayısıyla güçler dengesi, esasen uluslar arası anlamda savaşın bir sonucudur. Makro ölçekte, Doğu-Batı kutuplaşması, II. Dünya Savaşı sonunda ortaya çıkmıştır. Mikro ölçekte ise, bölgesel anlamda dengenin kurulması savaşa bağlı olmaksızın devletlerin gerek iç ve gerekse de dış dinamiklerinin bir toplamı olarak vücut bulur. Ortadoğu'da Türkiye, İran, İsrail ve Mısır arasındaki güçler dengesi, tarihsel perspektiften bakılacak olursa herhangi bir savaşın neticesinde oluşmamıştır. Bilakis konjonktürün, sosyo-ekonomik yapının ve her devletin temsil ettiği sistemin bir sonucu olarak belirmiştir.

Uluslar arası güç dengesinin en basit anlamda iki temel biçimi söz konusudur: *Doğrudan karşıtlık ve rekabet*. Doğrudan karşıtlık biçimindeki güç dengesinde, bir A ülkesi bir B ülkesine karşı yayılmacı bir politika izlediğinde, B ülkesi buna savunma ya da bir karşı saldırı ile cevap verebilir. Bu durumda, diğer ulus ya da uluslar üzerinde hakimiyet kurmak isteyen ülke veya ülkeler (A) ile buna karşı çıkan ülke veya ülkeler (B) arasında doğrudan bir karşıtlık ortaya çıkmaktadır. Burada, A ülkesi ile B ülkesi arasındaki güç dengesinin derecesi ile savaş olgusu arasında belirgin bir korelasyondan söz edilemez. Taraflar arasındaki güç paritesindeki denklik ile savaş olgusu arasında ters bir orantının varlığı daha yaygın bir kabul görmekte ise de, bu durumda ortaya çıkan savaşların da yoğunluğu fazlaca olacaktır.⁷⁷ 1980-1988 yılları arasında Irak'ın, Huzistan'ı bahane ederek İran'a karşı açtığı Tahmili ya da Birinci Körfez Savaşı'nda, güç paritesi birbirine denk iki ülkenin, toplamda bir milyon kayıp vermesi ve 150 Milyar Dolar zarar etmesi ile beraber sekiz yıl süren ve büyük acılara sahne olan bu savaşın galibi olmadığı bilinmektedir. Dolayısıyla saldırının büyüklüğü, savunmanın büyüklüğüne denk düştüğü için, dengesel anlamda herhangi bir değişimden söz etmek pek mümkün değildir.

⁷⁶Brown, Ainley, *age.*, s.88.

⁷⁷ Sönmezoğlu, *Uluslar arası Politika ve Dış Politika Analizi*, s.636.

Diğer taraftan bir A ülkesi bir C ülkesine karşı yayılcı bir politika izlediğinde, C ister karşı koysun ister boyun eğsin, bu durum, sistem içerisinde yer alan ve mevcut dengeyi korumak isteyen ya da C ülkesi üzerinde kendisi hâkimiyet kurma amacıyla olan bir B ülkesini de ilgilendirecektir. Bu durumda, A ülkesi ile B ülkesi arasındaki karşıtlık, doğrudan bir karşı karşıya geliş biçiminde değil de, C ülkesi üzerindeki rekabet olarak ortaya çıkacaktır.⁷⁸ İran-Irak savaşı* vuku bulurken Batılı güçlerin - özellikle ABD, Fransa ve İngiltere'nin - Irak'a yaptıkları askeri ve ekonomik yardımlar, esasen Irak petrollerinin güvenliği ile ilgili olduğu kadar, İran'da yeni İslami rejimden duyulan hoşnutsuzluk ile de alakalıdır. Türkiye, bu savaşta tarafsızlığını koruma yönünde tavır belirtmiştir. Zira iki ülkenin de komşusu olmasının bunda büyük payı vardır. Fakat Türkiye'nin İran ile güç dengesini korurken politik ve kültürel açıdan mücadeleye girdiği alanlardan en önemlisi Azerbaycan toprakları üzerindedir. Ülkesindeki Azeri nüfus ve Şii kartını kullanarak Azerbaycan üzerinde etkili olmaya çalışan İran'ın bu tavrına, Türkiye, etnik kimlik ve kültürel kodlar üzerinden cevap vermektedir. Burada, Rusya ve Ermenistan'ın da İran'dan yana tavır koyuyor olmaları, ABD'yi Türkiye safında bulunmaya sevk eden bir etken olmuştur. Bununla birlikte, Azerbaycan'ın İsrail ile dostluk ilişkisi kurma yönündeki niyeti de İran tarafından ayrıca tepki görmektedir. Bu noktada Türk ve Azeri yetkililer arasında zaman zaman "tek millet-iki devlet" sloganları kullanılmış, Karabağ konusunda Türkiye, Azerbaycan lehine taraf olmuştur. Ayrıca tarihsel mirasa vurgu yapılarak TİKA üzerinden sosyo-ekonomik destek sağlanmıştır.

Güç dengesi sisteminde zorunlu olmamakla birlikte sistemin devam etmesinde çıkarı olan ve statükonun bozulması durumunda zayıf devlet veya koalisyonun yanında yer alarak sistemin yıkılmasını önleyen bir dengeleyici devlet bulunabilir. Dengeleyici devletin tek endişesi dengenin bozulmasıdır;

⁷⁸ Sönmezoglu, **age.**, s.637.

* "ABD'nin savaş sürecindeki politikası genel olarak '*güçler eşitliği çerçevesinde tarafsızlık*', yani 'güç ve sonuç eşitliği' üzerine inşa edilmiştir. Bunun anlamı savaşan taraflardan hiç birisinin mutlak bir zafer kazanmaması, her iki ülkenin askeri ve ekonomik kaynaklarının zayıflayarak savaştan çıkmaları ve bu şekilde savaş sonrasında diğer komşu ülkeleri yakın dönemde bir daha tehdit edememeleridir...", Bknz: Gündoğan, **age.**, s.283.

yoksa kimin tarafından bozulduğu onun için önemli değildir. Bu nedenle dengeleyici devlet sürekli ittifaklara girmez. Palmerston'un süslü ifadesiyle, dengeleyicinin devamlı dostu olmadığı gibi düşmanı da yoktur; sadece devamlı bir çıkarı vardır: güç dengesinin sürdürülmesi.⁷⁹

Ortadoğu'nun siyasi tarihi, Memlûk, Safevi ve Osmanlı arasındaki politik dengenin, 21.yy.'da İran, İsrail, Mısır ve Türkiye tarafından korunmaya çalışıldığına şahit olmaktadır. Bu dört devletin dördü de zaman zaman dengeleyici devlet rolüne soyunmuş ve birbirlerini kollar politikalar geliştirmişlerdir. Türkiye, ne İsrail'i İran'a, ne de İran'ı İsrail'e feda etmiştir. Her ikisi ile de farklı noktalarda farklı siyasi pozisyonlar içerisinde ilişkiler geliştirmiştir. 2008 yılından itibaren İran ile sıcak bir diyalog geliştirip, İsrail'den uzaklaşırken ve hatta Mavi Marmara hadisesi ile ilişkiler kopma noktasına gelirken, NATO'nun Füze Savunma Sistemi radarlarının Malatya'ya kurulması noktasında Batı ile yapmış olduğu stratejik işbirliği, esasen bir yandan da İsrail'in güvenliği açısından atılmış bir adımdır. Dolayısıyla Türkiye, bu noktada denge siyasetinin sürdürülmesinden yana bir tavır sergilemiştir. İran'ın ise, nükleer çalışmaları, İslam ülkelerinde Müslüman halklara yönelik propagandist faaliyetleri ve Hamas, Hizbullah ve Emel gibi örgütlere verdiği destek, dengeyi kendi lehine değiştirme niyetini ortaya koymaktadır. Bu ise bölgesel anlamda İsrail'in nükleer faaliyetleri gibi, büyük bir tehdit oluşturmaktadır. Ancak belirtmemiz gerekir ki, Ortadoğu'da dengeler, büyük oranda Filistin faktörü üzerinden şekillenmektedir. Kimi zaman Mısır'ın, kimi S.Arabistan'ın, yer yer İran'ın ve son olarak Türkiye'nin sahiplendiği bu meselede kurban, her daim Filistin ile birlikte İsrail olmuştur. Zira Ortadoğu'da, İsrail düşmanlığı üzerinden popülerite ve model yarışı yapılmaktadır ve Arap kamuoyu nezdinde itibar kazanılmaktadır. Bu ise, bölgesel liderliği kolaylaştıran bir sürecin ayak izleridir.

Waltz'a göre güç dengesi süreklilik göstermekte; denge bozulsa bile başka bir şekilde yeniden kurularak devam etmektedir. Waltz'a göre ister iki

⁷⁹ Arı, *Uluslar arası İlişkiler Teorileri*, s.499.

kutuplu olsun isterse çok kutuplu olsun her ikisinde de güç dengesi sistemin ana özelliğidir. Bununla beraber iki kutupluluk çok kutupluluğa göre daha istikrarlıdır. Büyük güçlerin ihtiyatlı bir dış politika izlemelerinden, yaşamsal çıkarların kesin bir şekilde tanımlanmış ve etki alanlarının belirgin olmasından ve nükleer silahların varlığından dolayı iki kutuplu yapıda merkezi güçler arasında savaş çıkma olasılığı daha azdır ve bu nedenle de daha istikrarlı bir görünüme sahiptir; çok kutuplu yapılarda ise sürekli değişen askeri ittifaklar ve kapasite değişimlerinde meydana gelen farklılaşmalar yapının istikrarını tehdit eden unsurlardır ve bundan dolayı daha istikrarsız bir nitelik göstermektedir.⁸⁰ Ancak, iki kutuplu sistemin işlemeye başladığı Soğuk Savaş yılları, Kore Savaşı, Hindini Savaşı, Vietnam Savaşı, Arap-İsrail Savaşı, İran-Irak Savaşı, Sovyetlerin Afganistan'ı İşgali, Lübnan İç Savaşı, Çekoslovakya, Polonya ve Macaristan Ayaklanmaları vb. hadiseler sahne olup, Waltz'ın bu konudaki düşüncelerini kısmen çürütür kılmıştır.

İki kutuplu sistem genel anlamda bloklar arası bir dünya savaşını ve nükleer silahların kullanımını engellemiş olabilir. Fakat devletlerarası savaş ve çatışmalara mani olamamıştır. Dolayısıyla sistemdeki merkezi güçlerin birbirleri ile doğrudan çatışmıyor, fakat birbirlerinin etki alanlarında doğrudan ya da dolaylı olarak çıkar çatışması içerisinde oluyor olmaları, sistemin gevşek yapısından kaynaklanmaktadır. Ayrıca her çatışmanın ideolojik ve felsefi bir temeli olmak zorunda değildir. Bu nedenle yaklaşık kırk yıllık Soğuk Savaş dönemi onlarca savaş ve çatışmaya sahne olurken, geldiğimiz aşamada Soğuk Savaş sonrası yirmi yıllık dönem, yalnızca ABD'nin tek yanlı Irak ve Afganistan işgallerine sahne olmuştur. Yeni bir güç dengesi kurmanın bir aracı olarak kurgulanan Medeniyetler Çatışması da, politik realiteden uzak olduğu için işlememiştir. Dolayısıyla ideolojik kutuplaşmaların minimize edildiği ve fakat karşılıklı bağımlılıkların maksimize kıldığı bir dünya sisteminde çatışma ve savaş olgusu da muhtemelen rafa kalkacaktır. Fakat tarih, sık sık büyük güçlerin yükselişine ve çöküşüne sahne olduğu müddetçe, *barış* olgusunun, aktörlerin hırs ve çıkarlarından daha az önemli

⁸⁰ Arı, *Uluslar arası İlişkiler Teorileri*, s.188.

olduğunu bize göstermektedir. Bu da ancak Thomas More'un "Ütopya"sı, Platon'un "İdeal Devlet"i, Bacon'un "Yeni Atlantis"i veya Tommasa Campanella'nın "Güneş Ülkesi"nin yaratılması ile aşılması mümkün bir problemidir.

2.3.4. Oyun Teorisi

Oyun teorisi, farklı amaçları ve çıkarları olan iki veya daha fazla oyuncu (aktör) arasındaki ilişkileri basite indirgeyerek ve soyutlaştırarak açıklama çabası güder. Hiçbir oyuncu, oyunu tamamen kontrol edebilme olanağına sahip değildir ve sonuçları belirleyen tarafların izleyecekleri stratejilerdir. Her bir oyuncu ya da taraf, diğer tarafın izleyeceği olası politikaları dikkate alarak politikasını ve stratejisini belirler. Her oyunda oyuncular için, tehdit, hile, blöf ve karşı blöf gibi olası politikalar ve davranışlar bulunmaktadır...Oyun teorisinde oyuncular kuralları kabul etmek ve önceden belirlenmiş kurallara göre hareket etmek durumundalar.⁸¹ Örneğin, Türkiye'nin Lübnan ile olan münasebetleri, Fransa, Suriye, İran ve İsrail'in ilgi alanına girdiğinden, Türkiye atacağı her adımda çeşitli tehdit ve blöflerle karşılaşabilir. Bu nedenle her türlü olası ajitasyon ve dezenformasyona hazırlıklı olmalıdır. Bunun gibi, yine Ortadoğu'da İran'ın nükleer faaliyetlerine, İsrail'e karşı bir denge unsuru olması ve bu sayede Soğuk Savaş yılları dengesini andırır biçimde, bölgesel çatışmaları önleyici bir unsur olarak sempati ile bakan stratejistler mevcut olup, bu ikili sistemde nizamın sağlanacağı düşünülmektedir. Oysa Ortadoğu dengeleri İran ve İsrail'den ibaret değildir. Bu iki ülkenin nükleer silahlanması, Türkiye ve Suudi Arabistan'ın da nükleer silahlanması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, oyun teorisindeki kurallar, yalnızca denge sağlayıcı görünen ülkeleri bağlamaktadır.

⁸¹ Arı, *Uluslar arası İlişkiler Teorileri*, s.229.

Oyun teorisi...oyuncuların rasyonel davrandığını, rakibin en olumsuz tutumuna göre stratejinin belirlendiğini ve çıkarın maksimum kılınması ya da zararın minimuma indirilmesinin temel amaç olduğunu varsayar. Optimal denge noktası her iki oyuncu için de minimaks (maksimum zararın minimuma indirildiği) ya da maksimin (minimum kazancın maksimuma çıkarıldığı) noktasıdır...Oyun teorisi oyuncuya amaçlarının ne olması gerektiği konusunda bir öneride bulunmaz; onun ne yaptığı oyuncunun en iyi sonuca ulaşmasını kolaylaştırmak için izleyeceği kuralları ortaya koymaktır. Oyun teorisi aynı zamanda belli varsayımlara dayanmaktadır. Örneğin oyuncular için söz konusu olabilecek tüm olası sonuçlar ortadadır ve oyuncu bunlar arasında uygun seçimi yapmak durumundadır. Yukarıda da belirtildiği gibi, oyuncu faydayı maksimize etmeye çalışır ve kendi davranışı üzerinde kontrol sahibidir. Oyunculardan her biri diğer oyuncunun olası tercihleri hakkında da bilgi sahibidir.⁸²

Oyunlar özellikle işbirliğine açık olup olmamalarına göre de sınıflandırılabilir. Oyun teorileri esas olarak sonuçlar üzerine kurulu olduğundan bu çerçevede kazancın yapısı oyunun niteliğinin belirlenmesi açısından ayrı bir öneme sahiptir. Poker, briç ve dama rekabete dayalı oyunlarken, bunların dışında pek çok oyun işbirliğine yol açabilir veya bunu gerektirir. Buradan yola çıkarak oyunlar sabit toplam (sıfır toplam) ve değişken toplam oyunlar olarak iki ana gruba ayrılmaktadır. Bunlardan sabit toplam oyunlar, oyuncular arasında tam rekabete dayalı oyunlardır. Bu tür oyunlar birinin kazancı diğerinin kaybına eşit olduğu için sonucun sıfır çıktığından sıfır toplam oyunlar olarak veya oyunculardan birinin diğerinin aynı oranda veya miktarda kaybı anlamına geldiğinden sonucun değişmemesi nedeniyle sabit toplam oyunlar olarak nitelenebilir. Uluslar arası politikada sıfır toplam çatışmalara pek sık rastlanmasa da bu hiç gerçekleşmeyeceği anlamına gelmez. Örneğin Fransa, 1871'de Alsace Lorein'i Prusya'ya kaptırdığında Fransa'nın kaybı Prusya'nın kazancına eşitti.

⁸² Ari, age., s.231.

Bu durum topyekün savaşlarda da söz konusu olabilir.⁸³ Dolayısıyla karşılıklı bağımlılıkların bu denli arttığı günümüz dünyasında *ilhak* olgusunun reel anlamda bir geçerliliğinin olmaması ve ekonomik faaliyetlerde takasvari bir sistemin mevcudiyeti sıfır toplamli oyunların varlığını ortadan kaldırmamıştır, fakat minimize etmiştir. Zira bu oyunlar küresel ölçekte değil, bölgesel ya da yerel ölçekte, hile ve aldatmaya dayalı (istihbari ve diplomatik) bir faaliyet alanı olarak varlığını sürdürmektedir. Arap Baharı sürecinde İran ve Türkiye'nin bölgede sistemsel anlamda bir güç mücadelesi içerisine girmeleri, kazanç ve kayıpların vadesel bir sürece bağlı olması nedeniyle kısa ölçekte sıfır toplamli bir oyundur. Ancak belirtmemiz gerekir ki oyunun sıfır toplamli çıkması, aynı zaman kesitinde gerçekleşebileceği gibi, uzun vadede de ortaya çıkabilir. Örneğin, İran'ın Arap Baharı sürecinde Suriye yanlısı tavrı, üstlendiği Filistin davasının avukatlığı rolü ve İsrail ile olan gerilimi kontrollü arttırarak petrol fiyatlarını yükseltmesi, kısa vadede İran için kazanç gibi görünse de, uzun vadede bir kayba dönüşme ihtimali yüksek sıfır toplamli bir oyundur.

Eğer İran'ın kısa vadede kazançlarını maksimize etme adına attığı adımlar netice getirmez ise, orta ve uzun vadede kazanan ve kaybedenler yer değiştirebilir. O halde yapılması gereken İran'ın uzun vadede kaybedeceklerinin neler olduğunun anlaşılmasıdır. Diğer bir ifadeyle, İran'ın tutarsız ve bir o kadar sert davranmasının sebepleri anlaşılabilirse, diğer bölge ülkeleri daha bilinçli politikalar üretebilir.⁸⁴ İran üzerinden tek taraflı politika üretmek Türkiye açısından ne denli yanlış ise, ABD, AB ve NATO perspektifinden hazırlanmış bir senaryoya seyirci kalmak da bir o kadar yanlıştır. Zira Türkiye, İran denkleminde bölgesel politikalarını oluştururken, hiçbir şekilde meseleye İran-Batı veya İran-İsrail soğuk/sıcak savaşı eksenin de bakmamalı, Rusya ve Çin faktörlerini göz ardı etmemelidir. Çünkü İran'a yaptırımlar konusunda BMGK'nde red oyu kullanan Çin, Tayvan meselesinde ABD'nin verebileceği bir taviz ile İran meselesinden elini çekebilir iken; yine

⁸³ Arı, **age.**, s.235-236.

⁸⁴ Ali Hüseyin Bekir, Osman Bahadır Dinçer, "Ortadoğu'da Sıfır Toplamli Bir Oyun: 'Arap Baharı ve İran-Türkiye Rekabeti'", **Analist Dergisi**, Yıl:1, Sayı:8, Ekim 2011, s.27.

ABD, Füze Kalkanı Projesi kapsamında Doğu Avrupa ve Türkiye'ye yerleştirdiği rampa ve radarları geri çekmek suretiyle Rusya'ya karşı 'Al gülüm Ver gülüm' politikasını devreye sokarak, İran'ı tecrit edebilir ve desteksiz bırakabilir. Dolayısıyla, Türkiye'yi sıfır toplamli oyundan uzaklaştıracak yegâne unsur, tüm aktör ve olasılıkları hesaba katarak uzun vadeli dış politika stratejileri geliştirmektir.

Sıfır toplamli olmayan oyunlar da denen değişken toplamli oyunlarda ise, oyunun sonundaki toplam kazanç, tarafların izleyecekleri ortak stratejilere bağlı olarak değişebilmektedir. Oyuncular arasında yapılacak işbirliği veya izlenecek stratejinin koordinasyonu, oyunun sonunda elde edilecek kazancı arttırabilir. Aslında bu oyunlar, oyuncular birbirlerinden bağımsız da hareket edebileceklerinden işbirliği kadar rekabete de açık oyunlardır. Avrupa Birliği'ne üye her ülke serbest pazar oluşturma sürecine katılarak toplam kazancını arttırmaya çalışırken, üye ülkelerin toplam ticaret hacmi artmakta ve sonuçta üye ülkelerin yaptığı bu ekonomik işbirliği onların tek tek elde etmeye çalıştıkları toplam kazancın artmasına da yol açmaktadır.⁸⁵ Bu açıdan Türkiye, İslam Konferansı Teşkilatı içerisinde NATO üyesi tek Müslüman ülke olup, İslam dünyasına yönelik alınabilecek kararlara şerh koyabilme hakkını saklı tutarak özünde İslam dünyasının faydasına yönelik bir ayrıklık içerisinde. Yine Türkiye'nin olası bir AB üyeliği, dinsel ve tarihsel açıdan ait olduğu medeniyeti, AB ile komşu yapacak ve bölgesel anlamda ekonomik kazancın artmasına vesile olacaktır.

Uluslar arası alanda bu türden bir zemin, doğrudan siyasal olmayan sorunların ele alındığı görüşmelerde daha sık söz konusu olmaktadır. Çeşitli çevre sorunları, çeşitli ulaştırma ve haberleşme sorunları, bazı uluslar arası hukuk sorunları veya birçok ticari ya da teknolojik sorun, bu açıdan verilebilecek örneklerin başında gelmektedirler.⁸⁶ Çünkü burada kazancın dominal etkisi, yekdiğerinin yararına bir etki oluşturacağından, yaşamsal

⁸⁵ Arı, **age.**, s.236.

⁸⁶ Sönmezoğlu, **Uluslar arası Politika ve Dış Politika Analizi**, s.350.

konularda daha işbirlikçi bir tavır ortaya koyma noktasında müşterek davranılabilmektedir.

2.3.5. Konstrüktivist Teori

Konstrüktivist anlayışa göre toplumlar, içinde doğdukları sosyal gerçekleri yeniden üretme eğilimindedirler. Bu süreç genelde din, gelenek ve görenek, felsefe, kültür ve zamanla değişen diğer düşünce sistemleri aracılığıyla takviye edilmektedir. Sosyal normlar veya sosyal gerçekler, yeniden üretildiği gibi, dönüşüme de tabidir. Sosyal gerçeklik, temel insan doğasının doğal bir sonucu olarak kabul edilmemektedir. Sosyal gerçeklik, insanın seçim ve inançlarına içkin doğmaktadır.⁸⁷

Klasik Uluslararası ilişkiler yaklaşımlardaki güç ve çıkar vurgusunu tamamen dışlamamakla birlikte, konstrüktivizm* temelde fikir ve kimliklerin nasıl oluşturulduğu, nasıl bir evrim geçirdikleri ve devlet davranışlarını anlamada bunların ne tip etkileri olduğu gibi konular üzerinde yoğunlaşmaktadır. Yani konstrüktivizm, realizm ve liberalizm gibi güç ve ticaret türünden maddi öğeler üzerinde yoğunlaşmak yerine, fikirlerin dünya siyasasındaki etkileri ve oynadıkları rol üzerinde durmaktadır. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, konstrüktivist yaklaşımların maddi öğeler üzerine yoğunlaşmaması onları yadsıdığı anlamına gelmez. Örneğin, devletler sisteminin hem fikişel hem de maddi unsurları birlikte içerdği düşünülmektedir. Bununla birlikte konstrüktivistlerin genel anlamda kültürel yapıların, maddi yapılar üzerindeki önceliğini kabul ettiği söylenebilir. İnsanlar tarafından oluşturulan yapıların maddi olmaktan ziyade kültürel olduğuna inanılmaktadır. Ayrıca rasyonalizme karşıt bir şekilde, bu yapıların yalnızca

⁸⁷Rafig Rustamov, "İran'da İslam, Kimlik ve Dış Politika: Konstrüktivist Bir İnceleme", Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2004, s.9.

* Konstrüktivizm'in bir Uluslar arası ilişkileri kuramı mı yoksa bir yaklaşım türü mü olduğu konusu tartışmalıdır. Bu noktada, Konstrüktivizmi bir yaklaşım biçimi olarak ele alan John G. Ruggie, bu yaklaşımı, diğerlerinin aksine Tümevarımsal ve daha Nedenselci görmektedir. Geniş bilgi için bkz: John G.Ruggie, 'What Makes the World Hang Together? Neo-utilitarianism and the Social Constructivist Challenge', *International Organization*, 52/4, (Autumn 1998) p.855-886.

davranışları düzenlemediği, aynı zamanda kimlikleri ve çıkarları oluşturduğu da varsayılmaktadır. Kimliğin anlamı ve çıkarın kapsamı ise büyük oranda insanlar arasındaki paylaşılan bilgilere bağlıdır. Burada kültür, güç ve çıkar kavramları için bir olasılık koşuludur. Bundan dolayı uluslararası ilişkilerde analizler kültür ile başlamalı ve sonra güç ve çıkarlara yönelmelidir.⁸⁸ Dolayısıyla, toplumları ve devletlerin dış politika tercihlerini anlamada kültür, en önemli ipucunu sunar, fakat kesin bir yargı ortaya koyma noktasında yalnız başına bir işlevi yoktur.

Konstrüktivist yaklaşımları disiplinin hâkim teorilerden ayıran en önemli noktalardan biri de kimlik ve çıkar kavramlarını ele alış biçimleridir. Öncelikle belirtmesi gereken husus, konstrüktivizmin sosyalliğe yaptığı vurgunun kimlik ve çıkar ilişkisini ele alış biçimi için de geçerli olduğudur. Bilindiği üzere neorealizm ve neoliberalizm aktörlerin kimliklerini ve çıkarlarını dışsal olarak verili şeylermiş gibi ele almaktadır. Wendt, bu teorilerin amillerin kimlik ve çıkarlarını dışsal olarak verili kabul etmelerinin ve yalnızca amil davranışlarının yarattığı sonuçlar üzerine duruyor olmalarının hatalı olduğu görüşündedir. Bu haliyle rasyonalizm, hem süreç hem de kurumlar için tamamıyla davranışsal bir kuramsallaştırma önermektedir. Buna göre davranışlar değişebilir; ama kimlik ve çıkarlar değişmez. Oysa uluslararası politikanın sosyal oluşumunu analiz etmek, aktörlerin kimliklerini ve çıkarlarını ve onların materyal ilişkileri şekillendiren sosyal yapıları da analiz etmeyi gerektirir. Buradaki temel varsayım, çıkarların kimliklere dayalı olduğudur. Yani kimlik, çıkarın temelini oluşturmaktadır. Bu, mantıksal olarak ne istediğimizin kim olduğumuza bağlı olduğu sonucunu verir. Yani konstrüktivizmde kimlikler, analitik açıdan çıkarlara göre öncelikli görülmektedir. Konstrüktivistler, her kimliğin bir farklılığa işaret ettiği varsayımıyla, kimliklerin inter-aktif oluşumunda “ötekinin” rolünü de keşfetmişlerdir.⁸⁹ Bir sosyal teori olarak konstrüktivist Uluslararası İlişkiler kuramı, rasyonel teorilerin temel iddialarını (ki buna göre, aktörler önemlilik

⁸⁸ Kaya Sezgin, “Uluslar arası İlişkilerde Konstrüktivist Yaklaşımlar”, www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/63/3/6-Kaya-Sezgin.pdf, s.23-24.

⁸⁹ Sezgin, *agm.*, s.27-28.

mantığına dayanarak dışsal olarak belirlenmiş tercihlerinin peşindedirler) reddetmektedir.⁹⁰

Konstrüktivizmin; dış politika ve toplumsal normlar arasındaki ilişkiler, devletlerin sahip olduğu tarihsel-kültürel tecrübeleri ile izlediği dış politika uygulamaları arasındaki tutarlılık ve nihayet, devletin kimliği ve ulusal çıkarı arasındaki bağıntıya ilişkin iddialarını göz önünde bulundurarak aşağıdaki gibi genel bir tablo çizmek mümkündür. Buna göre bir devletin kimliği, ulusal ve uluslar arası olmak üzere iki boyutta oluşmakta, aynı zamanda söz konusu her boyuta uygun değişimlere paralel olarak zamanla evrim geçirebilmektedir. Devlet kimliğinin ulusal boyutu, başlıca olarak ülkesel düzeyde mevcut olan sosyo-kültürel değer yargılarına ve temel siyasal rejim kriterlerine tekabül etmektedir. Kimliğin uluslararası boyutu ise bir devletin, ulusal düzeyde hâkim toplumsal ve siyasal görüşlere dayanan dış politika perspektifiyle uluslararası düzeyde çeşitli sosyal çevrelerle girdiği karşılıklı etkileşim sürecini ve bu süreç sonucunda kimliğine yansıyan yeni özellikleri kapsamaktadır. Kısaca belirtmek gerekirse, her iki boyuta ait unsurlar ve zamanla her iki boyutta ortaya çıkan değişimler birbirinden bağımsız olmayıp, karşılıklı etkileşim şeklinde birbirini besleyerek devlet kimliğinin, dolayısıyla da devlet çıkarlarının formülasyonunda ve yeniden biçimlendirilmesinde eş-oluşturucu rolünü oynamaktadır. Konstrüktivist kimlik tanımının temelinde yatan da bu husustur. Diğer bir deyişle, rasyonalist yaklaşımlardan farklı olarak konstrüktivist kimlik kavramı, devletlerin ulusal çıkar adına izlediği politikalarda ikinci dereceli stratejik kaldıraç (*leverage*) ve bağımlı değişken değil, aksine, söz konusu çıkarların oluşumunda bizzat görev alan temel öğedir.⁹¹

Bozkurt Güvenç, bu noktada şunları ifade etmektedir; *“Milli devlet ideolojisi, etnik ya da tarihi köken farklarını dikkate almadan bütün vatandaşlarını tek bir kimlik çatısı altında “ulusal kimlik”te birleşmeye*

⁹⁰ Boekle Henning, Rittberger Volker ve Wagner Wolfgang, “Norms and Foreign Policy: Constructivist Foreign Policy Theory”, <http://www.uni-tuebingen.de/uni/spi/taps/tap34a.htm>.

⁹¹ Rustamov, *agt.*, s.27-28.

zorluyor. Başka bir deyişle, Eliade'ın söylediği gibi, tarihi-kültürel kimlikle, resmi-ulusal kimlik her zaman uyumlu ya da özdeş olmuyor. Bu tür farklar, kişi ve grupları, devlet gücüne veya sosyal baskıya karşı direnmeye, resmi ideolojilerin aracı olan tarih verilerinin değiştirilmesine, yeniden yazıp yorumlanmasına yol açıyor. "Kimlik bunalımı" adı verilen çatışma böyle başlıyor. Valery ile Buttenfield'in eleştirdiği resmi tarihler bu koşullarda yazılıyor. Kişiler de hemen yanı başında, kendi Ego'sunu (Ben'liğini) tanımlayacağı ötekini buluyor. İnsanbilimci Levi-Strauss'un (1967) "Ötekilere karşı Ben" (Ego versus autre) adını verdiği evrensel yapı veya karşıtlık ilişkisi böyle –doğmasa da- yaşıyor, yayılıyor. O kadar evrensel ya da işlevsel ki, ötekiler olmasaydı, kişi onları yaratır, onların karşısında yer alırdı – kendi kimliğini bulmak, tanımlamak, korumak için.⁹² İşte bu öteki algısı, ben algısını beslemekte ve ona şekil vermektedir. Bu algı çeşitli şekillerde oluşmaktadır; kültürel, dinsel, ırksal, tarihsel, dilsel ve güçsel.

Belirli bir insan unsurunun (nüfus), belli bir mekân içinde (coğrafya) ve belli bir zaman boyutunda (tarih) sahip olduğu kimlik ve aidiyet hissi ile ürettiği değerler dünyasına dayalı psikolojik, sosyolojik, siyasi ve ekonomik yapı taşlarından oluşan kültür, bir ülkenin sabit güç verilerini, potansiyel güç verilerine bağlayan en önemli unsurdur. Bu unsur bir taraftan sabit verilerin yaşayan süreç içinde tezahür etmesini sağlarken, diğer yandan potansiyel verileri harekete geçiren temel muharrik rolü oynamaktadır. Ortak zaman-mekân idrakinden kaynaklanan güçlü bir kimlik ve aidiyet hissine sahip olan ve bu his ile psikolojik, sosyolojik, siyasi ve ekonomik unsurları harekete geçirebilen kültürel yapısı oturmuş toplumlar sürekli yenilenebilen stratejik açılımlar gerçekleştirme imkânına sahiptir. Buna karşılık kimlik bunalımı yaşayan ve bunalımı bir kültür buhranı haline dönüştüren toplumlar psikolojik, sosyolojik, siyasi ve ekonomik dalgalanmaların kısacası stratejik bir açmaz içine düşerler.⁹³

⁹² Bozkurt Güvenç, **Türk Kimliği**, İstanbul, Remzi Kitabevi Yayınları, 6. baskı, 2000, s.7.

⁹³ Davutoğlu, **age.**, s.23.

Bir toplumun stratejik zihniyeti; içinde kültür, psikolojik, dini ve sosyal değer dünyasını da barındıran tarihi birikim ile bu birikimin oluştuğu ve yansıdığı coğrafi hayat alanının ortak ürünü olan bir bilincin, o toplumun dünya üzerindeki yerine bakış tarzını belirlemesinin ürünüdür. Bu açıdan bakıldığında, zihniyet ile strateji arasındaki ilişki, coğrafi verilere dayalı mekân algılaması ile tarih bilincine dayalı zaman algılamasının kesişim alanında ortaya çıkar. Farklı toplumların farklı stratejik bakış açılarına sahip olmaları, aslında, bu mekân ve zaman boyutlarına dayanan farklı dünya algılamalarının ürünüdür.⁹⁴ İşte bu algı konjonktürden soyutlanarak oluşturulursa, kimlik kendi kimliğini ve politik realitesini sorgulamaya başlar. Önce bireysel, sonra toplumsal bazda oluşan çatlaklar, devlet aygıtı üzerinde bir baskı oluşturur. Günümüz koşullarında Paternalist bir politika güdemeyecek olan devletler ise, ya kendi meşruiyetini süzgeçten geçirir, yahut daha bir radikalleşir.

Resmi veya ulusal ideolojiye uygun tarihler, “Biz kimiz?” sorusunu yanıtlamaya elverişli değildir. Sultanlar, savaşlar, şehit kanıyla yazılmış milli tarih anlayışı (Şair Tefik Fikret’in “Tarih-i Kadim” şiirinde eleştirdiği), aranan kimliği bulmaya yardımcı olmadığı gibi, kişileri kendi kişisel tarihlerini arayıp bulmaya, hatta yaratmaya zorlayabilir.⁹⁵ Bu noktada İran milli tarih anlayışının mitolojik dayanaklarından en önemlisinin Firdevsi’nin “Şehname”si ve kahramanının da Rüstem gibi hayal ürünü bir figür şeklinde ortaya konulması ve Rüstem’in Turan diyarında Türklere karşı kazandığı savaşlardaki mübalağa, zaferler noktasında doyurucu başarıya aç bir tarih anlayışı ezikliğinin dışı vurumudur. Dolayısı ile Şehname, Oğuz efsanesi gibi olağanüstü/insanüstü olay ve olgularla süslenmiş bir efsanedir. Reel anlamda kahramanının mevcudiyeti olmadığından destan kabilinden değerlendirilemez, ancak ulusal ideolojiye uygun bir tarih anlayışına hizmet etme noktasında takdir edilir.

⁹⁴ Davutoğlu, **age.**, s.29.

⁹⁵ Güvenç, **age.**, s.9-10.

İran efsanelerinde adı geçen ve Şehname, Hudayname ve Ayinname gibi Pehlevi kitaplarında ismi ilk insan olarak zikredilen Kiyumers'in Hz.Adem ile aynı kişi olduğunu ileri sürmek, Rüstem'in ailesini Hz.Nuh ile ilişkilendirmek gibi çabalar da İran'da din ve milliyet arasındaki bu uyumu gözler önüne sermektedir. Bu uyum yalnızca İranlı şair, tarihçi ve edebiyatçıların eserlerinde görülmemekte, sıradan halk kesimleri de kendi halk kültürlerinde bu uyumu oldukça açık bir şekilde yansıtmaktadırlar. Rüstem'in Hz.Ali ile tanışmış olduğu ya da Hz.Ali'nin İran'ın düşmanlarına karşı Rüstem'e yardım ettiği gibi geçmiş çağlarda İran'da oldukça yaygın olan yerleşik halk inancı, İran'ın tarihinde hiçbir zaman milliyet ile din arasında temel bir karşıtlık ve çatışma olmadığı gerçeğini ortaya koymaktadır...İranlılar, Hz.Peygamberin *"Farsça'nın Arapça'dan sonra cennetin ikinci dili"* olduğuna dair hadisini nakletmiş ve kendisinin Farsça bildiğine dair rivayetler zikrederek Farsça'yı kutsallaştırmaya ve milli hareketleri için dini bir dayanak bulmaya çalışmışlardır.⁹⁶

Bilimsel anlamda dayanak bulma çabası, disiplinleri felsefi bir çabaya zorlar. Milli ve dini anlamda uluslaşma süreci ise, devletlerin tarih ilmini referans alması sonucunu doğurur ki, mitler ve efsaneler içinde kaybolmadıkça bu makul ve tutarlı bir davranıştır. Dolayısı ile burada iddianın bilimsel olarak ispatlanabilirliği ve mantıklılığı önem arz eder. Rivayetlerle, devletler sağlam temeller üzerine inşa olunamaz. Bu nedenle, İran, köklü medeniyetine sahip çıkarak ve o medeniyeti anlama-kavrama noktasında değerlendirerek özüne ulaşabilir. Çünkü İran tarihi, İran medeniyeti ve dolayısıyla İran kimliği için bünyesinde farklılıkları harmanlayan büyük bir kaynaktır. Bu konuda Marguerite Del Giudice şunları söylemektedir: "...geniş bir çerçeveden bakıldığında bu kimlik biraz Pers, biraz Müslüman, biraz Batılıdır...Ancak ortada İslam ile hiç ilgisi olmadığı halde İslam kültürü ile harmanlanmış bir Pers kimliği var (Persepolis'in çevresine yerleştirilmiş hoparlörlerden yükselen ezan sesi ziyaretçilere yalnız Pers krallığında değil,

⁹⁶ Hamid Ahmedi, **İran Ulusal Kimlik İnşası**, çev. Hakkı Uygur, İstanbul, Küre Yayınları, 2009, s.34-35.

aynı zamanda bir İslam cumhuriyetinde olduklarını da kanıtlıyor)...Yaşamayı seven Pers doğasının kırıntıları (şarap, aşk, şiir, şarkı) çoğu kez İslam ile bağdaştırılan riyazet, ibadet ve tevekkül dokusunun içine işlemiş olabilir mi?”⁹⁷ Elbette ki olabilir ve olmuştur da. Zira, hiçbir kültür ya da medeniyet tarihi köklerinden kendini soyutlayamaz. İster rindlik, ister acı versin, tarihsel süreç bir bütündür ve bu noktada Hume’un “Düzenlilik Teorisi” genel bir çerçeve sunar. Devlet ve toplum hayatında milli kazanımlar ortak sevinçlere, milli kayıplar ise ortak hüznülere yol açar. Osmanlı politik hayatında, Karlofça, Küçük Kaynarca ve Yaş Anlaşmalarının toplum nezdinde yaşattığı travmanın benzer örnekleri, İran toplum yaşamında da tecrübe edilmiştir.

İranlıların modern tarihlerindeki en acı olaylardan biri Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) Anlaşmalarının imzalanmasıdır. Bu anlaşmalar, İranlılar için acı sonuçlar doğurmuştur: Ülke topraklarının önemli bir bölümünün elden çıkmasına ve sömürgeci devletlerin İran’daki etkilerini arttırmalarına yol açmış, üstelik ülkenin siyasi ve hukuki bağımsızlığını tehlikeye atmıştır. Bütün bu acı olaylara rağmen, bu tarihi olayın, çok fazla dikkat çekmeyen olumlu bir işlevi de vardır: Bu işlev, İranlıların bağımsızlık ve ulusseverlik duygularını güçlendirmesidir. Bu olay, İran tarihinde önemli dönüm noktalarından ve İran ulusunun duygularını harekete geçiren ‘sinaps’ noktalarından birisidir. Nitekim bu macera, daha sonraları Meşrutiyet Devrimi’nin ortaya çıkmasının önemli nedenlerinden biri olmuştur. Diğer taraftan Meşrutiyet Devrimi’nden sonra, İranlıların İran kimliğine dair olan anlatılarında önemli değişiklikler meydana gelmiştir ki bunlardan bazıları şunlardır:

1. Batı medeniyetinden etkilenmenin artması,
2. Medeni kurumların ve yönetim organlarının gelişmesi,
3. Şehir ve taşra arasındaki ilişkilerin tedricen değişmesi,

⁹⁷ Marguerite Del Giudice, “İran, İmparatorluk Geçmişi İran Halkının Esin Kaynağı”, **National Geographic**, No:88, Ağustos 2008, s.64.

4. Modern İran Edebiyatı'nın ortaya çıkması ve gelişmesi.⁹⁸

İran milli kimliği, ırk ve dil üzerinden değil, mezhep ve kültür üzerinden gelişmiştir. Zaman zaman Farslılık ön plana çıkartılmak istenmişse de, mezhepsel solidarizm bu yöndeki teorik ve pratik uygulamaları bastırmıştır. Dil noktasında ayrışmanın İran'da doruğa ulaşmasında şüphesiz Hz. Ömer ve Arap İslam'ına yönelik olumsuz düşüncelerin etkisi olmuştur. Ortaya çıkan bir takım milli hareketler, Arap Kültürü'ne yönelik karalama kampanyaları başlatmıştır. Özellikle Emeviler ve kısmen Abbasiler devrinde biraz da Türklerin desteği ile ortaya çıkan Şuubiye Hareketi ile mevali olarak bilinen Arap olmayan Müslümanların Araplarla eşit statüye gelmesi için ortaya çıkan Farisi Yazarlar Hareketi, bu türden bir anlayışın neticesidir.

Bu hareketin dört önemli sonucu olmuştur. I) Türkler ve İranlılar, Abbasiler döneminde daha fazla yetkinlik kazanmıştır. II) Allah'ı anlama ve kavrama noktasında rasyonellik (akılcılık) ön plana çıkmıştır. III) İran'da Şüpheciliğin (kuşkuculuk) daha derinlere inmesine ve toplumsal karakter içerisinde daha fazla yer edinmesine ve IV) Eski İran Kültürü'nün canlanmasına ve Farsçanın edebi bir dil olarak ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Dolayısıyla, İran'da Arap'tan gayri bir Müslüman ve Fars kimliği oluşmaya başlamıştır. İran, bu farklılaşmayı 1500 yıl önce gerçekleştirirken, Türkiye, ancak Cumhuriyet döneminde milli kimliğini açığa çıkarmak ve korumak adına Türkçeyi alfabe ile birlikte Arapçadan ayırma yoluna gitmiştir. İki devletin benzer tavırlar sergilemesinin esas nedeni, milli kültür kodlarını yeniden tayin etmek, savunmak ve asimile olmamaktır. Bu fikriyatın öncülüğünü ise, genellikle olduğu gibi aydın/entelektüel kesim üstlenmiştir.

İdeolojik yelpazedeki konumlarına bakmaksızın yirminci asrın İran entelektüelleri, genel olarak, kimlik oluşumu sürecinde referans kültürleri olarak Batı medeniyetini kabul ettiler. Kendi kendini değerlendirme, dil, düşünme biçimleri, değer hükümleri ve siyasi seçenekler ilkelerinin tümü, Batı ile karşılaşmalarından etkilendi. Başka bir deyişle, bu entelektüeller,

⁹⁸ Ahmedi, *age.*, s.16-17.

felsefi savaşlarını düşmandan aldıkları silahlarla aynı düşmana, Batı'ya açtılar. Avrupa merkeziliğinden yakayı sıyırma teşebbüslerinde, ne yazık ki, yerliliğe mağlup oldular...Teslimiyet ve taklitçilik sıklıkla sahilik ve özgürlükten ziyade demagoji ve obskürantizme götürdü. Buradan varılan sonuç portresi çarpık bir tasvir, özcü ve ikiye bölünmüş bir dünya görüşü ve kültürel bir şizofreni portresi idi.⁹⁹ 19. Asır Osmanlı münevverlerinin düştüğü durumu andırır gibi, İran entelektüelleri de, önce Ali ve Keçecizade İzzet Fuat Paşalar, sonra ise, Abdullah Cevdet, Beşir Fuad, Baha Tevfik ve Ahmet Rıza gibi, Batı felsefesi ve mentalitesi yerine Büchner ve Le Bon'dan etkilenecek milli bünye ile uyumsuz bir kimlik yaratma teşebbüsü içerisinde girerek yanlışlığa düşmüşlerdir. Osmanlı'da bu yanlış 20.yüzyıl başlarında ve ortalarında Ziya Gökalp, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Yahya Kemal Beyatlı ve Yusuf Akçura tarafından; İran'da ise, yine 20.yüzyılda Ali Şeriatî, Seyyid Fahreddin Şadman, Celal Al-i Ahmed ve Seyyid Hüseyin Nasr tarafından düzeltilmiş, fakat uygulamada noksanlıklar görülmüştür.

1960'lı yıllar siyasal İslam ve Şah rejiminin ideolojik milliyetçiliği ile bu resmi ideolojinin savunucuları arasındaki çekişmenin ve gerilimin yaygınlaştığı ve doruk noktasına ulaştığı yıllardı. Siyasal rejimin İran kimliğinin dini boyutunu dikkate almaması; Batı kültürünün göstergelerinin toplumda haddinden fazla yaygınlaşmaya başlaması; resmi ve ideolojik milliyetçilik söyleminin dini söylem aleyhine yaygınlık kazanması; hâkim saltanat sistemini güçlendirecek şekilde kadim İran vurgusu yapılması ve bu vurgu ile sistemin meşrulaştırılmaya çalışılması, dinsel ve ulusalcı söylem arasındaki uçurumu daha da derinleştirdi.¹⁰⁰

Şeriatî, İran'ın din de dâhil, kendi tarihi geçmişinden büyük ölçüde etkilendiğini ileri sürmüştür. Bununla birlikte eğitimliler, gözlerini geleceğe saplayıp kalmışlardı ve kendi tarihleri karşısında bilgisiz, hatta düşmandılar. Halk ise geçmişe saygıyla geleceğin kendisine ait olduğu hissine sahip

⁹⁹ Mehrzad Boroujerdi, **İran Entelektüelleri ve Batı**, çev. Fethi Gedikli, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 2001 s.231-232.

¹⁰⁰ Ahmedî, **age.**, s.46.

değildi. Şeriatî şu sonuca varıyordu: “Geçmişsiz bir gelecek yabancı ve boşluklu bir şey iken, geleceksiz bir geçmiş, bir atalet ve durağanlık durumudur.” O etkili, tatbik olunabilir, kabul edilebilir bir siyasi teori temin etmek için siyasi organizasyonların, ‘dil ve fikirleri’nin halka yabancı kalma ihtimalinden dolayı farklı bir sosyo-ekonomik ve kültürel ortamda tasavvur olunmuş öğretî ve teorileri ‘taklit edip çevirmek’ten vazgeçmeleri gerektiğini ileri sürüyordu.¹⁰¹ Şeriatî, taklitçiliğin İran’da yanlış değerlendirildiğini, temelinde ise Merce-i Taklid’in her anlamda sorgusuz sualsiz taklit edilme anlayışının yattığını düşünür. Hatta o, daha ileri gider ve 12 İmam’ın, 12 Havariden; Mehdi’nin ise Mesih’ten taklit edildiğini ifade eder.

İran ulusal kimliğinin dilsel, topraksal, etnik ve dini pek çok yinelemesi mevcuttur. Ancak, Firuze Kaşani Sabet’in de belirttiği gibi, ulusal kimlik; üzerinde hak talebinde bulunan İranlıların mücadelelerine özgü olan şey “ulusalcılığın birbirini tamamlayan ancak sıkça rekabet eden eklemlenmeleri üzerindeki değişen vurguların İran siyasetini radikal şekillerde dönüştürdüğü yoldur”. Bir başka deyişle, İran siyaseti belirli tarihi anlarda sadece tartışmalı olmamış, aynı zamanda bu tartışma ulusal kimlik açısından ağır seçimlere ve radikal kaymalara da yol açmıştır. Bir zamanlar dil, modern İran’ı tanımlayan başlıca niteliklerden biriyken, bir başka noktada din, “İranlılık”ın başlıca işareti haline gelmiştir. Ve mücadele devam etmektedir.¹⁰²

Bunun dışındaki iki gelişme de, hem İran’da İslam’ın ve dinsel söylemin ideolojik hale gelmesine, hem de din ile milliyet arasındaki karşıtlığın, doğrudan ya da dolaylı olarak artmasına neden oldu. Bu gelişmelerden birincisi, Ortadoğu’da Siyasal İslam’ın İran’ı da etkileyecek biçimde güç kazanması ve yaygınlaşması; diğeri ise, *bütün bölgede ve İran’da Marksizm ile İslam arasındaki ideolojik karşıtlığın yaygınlık kazanmasıydı*. Bu dönemde, yani altmışlı ve yetmişli yıllarda, Seyyid Kutub ve Ebul’ala Mevdudi gibi bazı milliyetçilik karşıtı ümmetçi düşünürlerin

¹⁰¹ Ali Rahnema, **Müslüman Ütopya**, çev. İhsan Toker, Ankara, Hece Yayınları, 2005, s.192.

¹⁰² Farideh Farhi, “Çağdaş İran’da Tartışmalı Siyaset Ortasında Ulusal Kimliğin Ustalıkla İşlenmesi, **21. Yüzyılda İran**, s.45.

eserleri Farsça'ya çevrilmiş ve bu eserler geniş bir okuyucu kitlesi tarafından okunmuştur.¹⁰³

Bu noktada Seyyid Kutub'un, İslam'ın Manifestosu olarak telakki edilen "Yoldaki İşaretler" adlı eserinde ifade ettiği; *"İslam'ın bir kez daha insanlığa "yeni bir dünya düzeni" sunma konusundaki yüce işlevini yerine getirebilmesi için bu ümmete yeniden varlığını kazandırmak gerekir. İslam'la ve İslami metodla yakından uzaktan alakası olmayan, fosil haline gelmiş nesiller, düşünceler, tutum ve davranışlar, düzenler...tarafından yok edilen bu ümmet kavramının, yeniden diriltilmesi mecburidir. İslam dünyası adı altında bu ümmetin varolduğu sanılsa bile, bu diriliş zorunludur"*.¹⁰⁴ "Yeryüzünün hiçbir yerinde Allah'ın şeriatı dışında kalan sistemleri toptan reddedip bizzat Allah'ın şeriatını uygulayan bir toplum olmadığı halde, günümüzde İslam adına hayatla ilgili yasalar, düzenlemeler, çözüm önerileri ve programlar üretmek isteyen kimseler bu dinin doğal karakteristiğini, insan hayatında ne yapmak istediğini, Allah'ın kendilerinden neyi istediğini algılayamamış kimselerdir",¹⁰⁵ şeklindeki düşünceleri, Humeyni'ye ilham vermiştir.

Devrimci ideolojiye göre İslami kimlik öteki olan batı karşısında özel anlamını elde etmektedir. Bu nedenle İslam Devrimi ideolojisinin ürettiği kimliğin sürekliliği, batıyla teorik çatışmanın ve batı karşıtlığının varlığını sürdürmesine bağlıdır. Bununla birlikte devrimden sonra devlete bağlı ideolojik ve düşünsel mekanizmaların oluşturmaya ve yaygınlaştırmaya çalıştığı *kendini tanımlama ve kimlik geliştirme* süreci bazı engellerle karşılaştı. Bu bağlamda İslam Cumhuriyeti tarihinde kimlik inşa edici ideolojik söylemin aşamalarını şu şekilde belirleyebiliriz:

1. İdeolojik tarzda kuşatıcı İslami kimliğin tesisinde esas merhale olan ilk aşama, devrimin ilk on yılı ve savaş süresince varlığını devam ettirdi.

¹⁰³ Ahmedi, **age.**, s.46-47.

¹⁰⁴ Seyyid Kutub, **Yoldaki İşaretler**, çev. Abdi Keskinsoy, İstanbul, Pınar Yayınları, 11. baskı, Ekim 2011, s.10.

¹⁰⁵ Kutub, **age.**, s.41.

2. İkinci aşama, seksenli yılların sonundan doksanlı yılların ilk birkaç yılına kadar süren ve ilk on yıldaki yerleşik ideolojinin ve söylemin gözden geçirildiği dönemdi.

3. Son olarak 1997’de başladığı kabul edilen üçüncü aşama, ideolojik anlamıyla İslami kimliğin büyük bir krizle yüz yüze geldiği ve bu kimliğin gündenden güne gerilemesiyle ortaya çıkan boşluğu dolduran ideolojik olmayan kimliklerin yaygınlaştığı ve daha belirgin faaliyetlere giriştiği dönemdir.

Yukarıda değinildiği gibi ilk merhalede, İslam devrimi ideolojisi din adamlarından ve İslamcılardan oluşan gruplar sayesinde devlet gücünü tamamen eline geçirdikten ve İslamcı ya da köktenci olmayan diğer grupları saf dışı bıraktıktan sonra, devlete ait ideolojik mekanizmaları kullanarak geniş ölçüde ideolojik ve siyasi anlamıyla İslami kimliği inşa etmeye ve tanımını ortaya koymaya çalıştı. Kimliği inşa edecek temel çerçeve olarak “Müslüman millet”, “İslam ümmeti”, “İslam cumhuriyeti”, “ümmetin birliği” gibi kavramları gündeme getirdi. İslami kimlik oluşturma özellikle hâkim parti olan İslam Cumhuriyeti Partisi’nin tüzüğü çerçevesinde biçimlendi. Devlet idareleri, okullar, üniversiteler, fabrikalar gibi kamu alanlarında ve siyasi alanda dini formalizmin yaygınlık kazanmasıyla İslami kimlik oluşturma çabası ve dini-siyasi tanımlamanın yaygınlaştırılması, İslam Cumhuriyeti Partisi’nin ve İslam Devleti’nin toplumsal ve genel siyasetinin temel hedefi haline geldi. Bu esnada, Pehleviler zamanında ulusun ve ulusal kimliğin temel unsurları olarak vurgulanan İran medeniyetinin mirası, tarihi, kültürü, edebiyatı ve dili açık veya gizli olarak aşağılandı.¹⁰⁶ Bu ise, kültürel mirasın geleceğe aktarılması noktasında kopukluk yaşanması ve yeni nesillerin Cumhuriyet Türkiye’sinde olduğu gibi, yeni söylem ve ideoloji ile yetişmesi sonucunu doğurdu.

Ancak devrimin ikinci on yılında kimlik ve kendini tanımlama yapıları çeşitli unsurların etkisiyle göze çaracak şekilde değişime uğradı. İdeolojik kimlik yapısının tedrici olarak zayıflaması ve güç yitirmesi, başta ulusal, yerel,

¹⁰⁶ Ahmedi, *age.*, s.82-83.

bölgesel, sınıfsal, geleneksel, cinsel kimlikler olmak üzere, çok çeşitli kimliklere doğru büyük bir yönelimin doğmasına neden oldu. Günümüzde kuşaksal ve yaşsal tanımlamalar, gençler, genç kuşak ve onların sorunları ve meseleleri kavramları etrafında daha açık bir şekilde gündeme gelmektedir. Aynı şekilde kadın hareketlerinin yaygınlık kazanması nedeniyle kadınların cinsel kimlikleri, ideolojik söylemden daha ön plana geçmiş durumdadır. Sınıfsal hareketler (işçiler ve öğretmenler gibi) çerçevesinde sınıfsal tanımlamalar da, daha belirleyici hale gelmeye başlamıştır. Ayrıca etnik, yerel, kültürel, dilsel, mezhepsel ve grupsal kimliklerin yaygınlaştığı hususunda da pek çok işaret görülmektedir.¹⁰⁷ Zira, görsel ve işitsel kitle iletişim araçlarının toplum katmanlarında yarattığı etki, globalleşme, yapısal dönüşümler, uluslar arası konjonktür ile uluslar arası hukukça tayin edilen kişi hak ve hürriyetlerinin bireysel bazda algılanma şekli, modern eğitim sistemi ve netice itibarıyla spontane gelişen halk uyanışı, İslami kimliğin kendisini değil ve fakat çerçevesini ya da sınırlarını sorgulatır hale gelmiştir.

Türk kimliğini oluşturan, yerine göre İran karşısında farklılık yaratan, yerine göre ise temelde aynı motifleri barındıran öğelerden ilki Türk Bozkır Kültürünün temellerini oluşturan Şaman kültürüdür. Şamanlığı dinsel anlamda yorumlamak ile onu bir inanç şeklinde ele almak arasındaki farkları değerlendirmek konumuz dışında olduğundan, Türklerin dini inanç noktasında Gök Tanrı'ya inandıklarını fakat kültürel inanç anlamında Şamanın rolüne saygı duyduklarını ve Şamanlığı içtimai yapının yaşam tarzını tayin eden bir kült olarak kabul etmeli ve belirtmeliyiz.

Bütün yönleri ile Şamanlık, eski Türklerin yalnız inanç sistemini değil, aynı zamanda felsefesini de oluşturur. Ancak inanç sistemimizi bütünüyle Şamanlık adına bağlamak da doğru değildir. Şamanlık olsa olsa inançları, kendi felsefi ve pratik sistemine uygun bir biçimde şekillendirmiştir. Eski Türk felsefesi de Şamanların ezoterik bilgileri temelinde biçimlendirilmiştir...Şaman dünya görüşünün en karakteristik özelliklerinden biri tabiatla camiyetin

¹⁰⁷ Ahmedî, *age.*, s.85.

birbirinden ayrılmaması, bir bütünlük oluşturmastır. Bu nedenledir ki Şamanlığı bütünüyle “doğa dini” diye adlandırmak mümkündür. Şamanlığın felsefesi de doğa hadiselerine ve doğaüstü varlıklara bağlanmaktadır. Şaman felsefesine göre evrenle dünyamız, makro-kozmosla mikro-kozmos arasında ebedi, ezeli bir denge vardır.¹⁰⁸ Türkler bu dengenin varlığına 8.yüzyılda İslam ile tanışık olduktan sonra, hayatın denge üzerine inşa olunduğu şeklindeki ayetlerde de rastlamışlar ve İslam’ın kabulünde diğer eski Türk inançlarındaki* benzerlikler gibi bu noktada da İslam’la hemfikir olmuşlardır.

Denge mevhumu, Türkler içinde, İranlılar içinde hep önemli olmuş ve gelecekte iç ve dış politikalarına sirayet etmiştir. Zira kadim İran’da Zend-Avesta’da dünyanın iyilerle kötüler, siyah ile beyaz gibi zıtlıklardan ve bu zıtlıkların çatışma ve mücadelelerinden müteşekkil olduğunu bildiren pasajlar bulunmaktadır. Yine Kabil ile Habil efsanesi, İran toplum yapısında önemli bir mittir. Bu nedenle zıtlıklar arasındaki dengenin bir diğeri aleyhine bozulması, düzenin, nizamın ve sistemin altüst olması anlamına gelir. Dolayısıyla mevcut yapıda denge maksimum gözetilmeli, sarkaçta bir değişim olacaksa da, bu iyyinin ya da doğrunun lehine olmalıdır. Zira bu düalist anlayış, dış politika yapımında kullanılan bir araç hüviyeti şeklinde dönem dönem karşımıza çıkmaktadır.

Türklerin fikir hayatı Uzak Şark’tan Avrupa içerisine, ilk zamanlardan yeni zamana kadar muhtelif kıtalar ve devrelere yayılmış; hiç değilse üç medeniyet çevresinden geçmiş olduğu için onun her safhasında aynı kalan müşterek karakterlerini bulup çıkarmak çok müşküldür. Zaten bunu şimdiden, kat’i hatlarıyla çizmeye kalkmak da kabil değildir. Böyle bir hüküm ancak, bu sahada birçok monografilerle, uzun araştırmalardan sonra yapılabilir. Bununla beraber onun kabataslak bazı esas noktalarını tespit edebiliriz.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Fuzuli Bayat, **Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2006, s.21-22.

* En eski Türk inançları için lütfen bakınız: Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, I-II Cilt, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998.

¹⁰⁹ Hilmi Ziya Ülken, **Türk Tefekkürü Tarihi**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 3. baskı, 2007, s.11.

1. Türk tefekkürü realisttir. O ne Hintliler gibi nefsin içine kapanmış mistik görüşlü bir millettir. Ne de eski Yunaniler gibi tabiat ve “nizam-ı âlem”e esir olmuş kaderci bir ırktır.

2. Türk tefekkürü nazariye ile ameliye arasında daima sıkı bir irtibat bulmaya elverişlidir. Onda ameli olmayan ve sırf bir zeka oyunu olarak kalan “muakale”ler yapmak zevki yoktur.

3. Türk tefekkürü fikirler ve mefhumları basitleştirmek, vazih ve anlaşılabilir hale koymak; ona en rasyonel ve kolay şeklini vermeye müsaittir. Yani o tasavvufta bile *rationaliste*’dir.

4. Türk tefekkürü hadscidir. Yani o vakalarla temasında onlardan kendi aksiyonu için ani ve seri neticeler çıkarmaya muktedir. Muhtelif medeniyetlere süratli intibak kabiliyeti bunun eseridir.¹¹⁰

Görüldüğü üzere, Türk milli kimliğinin düşünsel-fikri altyapısı, realist, rasyonalist ve pragmatisttir. Bu nedenle, düş ve hayal dünyasına dalma lüksünden ziyade, meselelere ve olgulara yaklaşma eğiliminde ciddiyet, vakurane bir tavır ve pratiklik vardır. Bu da, Türk fikir dünyasının mistik değil, hayatla iç içe ve daha dünyevi bir mahiyet arz ediyor olmasından kaynaklanır. Dünyevi olduğu içindir ki, edeb, ahlak ve etik önemlidir. Oysa İran fikir hayatı, bir takım rindlerin ya da kültlerin esiridir. Buna bir örnek olarak, İranlılar, günlük hayatlarında çok fazla gülmezler. Bunun nedeni olarak da, Kerbela hadisesine saygısızlık yapmak istememeyi gösterirler. Bu düşünsel acı kültürü, Caferi Zincir-zen ve Hançer-zen’lerde fiziksel bir hal alır. Tarih boyunca İran kültür havzası, deruni tarikat ve tasavvuf erbabı şahsiyetler yetiştirmiştir. İmam Gazali, Mevlana, Farabi, İbn-i Sina, İmam Azam Ebu Hanife ve Abdülkadir Geylani bunlardan bazılarıdır. Dolayısıyla, uhrevilik, derinlik, sanatkaranelik ve mistik yaşam, İran kimliğinde öne çıkan soyut unsurlardır.

İlk Türk tasavvuf cereyanı, ahlaki ve ilmi bir felsefedir. O Türkler arasında İslamiyet’ten evvel de mevcut olan kuvvetli bir hikmeti (sagesse)

¹¹⁰ Ülken, *age.*, s.18.

yenileştirmek ve kuvvetlendirmek için onu İslam tefekkürü ile telife çalışmış; bu hususta en müsait ve hakimane görüşü tasavvufu bulduğu için oraya başvurmuştur. O suretle ki bu ilk Türk tasavvufu, aynı asırda doğan İran tasavvufunun tamamıyla zıddı vasıflar gösterir. İran tasavvufunun gayesi her şeyden evvel sanattır. O mistik halet-i ruhiyeyi sanatkârane bir dünya görüşünün vasıtası olarak kullanır. Tasavvufun *symbolisme*'ine sırf bu maksatla müracaat etmiştir. Halbuki Türk tasavvufunun gayesi bilakis her şeyden evvel ahlaktır. Orada tövbe, feragat, feda-yı nefis ve ruhi tasfiye ancak ahlaki bir gayeyi temine yarayan vasıtalar olduğu için kullanılmıştır. Türk tasavvufu bu sahasında kendi gayesini alakadar etmeyen ince ve sanatkârane bir *symbolism*'den büsbütün sıyrılmıştır. Diğer cihetten İran tasavvufu, açıktan açığa insaniyetçidir. Eski İran hikmetinde olduğu gibi burada da mevzubahs olan yalnız insandır. O, milletler, devirler ve sınıflar fevkinde mutlak olarak insanı mütalaa eder. Onu kendi *pantheiste* görüşüne nazaran Allah'ın aynası ve nusha-i Kübra addettiği için âlemin merkezi haline getirir. Halbuki Türk tasavvufu bu ilk şeklinde, eski Türk hikmetiyle bağlarını muhafaza ettiği için, burada memleket rabitaları, vatan ve ülke telakkileri insan fikrinin yanında yer almaktadır. Bilhassa İran'ın ahlakçı sufileri olan Feridüddin ile Hakim Senai'yi bu noktada sırrı Türk hikmeti ile mukayese edebiliriz. Hatta bu hususta mutasavvıf olmamakla beraber sufiyane bir lisana ve zevke malik olan Şeyh Sadi'yi de sırrı Türk hikmetinin karşısına koymak mümkündür.¹¹¹

Bu noktada, insanı merkeze alan yaklaşımlara, Yedi Ulu Ozan* ve Hallac-ı Mansur'u da ekleyebiliriz. Burada belirtmemiz gerekir ki, Türk tasavvufu, İran tasavvufu ile özünde iç içedir. Aynı kültür havzasında doğmuş ve yeşermiştir. Tek fark, ritüellerde İran tasavvufunun daha şekilci, Türk tasavvufunun ise daha mütevazı ve haddini bilir olmasıdır. “Ene'l Hak” ifadesi, tasavvufi mertebenin son noktası olan “Tevhid”in bir sonucu olsa da, Türk tasavvufu bu coşkunluktan uzak kalmayı ve Zühhd ile Vecd arasında bir

¹¹¹ Ülken, *age.*, s.203-204.

* Yedi Ulu Ozan şu isimlerden oluşur: Fuzuli, Virani, Yemini, Şah İsmail Hatayi, Kul Himmet, Pir Sultan Abdal ve Seyyid Nesimi.

yerde olmayı daha tercih edilebilir bulmuştur. Ancak, Türk tasavvufunun ahlakçı oluşu, İran tasavvufunun gayrı-ahlakçı olduğu sonucunu doğurmaz.

Türk toplumu, Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı dönemi gibi tarih sahnesinde bin yıla yaklaşan bir süre içinde sisteminde önemli bir değişme yapmış, köklerinden kopmuştur. Horasan merkez olmak üzere kurulan Büyük Selçuklu Devletinde, yönetim İranlılara tahsis edilmiş, resmi dil de Farsça olarak kabul edilmiştir...İran Selçuklu Devleti, bu tür bir yol izlemekle Türk tarihinde ilk kez önemli bir toplumsal yarılmayı başlatıyordu...Bu tür bir girişim, Türk tarihinde batılıların ikili toplum (dual society) adını verdikleri bir oluşum modelinin ortaya çıkmasına neden olacaktır. Bir yanda, halk dili ve halk kültürü, öte yanda yönetici tabakanın temsil ettiği yabancı bir dil ve düşünce sistemi. İrene Melikoff, bu duruma “Acemleşme”, Claude Cahen’de “Horasanlaşma” adını veriyordu...Bir toplumun kendi kültür ve değerler sistemini, hatta kimliğini yabancı güçlere tahsis etmesi, üzerinde önemle durulması gereken bir husustur. Çünkü Gök Türk’lerden beri devam eden “Türklük” kavramı ve bilinci, bu tür son derece hatalı bir davranışla ilk olarak gündemden çıkarılıyordu.¹¹² Zira, bir kültürü oluşturan ve ona kimlik veren en önemli öge, dildir. Yöneten ve yönetilen arasındaki ilişkiyi belirleyen yegâne faktör ise, iletişimdir. İletişimin kesildiği noktada, alt ve üst tabaka arasında gittikçe derinleşen bir uçurum oluşur.

Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Devleti ile Türk toplum yapısında ortaya çıkan halk-elit tabaka ikiliği, giderek güç kazanmıştır. Bir yanda halkı temsil eden Yunus Emre, öte yanda elitist grubun dilini kullanan Mevlana ve Mesnevi kültürü. İkili toplumsal tabakalaşma, ikili dil anlayışını da toplum yaşantısına pompalamıştır. Halkta Türkçe, yönetici elit gruplarda ise Farsça hâkim oluyordu. Türk tarihinde rastladığımız halk-aydın ikiliğinin köklerini buralarda aramamız gerekmektedir...Osmanlı Devletinin tarih sahnesine çıkışı biraz farklılık ortaya koymaktadır. Dilde bir değişme olmuyor, Türkçe özelliğini koruyor, Farsça terk ediliyor. Ancak, üst tabakanın kullandığı bu

¹¹² Orhan Türkdöğen, **Osmanlı’dan Günümüze Türk Toplum Yapısı**, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2. baskı, 2004, s.27-28.

Türkçe de, Farsça ve Arapça karışımı suni bir dile, Osmanlıcaya dönüşüyordu. Osmanlı, Türk tarihinin hiçbir döneminde örneğine rastlanmayan bir atılımı başlatıyordu. Bu da yönetimi, bürokrasiyi ve askeriyei “devşirme” adı verilen yabancı soylulara bırakması ve kendi halkını da toprağa bağlı köylü-çiftçi durumuna getirmesi idi. Böylece, askeri ve bürokratik tabaka, tamamen Türk soyundan olmayan unsurların yönetimine terk edilmiş oluyordu. Türk insanı, önemli oranda marjinalite itiliyor, yönetim patrimonial devşirme unsurların eline geçiyordu.¹¹³ İşte bu nedendir ki, kendini sahipsiz olarak telakki eden Türk ve Türkmen grupları, 16.yüzyılda Şah İsmail’in başında bulunduğu Safevi Devleti safhına geçme noktasında istekli olmuşlardır.

Gök Türklerden intikal eden halkını tanıma, sevmeye duygusuna dayalı millet (budun) oluşturma süreci, artık yerini gayrimüslimler için uygulanan ve daha geniş hak ve özgürlükler tanıyan bir “Millet Sistemi”ne dönüşmüş bulunmaktadır...¹¹⁴ Bu sistem Devlet-i Aliye’nin muazzam bir güç olarak var olduğu dönemlerde hiçbir şekilde bir sorun yaratmazken, merkezi otoritenin zayıfladığı son iki yüz yıl içerisinde devlet için bir kangren haline dönüşmüştür. Bu bağlamda Osmanlı millet sistemi ile birlikte gelişen ve birbirini tamamlayan bir diğer kavram da çok kültürlülüktür.

...Bu anlamda çok kültürlülük, etno-kültürel farklılıkların korunması, desteklenmesi ve muhafazasına dayanır. Bunlar da sonuçta, azınlıkların kendilerine özgü kültürel biçimleri, yaşam tarzı ve haklarını koruma, elde tutma ve açıklama fırsatı sağlar.¹¹⁵ Bu mozaik, Türk toplum yapısının dayandığı derin hoşgörü felsefesinin bir sonucudur. Bu düşünce biçiminin oluşmasında Hacı Ahmet Yesevi, Yunus Emre ve Mevlana Celaleddin Rumi’nin engin müsamaha, tevazu ve Eşref-i Mahlûk olan insan sevgisi önemli yer tutar. Ayrıca ümmet anlayışının karakteristik bir özelliği olan,

¹¹³ Türkdoğan, **age.**, s.30-31.

¹¹⁴ Türkdoğan, **age.**, s.37-38.

¹¹⁵ Türkdoğan, **age.**, s.38-39.

ulusçuluğun gayr-ı mevcudiyeti ve gayr-ı meşruiyeti, bu tarz çok kültürlü bir toplum yapısının oluşmasını kolaylaştırmıştır.

Devletin kuruluşundan itibaren 15. Yüzyılın ilk yarısı boyunca bir çeşit Türk milli şuurunun yükselmesi, Osmanlı sultanının eski Türk unvanı “Han”ı benimsemesi, torunları olduklarını beyan ettikleri Oğuz Türklerinden Kayı aşiretinin damgasının Osmanlı paralarında taşınmasından sonra dört yüz yıla yakın bir süre Ümmet ideolojisi içinde kaybolan Devlet-i Ali Osmani, ancak 1789 Fransız İhtilali’nin tesiri, yayılan milliyetçilik ideolojisi, Turquerie ve Turkoloji hareketleri sonucu kendi aslına dönüşü başlatabilmiştir. Ünlü Türkolog Vambéry’i saraya davet eden ve onunla dostluk ilişkileri kuran II.Abdülhamit, V.Murat’tan sonra bu tür bir Türkleştirme şuurunun temsilcisi olarak karşımıza çıkar.¹¹⁶ Bu şuurı oluşturan tek faktör, tabii ki Fransız İhtilali değildir. Bu dönemde Tıbbiyelilerin kurduğu İttihad-i Osmani, 1895’te kurulan Terakki ve İttihat, Vatan ve Hürriyet Cemiyeti, Türkçü Ali Suavi Olayı, Hacı Ahmet Bey’in darbe girişimi ve Jön Türk Kongreleri, Abdülhamit Han’ın birazda mecburi olarak böyle bir fikre yoğunlaşmasına zemin hazırlamış idi.

Sultan Abdülhamit’te beliren bu Türklük ruhu, döneminin edebi akımları ile kültür ve düşünce hayatına da aksetmişti. Daha sonra, Jön Türkler ve İttihatçılar bu Türkçülük cereyanını resmileştirdiler. Bu hususta, partinin umumi kâtibi Ziya Gökalp’in büyük rolü olmuştur. 1900’lerden sonra tesis edilen ilk Türkçü kuruluş “Türk Ocakları” olmuştur. 1912 Balkan Harbinin başlamasından sadece altı ay sonra kurulan Türk Ocakları, aslında Rusların Pan-İslavizm ve Arapların El Nadi Şarki, El-Müntedi Edebi gibi görünüşte ilmi ve edebi; aslında tamamen milliyetçi olan kuruluşlarına bir tepki olarak ortaya çıkmaktadır.¹¹⁷ Aslında daha henüz Ziya Gökalp’e gelmeden, Abdülhamit zamanında ortaya çıkan ihtilalci bir Türkçü aydından bahsetmek gerekir ki, o Ali Suavi’dir. Suavi, Türk dilinin sadeleştirilmesi, Arapça ve Acemce kelimelerin Türk dilinden atılması gerektiğini ve namaz surelerinin dahi Türkçeleştirilebileceğini savunmuş, ayrıca ilk Türkçe Belediye

¹¹⁶ Orhan Türkdoğan, **Kemalist Sistem ve Sosyolojik Yapısı**, İstanbul, IQ Yayınları, 2005, s.105.

¹¹⁷ Türkdoğan, **age.**, s.106.

Kanunnamesini yazmıştır. Bununla birlikte 1877’de Paris’te çıkardığı Ulum gazetesinde Osmanlı Devleti’nden “Türkiye” diye bahsetmiştir. Taklitçilikten nefret eden bu politik aktivistin hayat hikâyesi, kendisinden yarım yüzyıl sonra İran’da doğan Ali Şeriatî ile hemen hemen aynı olmasına rağmen, onun kadar popüler olamamış, Ulul’emr’e isyan eden bir asi olarak tozlu raflara kaldırılmıştır.

“...Milletleri bir olan zümreler, Ümmetleri ayrı olduğu takdirde, siyasi bir birlik kuramazlar; nitekim Hristiyan Araplarla, Müslüman Arapların, Müslüman Arnavutlarla, Hristiyan Arnavutların durumu böyledir. Diğer taraftan, aynı Ümmete mensup zümreler ayrı milliyette olsalar bile siyasi birlik halinde yaşayabilmektedirler. İran’daki Şii Türklerle Şii Farslar gibi...”¹¹⁸ Ziya Gökalp’e ait bu ifadeler, Osmanlı kimliği ve hoşgörüsünü yansıtmakla birlikte, bu tezin günümüzde geçerli olduğu tek devlet ABD’dir. Bunun da nedeni, güç ve özgürlüktür. Gelecekte bir başka ABD doğup doğmayacağı meçhuldür. Ancak söylenebilir ki, günümüz dünyası bireysel ve toplumsal kimliklerin daha fazla vurgulandığı ve ön plana çıkarıldığı bir konjonktür içerisindeyken siyasi bir birlik kurma çabası üniter yapılarda hoşgörüden ziyade baskı ile gerçekleştirilmeye çalışılacaktır. Libya ve Suriye buna örnektir. Bunun gibi devlet-üstü bir organizasyon olarak kurulan Avrupa Birliği, daha henüz tam anlamıyla siyasi bir birlik olamamıştır. Ümmetleri bir olduğu halde iktisadi açıdan dahi yekvücut olamayan bir yapının uluslar arası anlamda politik bir güce dönüşmesi mümkün değildir. Bu nedenle Gökalp’in işaret ettiği ümmi yapı, Türkiye ile İran arasında kurulması mümkün olmayan bir ütopyadır. Zira siyasi birlik olma noktasında din, tek başına yeterli olamamaktadır.

Türk toplumu, cumhuriyet’in kurulması ile ulusal kimlik olgusunu ön plana almış, yasalarla, uygulamalarla ve tarihsel deneyimlerle “Kurucu Kültür” şemsiyesi altında tüm etnik grupları bir ortak paydada buluşturmanın sistematiğini kurmuştur. Kemalist sistem, Osmanlı’nın çok-kültürlü toplum modelini “ulus-devlet” inşasında devreden çıkararak üniter bir yapıya

¹¹⁸ Orhan Türkdoğan, **Milli Kültür Modernleşme ve İslam**, İstanbul, Birleşik Yayıncılık, 1996, s.33.

dönüştürmüştür. Böylece cumhuriyet, çatısı altında yaşayan tüm yan grupları (sub-division) Türklük şemsiyesi altında bütünleştirmeye çalışmıştır. Bunun için de Türklük -istatistiksel deyimi ile- normal bir çan eğrisi gibi, tüm yan grupları kuşatacak bir biçimde düşünülmüş ve ulus-devlet bu espriye göre yeniden inşa edilmiştir. Atatürk'ün, "Ne Mutlu Türküm Diyene" sözü bu oluşumun en kapsamlı şekilde ifadesidir. Bu tür bir oluşum, Osmanlı'nın izlediği "Hanedan-ı Humayun veya Patrimonial model"e bir tepkidir.¹¹⁹ Bu tepki, kuşkusuz Paternalist bir projenin teoriden pratiğe dönüşümünü yansıtmaktaydı. "Halka rağmen halk için" düsturu, tavandan tabana yayılması düşünülen yeni bir sistemin temel dayanağı idi. Bu yönüyle de diğer devrimlerden farklıydı. İşte bu nedenle, inkılâpların yerleşmesi, pek tabidir ki kolay gerçekleşmedi.

Osmanlı Kimliği"nden kurtulmaya zorlanan halk, Müslüman kimliğini bırakmaya henüz hazır ya da yatkın görünmedi. İslam dininin yedeği de yoktu. Türk milliyetçilik hareketi, Cumhuriyet devrimleri ile yarattığı kimlik bunalımı (tarih boşluğu) içinde, İslam ya da dini cemaatle çağrışım yapmayan "laik ulus" kavramını bulmak zorunda kalacaktı. "Millet" gibi oturmuş bir sözcük varken, "ulus" gibi İslam öncesi, hatta Moğol kökenli bir sözcüğü arama gerekmesi bu sıkıntıdan doğmuştur.¹²⁰ Hatta daha sonra, neden-sebep ve hürriyet-azadi-özgürlük v.s. gibi kelimeler açısından da aynı yaklaşım sergilenerek, kültürün aktığı vadi yatağında bir takım değişiklikler meydana geldi. Osmanlı kimliği, Arap ve Fars kimliği ile özdeş görülüyordu. Ancak, Arap ve Fars kültürleri geri kalmışlığın sebebi olarak görülmüyordu. Zira sorun ne bu kültürlerde, ne de dinde idi. Sorun, gerek din adamlarının ve gerekse de iktidar sahiplerinin dini, özellikle şekilci ve pragmatist bir biçimde yorumlamalarından kaynaklanıyordu. Bu nedenle, Türk İnkılâbı'nın amacı, İslam'ı ret yahut İslam'a çeki-düzen vermek veya onu Türklükten ayırmak değil, bilakis İslam'ı doğru okumak, doğru yorumlamak ve - ibadet noktasında değil - inanç noktasında onu Türk kültürü ile uyumlu hale getirerek dünyevi

¹¹⁹Orhan Türkdogan, **Türk Toplumunun Kültürel Dinamikleri**, İstanbul, Kum Saati Yayınları, 2007, s.19.

¹²⁰ Güvenç, **age.**, s.40.

hüviyetini uhrevi alana taşımak ve dünyevi olana la-dini bir karakter kazandırmaktır. Bu noktada Türk İnkılabı, İran İslam Devrimi ile tam zıt bir konumda bulunur. Zira İslami devrim, Şah döneminde geri planda kalan dini, temel referans olarak belirleyip, hayatın her alanına nüfuz ettirerek anti-laik bir çizgi benimsemiştir.

Atatürk'ün kendi sözleriyle: “Eski devrin dine karışmış masallarından yaratılış ve varlığımızla ilgisi olmayan fikir ve inançlardan, Doğu'dan ve Batı'dan gelen etkilerden uzak, milli karakter ve tarihimize uygun bir kültür.”¹²¹ Bu söylem, İran İslam Devrimi'nde, Ayetullah Humeyni'nin, devrim ideolojisinin referansı olarak belirlediği ve bir manifesto haline getirdiği; “Ne Doğu ne Batı, yalnız İslam” düsturu ile benzer öğelere sahiptir. Yani bir üçüncü yol. Cumhuriyetin ilk yıllarında karma ve korporatist bir iktisat modeli benimsenmesinin de nedeni budur.

Kemalist tezin milli devlet fikri, Osmanlı zihniyetinin “Ümmet” düşüncesi yerine “Türk” halkının yeni bir irade sistemi olarak geçecek, dış Türkler veya Türklük davası ise bir kültür meselesi olarak ele alınacaktır. Onun, Türk Dil ve Tarih anlayışının hedefleri, açıkça ifade edildiği üzere, Türkiye dışında kalmış olan Türklerin kültür meselesiyle yakından ilgilenmektir. Bu tür bir kültür milliyetçiliğinin kökleri, Jön Türklerin hayali “Turan” ideolojisine nazaran hem daha gerçekçi hem de akılcıdır. Atatürk, Gökaltı gibi Anadolu'dan hareket ederek Orta Asya'ya gitmiyordu. Tersine Orta Asya'dan hareket ederek Anadolu'ya yöneliyordu. Bu bir “Merkez Kaç Modeli” değil, tersine “Merkez Çek Modeli”dir. Bu sebeple siyasi bir gaye taşımıyor, sadece kültür ve medeniyet tarihinde Türklerin oynadıkları rollerin gözler önüne serilmesini istiyordu.¹²²

Kemalist sistemin, felsefe olarak, yapı taşı “Türkleştirme” değil, “Türk'e yönelme” veya “Türkleşme”dir... Sistem, sosyolojik boyutları ile kimliğini yitirmiş bir topluma kimlik kazandırma eğilimlerinin bir ürünüdür. Deyim

¹²¹ Güvenç, *age.*, s.34.

¹²² Türkoğlu, *Kemalist Sistem ve Sosyolojik Yapısı*, s.116.

yerinde ise, kendini arama, kendini kendinde bulma girişimidir.¹²³ Yani öze/özüne dönmedir. Bu ise, İslam öncesi Türk kültürüne dair unsurların daha bir ön plana çıkarılması demektir ki, bunun da yolunun İslami unsurların biraz daha pasifize edilmesi olduğu yönünde bir kanaat hâsıl olmuştur. Bu noktada devreye giren laiklik anlayışı, yeni sistemin temel dayanağı ve yeniden ortaya çıkartılan “Türk milli kimliğinin” vazgeçilmez sacayaklarından biri olmuştur.

Türk kimliğinin kendine özgü karakterlerinden belki de en önemlisi, bağımsızlık şuurunu her daim korumuş olmasıdır. Zira tarih boyunca Türklerin kurduğu 15 Büyük Hakanlık, 38 Devlet, 34 Beylik, 14 Atabeylik, 17 Hanlık ve 10 Cumhuriyet, bu ulusun özgürlük anlayışını ve teşkilatçı yapısını nasıl resmediyorsa, bu beylik, hanlık ve devletlerin birçoğunun ardı ardına yıkılması ve yaşadıkları coğrafyalarda bugün yeller esiyor olması, aynı millet ve devletin, iç ve dış etki ve mihraklara ne denli açık olduğunun da göstergesidir.

Netice itibarıyla, Türk-İran ilişkileri kimlik temelinde şekillense ve iki devlet birbirinden farklı/farklılaştırılmış/farklılaştırılmaya çalışılmış kimliklere sahip olsa da, yine de benzer bir takım kimlik unsurlarının var olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Özellikle dinsel/mezhepsel, kültürel ve tarihi alanlarda giriftleşen ve ait olduğu medeniyet havzası tam olarak kestirilemeyen unsurlar, bazı noktalarda iki ülke arasındaki kimliksel örtüşmenin tezahürüdür. Buna mukabil, ikili ilişkiler, büyük ölçüde politikacılar tarafından şekillendirildiği için, kimliksel öğeler, çoğu zaman daha fazla vurgulanmış ve daha radikal bir biçime dönüştürülmüştür. Ancak, son dönem Türk Dış Politikasının Tarihselci/Kültürelci yapısı, iki ülke arasındaki ortak öğelere daha fazla vurgu yaparak, kimliksel ayrışmayı törpülemeye çalışmaktadır.

¹²³ Türkoğlu, **Türk Toplumunun Kültürel Dinamikleri**, s.21.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİNDE STRATEJİK DERİNLİK

3.1. JEOPOLİTİK HİTERLAND

Türk ve İran jeopolitiği arasında yapılacak bir mukayese hem bu ülkenin jeopolitik özelliklerini hem de Türk-İran ilişkilerinin coğrafi zorunluluk alanlarını ortaya koyacaktır: (i) İran'da Türkiye gibi Asya - Avrupa güney bağlantısının ana geçiş hattı üzerinde bulunmaktadır ve bu iki ülke kuzeyde Rusya'nın tek başına sağladığı step geçişinin alternatifini güneyde ılıman iklim kuşağındaki daha girift bir tabii coğrafya üzerinden birlikte sağlamaktadır; (ii) Her iki ülkede Avrasya ana kıtasının kuzey-güney merkezi geçiş hattını oluşturan Kafkaslarla doğrudan sınıra sahiptir ve Türkiye bu kuzey-güney geçiş hattının batı yakasını oluşturan Balkanlara, İran'da doğu yakasını oluşturan Orta Asya-Afgan-Hint hattına komşudur; (iii) Avrasya kıtasının dört önemli iç denizi ve körfezinden ikisinin bağlantısı Türkiye (Karadeniz ve Akdeniz), diğer ikisinin bağlantısı ise İran (Hazar ve Basra Körfezi) üzerinden sağlanmaktadır; (iv) Her ikisi de temel özellikleri itibarıyla Batı Asya gücü olan bu iki ülkeden Türkiye Güney Avrupa, İran ise Güney Asya ile doğrudan irtibatlıdır ki bu Avrasya ana kıtasının güney bağlantıları açısından büyük bir önem taşımaktadır; (v) Bu çerçevede Türkiye Afroavasya anakıtasının kesişim alanında bulunan Ortadoğu bölgesinin Avrupa bağlantısını, İran ise Asya bağlantısını oluşturmaktadır; (vi) Avrasya anakıtası için geliştirilen jeopolitik kavramlar kullanılarak bir tanımlama yapılırsa *Rimland* (kenar kuşak)'ın merkezi hattını oluşturan bu iki ülke *Heartland* (mihver alan)'a egemen olan gücün (Rusya) baskısını sürekli olarak hissetmişlerdir ki bu özellik iki ülkenin modern dönemdeki siyasi ve stratejik tercihlerini etkilemiştir. Bu jeopolitik özellikler Anadolu coğrafyası ile İran'ı stratejik açıdan birbirine bağımlı kılmıştır. Tarih bize bu karşılıklı bağımlılığın ilginç örneklerini sunmaktadır. Anadolu'nun Balkanlarla olan

irtibatı da göz önüne alındığında Avrasya kıtasının güney kuşağını harmanlayan büyük ölçekli siyasi yapılar bu bağımlılığı stratejik bütünlüğe dönüştürebildikleri ölçüde başarılı olmuşlardır. Perslerden Büyük İskender'e Bizans'tan Sasanilere ve Selçuklulara, Osmanlı'dan Safevilere kadar uzanan bölge tarihi, Balkanlar-Anadolu-İran hattının karşılıklı etkileşiminin eseridir. İmparatorluğunun çekirdeğini İran'da kurduktan sonra Anadolu'da emperyal yapının temerküzünü sağlayan ve emperyal açılımını Balkanlara taşıyan Darius'un doğu-batı doğrultusundaki stratejik yayılması Büyük İskender'de bir ayna etkisiyle batı-doğu istikametinde kendini göstermiştir. İmparatorluğunun çekirdeğini Balkanlar da oluşturduktan sonra Anadolu'da emperyal temerküzü sağlayan Büyük İskender de stratejik açılımını İran üzerinden Hind'e doğru gerçekleştirmiştir. Roma/Bizans-Sasani dengesi Darius ve Büyük İskender'in Avrasya'nın güneyini kuşatan stratejik sarkacının uzun asırlar süren bir stratejik denge haline dönüşmesini sağlamıştır...¹²⁴ Bu hat, doğu-batı hattından ziyade, kuzeybatı ve güneydoğu eksenli bir yay şeklinde tebarüz ederken, özünde Anadolu coğrafyasının, Asya ve Avrupa medeniyet unsurlarını bir arada tutan jeopolitik konumunun nevi şahsına münhasır yapısından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte Türkiye-İran hattı, gerek batı-doğu ve gerekse kuzey güney istikametlerinde tarihin hemen her döneminde açık bir kapı hüviyetindedir. Ve bu kapının her daim açık olma özelliği, iki ülke kültür ve uygarlığını geliştiren başlıca amil olmuştur.

Bütün bu tarihi ve coğrafi faktörler açısından bakıldığında Osmanlı/Türkiye - Safevi/İran ilişkisi bir açıdan Almanya-Fransa ilişkisine benzemektedir. Aynı jeokültürel ve jeopolitik hattın üzerinde bulunan bu ülkelerin kaderleri, savaşsalar da ittifak etseler de, birbirlerinden tamamen koparılamaz. Osmanlı'nın gövdesini Anadolu'ya dayayarak Avrupa içlerine yönelik yaptığı olağanüstü atılım biraz da Anadolu ve İran coğrafyasını bütünleştiren Selçuklu mirası üzerine oturmuştur. Bu miras Şarلمان İmparatorluğunun Almanya ve Fransa'nın Avrupa'yı tek bir bünyede bütünleştirme çabalarına yaptığı tarihi tesire benzemektedir. Almanya-Fransa

¹²⁴Davutoğlu, *age.*, s.426-427.

ilişkilerinde olduğu gibi, Türkiye ve İran kimi zaman anlaşmazlığa düşseler de birbirlerini asla ihmal edemezler. Bu iki Batı Asya gücünün karşılaşma ve yüzleşme hattı genelde bugünkü Irak coğrafyasını oluşturan ve Doğu Anadolu'ya uzanan Bağdat – Diyarbakır hattıdır. Almanya – Fransa rekabetinin Alsace Lorraine hattına benzeyen bu hat üzerindeki kalıcı ve dengeli egemenlik iki tarafın kalıcı bir barışa yönelmesini sağlarken, bu hat üzerindeki jeopolitik bölünme iki gücün rekabetini kızıştırmaktadır. Osmanlı Devleti'nin bu hat üzerinde oluşturduğu kalıcı egemenlik Osmanlı-İran sınırını bölgenin en istikrarlı sınırı haline dönüştürmüştür. I. Dünya Savaşı'ndan sonra bu hattın güneyinde oluşan İngiliz egemenliği karşılıklı rekabet psikolojisini tırmandıran jeopolitik ve tarihi unsurları tekrar devreye sokmuştur. Irak'ta halen yaşanan istikrarsızlıkta bu hassas dengelerin de önemli bir payı bulunmaktadır. Benzer tarihi ve coğrafi özellikler bu iki ülkenin modern dönemdeki siyasal gelişim seyrini de hem dış hem de iç faktörler açısından etkilemiştir. Dış faktörler açısından ele alındığında her iki ülke de son iki asır içinde küresel ölçekli stratejiler geliştiren deniz ve kara güçlerinin rekabet alanı olarak görülmüştür. Osmanlılar bu çerçevede 19.yy'da İngiliz – Rus dengesini devletin hayat alanının önemli bir parametresi olarak görürken, İran'da aynı dönemde kuzeyindeki Rus etki alanı ile güneydeki İngiliz etki alanı arasında paylaşılmış olmanın sıkıntılarını yaşamıştır.¹²⁵ II. Dünya Savaşı sonrasında ise, Rus İmparatorluğunun yerini SSCB, İngiltere'nin yerini ise ABD doldurmuştur. Fakat küresel politikalar, enerji, ideoloji ve güç eksenli olarak varlığını devam ettirmiştir. Dolayısıyla satrançta oyuncular değişmiş fakat oyunun taşları yine İran ve Türkiye olmuştur.

Soğuk Savaşın sona ermesi ve SSCB'nin dağılması ile birlikte küresel tercihler ile bölgesel dengeler arasındaki rasyonel uyumun oluşturduğu istikrar yerini karşılıklı bağımlılık ile rekabetin dokuduğu dinamik bir konjonktüre bıraktı. SSCB'nin dağılmasının özellikle Kafkas ve Orta Asya'da yol açtığı jeopolitik boşluk alanları Türkiye ile İran'ın hem birbirine olan ihtiyacını ve bağımlılığını artırdı, hem de küresel tercihlerle bölgesel dengeler

¹²⁵ Davutoğlu, *age.*, s.429-430.

arasındaki çelişkilerin yol açtığı rekabet alanlarını genişletti. ABD'nin İran ve Irak'a uygulamaya başladığı çifte-kuşatma politikası ile Türkiye'nin yeni jeopolitik boşluk alanlarına ABD'nin stratejik ortağı olarak girme tercihi arasındaki paralellik Türk-İran ilişkilerinin rasyonel nitelikli bölgesel ve ikili ilişkiler boyutlarının küresel tercihlerin gölgesinde kalması sonucunu doğurmuştur.¹²⁶ Şüphesiz, bu tercihlerin belirlenmesinde İran'daki rejim değişikliğinin ve Rusya-İran ittifakının* önemli bir etkisi vardır.

Türkiye ve İran'ın çok yönlü jeopolitik yapılanması bu iki ülke arasındaki ilişkilerin, dolayısıyla da Türkiye'nin İran'a dönük politikasını en azından üç kanatlı olmasını gerektirmektedir: Ortadoğu, Kafkaslar ve Orta Asya. Her iki ülkenin de temelde birer Batı Asya ülkesi konumunda bulunmaları gerek tek tek bu bölgelere yönelik politikalarda gerekse bu bölgeler arasındaki etkileşim alanlarında her iki ülkenin de bir diğerini gözetken politikalar geliştirmesini kaçınılmaz kılmaktadır. Bu çerçevede İran'ın bu üç bölge arasında bir geçiş ülkesi konumunda bulunması Türkiye'nin bu üç bölgeyle ilgili politikalarında da İran faktörünü göz önünde bulunmasını stratejik bir zorunluluk haline getirmektedir. Her şeyden önce belirtmek gerekir ki, dinamik uluslar arası konjoktürün bu üç bölge üzerindeki etkileri ve iki ülke arasındaki ilişkilerin tarihi derinliği, Türkiye – İran ilişkilerinin sadece üçüncü taraflarla ilgili küresel tercihlerin sıradan bir uzantısı olarak değerlendirilmesini güçlendirmektedir. Bölge ötesi büyük güçlerin bu ilişkilerin belirleyici unsuru halinde tutulması bu tarihi birikime de, reel politik gerçekliklere de aykırıdır. Çarpıcı bir kıyas ile ortaya koymak gerekirse, şu anda geçerli olan Türkiye - İran sınırının tarihi (1639 Kasr-ı Şirin) bile ABD'nin tarihinden (1774) ve Alman birliğinin sağlanmasından (1871) daha eskidir. Özellikle SSCB'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan yeni durum Türkiye'nin Kafkaslar ve Orta Asya politikalarındaki İran ağırlığını önemli ölçüde

¹²⁶ Davutoğlu, **age.**, s.432.

* “Orta Doğu devletleri içinde Rusya için şüphesiz İran'dan daha önemli bir devlet yoktur. İran'ın Basra Körfezi'ndeki stratejik konumu, bir ticari partner olarak önemi ve bu ülkenin Orta Asya ve Güney Kafkasya'daki eski Sovyet Cumhuriyetleri ile olan bağları ve çıkarları Moskova'nın İran'la yakından ilgilenmesine neden olmaktadır”. Geniş bilgi için bkz: Robert O. Freedman, “1990'larda Rusya-İran İlişkileri”, çev. E. Banu Tepe, **Avrasya Dosyası**, Cilt:6, Sayı:4, Kış 2011, s.356.

artırmıştır. Daha önce NATO-Varşova Paktı ya da Türkiye-SSCB ilişkilerinin doğal ve statik bir boyutu gibi görülen Kafkaslardaki stratejik yapılanma yeni dönemde küresel güç dengeleriyle Türk-Rus-İran bölgesel dengelerinin kesişim alanında şekillenmeye başlamıştır. Bölgeyi kuşatan önemli güçler olarak Türk-Rus-İran çapraz dengelerinin bölgede daha yerel güç niteliğinde bulunan Gürcü-Azeri-Ermeni dengeleri ile olan karşılıklı ilişkisi bölgeyi son derece dinamik çıkar ilişkilerinin seyrettiği bir alan haline getirmiş bulunmaktadır. Benzer bir durum Orta Asya içinde geçerlidir...Orta Asya'da ortaya çıkan jeopolitik boşluk alanı ABD ve AB gibi küresel güçler yanında Rusya, Çin, Hindistan, İran, Japonya ve Pakistan gibi Asya güçlerini de devreye sokmuş bulunmaktadır. Türkiye'nin doksanlı yıllarda, seksenli yıllardakinin aksine küresel tercihlerin bölgesel politikalar üzerindeki baskısını dengeleyememesinin bir sonucu olarak İran faktörünü sadece rekabet odağı olma niteliği ile değerlendirerek yürüttüğü politikalar Türkiye'nin bu bölgelerde ABD, Avrupa ve Rusya karşısındaki dış politika esnekliğini zaafa uğratmıştır. Türk-İran ilişkilerinin üçüncü kanadını oluşturan Ortadoğu bölgesi daha da hassas ve kırılgan denge unsurları barındırmaktadır. İran'ın Türkiye'nin Ortadoğu politikasındaki önemi birbirleriyle ilişkili farklı düzlemlerde ele alınabilir. Birincisi, Ortadoğu bölgesini kuşatan güç dengeleri içinde tarihi ve jeopolitik olarak ağırlık merkezlerini oluşturan Türkiye-İran-Mısır üçgeni içinde Türk-İran ilişkilerinin taşıdığı önemle ilgilidir. Daha önce de üzerinde durulduğu gibi bu ağırlık merkezlerindeki güç dengeleri Ortadoğu'nun genel stratejik yapılanmasını doğrudan belirlemektedir ve bu açıdan Türk-İran ilişkileri özel bir önem taşımaktadır.¹²⁷

Bütün bu boyutlar ortaya koymaktadır ki, Türk-İran ilişkileri Ortadoğu dengelerinin en temel belirleyici faktörlerinden birisidir. Türk-İran ilişkilerinin diğer iki önemli kanadı olan Kafkaslar ve Orta Asya dengelerinin Ortadoğu ile oluşturduğu etkileşim havzaları bu belirleyiciliği daha da artırmış bulunmaktadır. Ortadoğu, Kafkaslar ve Orta Asya gibi bölgesel kanatlarla ilgili politikaların genel Asya politikası çerçevesinde dengeli ve koordineli bir

¹²⁷ Davutoğlu, *age.*, s.433-434-435.

şekilde yürütülmesi Türk-İran ilişkilerinin temelini oluşturmaktadır. Böylesi kapsamlı ve koordineli bir yaklaşım Türkiye'nin yakın kara, yakın deniz ve yakın kıta havzası politikaları açısından da büyük bir önem taşımaktadır.¹²⁸ Bununla birlikte, Türk-İran jeopolitiğine etki eden üçüncü bir unsur daha vardır ki, o da Şii jeopolitiğidir. Bu jeopolitik, uhrevi bir unsurun dünyevi/idealist bir amaç uğrunda araçsal bir faktör olarak kullanılması ve stratejik açıdan ön planda tutulması neticesinde ortaya çıkmış ve bölgesel-küresel dengelerde belirleyici bir rol oynamıştır.

İran jeopolitiğinin önemli bir ayağı olarak Şii jeopolitiği, jeopolitiğin değişken unsurları içinde yer almasına karşın, günümüz İran'ı için, adeta statik bir unsur seviyesine çıkarılmıştır. Bu nedenle İran jeopolitiği, Şii jeopolitiğinden ayrı mütalaa edilemez. İran'da din unsuru, kurumsal bazda içselleştirildiği için dinamik/etkin bir yapıya sahiptir. Dinsel sembollerde, ritüellerde, ibadet ve inançlarda bu hareketlilik göze çarpmaktadır. Zira İran ulemasının tasavvuf ve tarikat karşıtı olmalarını bir başka şekilde izah edemeyiz. Şia'nın vicdani (içsel) bir yapıdan ziyade, dışsal ve devrimci bir karakter taşıması yönündeki vurgular, Ali Şeriatî'nin eserlerine dahi yansımıştır. *Şii jeopolitiği, bu yönüyle Sünni İslam ve Katolik Hıristiyanlıktan ne ölçüde ayrılıyorsa, Musevilik ve Protestanlık ile de o ölçüde örtüşmektedir. Zira Musevi inancındaki 'Vaat edilmiş topraklar' anlayışı, Yahudi Devleti'nin, dinsel bir inancı, teo-stratejik bir biçimde, dış politikasında jeopolitik bir araç olarak kullanma amacını ne ölçüde yansıtmakta ise, statik gelenekselcilikten, dinamik modernizm ve kapitalizm'e geçişi Protestan ahlakına bağlayan Max Weber'in "Protestan Ahlakı ve Kapitalizm'in Ruhu" adlı eserinde savunduğu görüşler de benzer bir amaca hizmet etmektedir. Dolayısıyla, günümüzde Şii İran'ın, Musevi İsrail ile ve Protestan ABD ve İngiltere ile olan çıkar çatışmalarının temelinde, esasen bu üç din ya da mezhebin, dinamik ve hareketli bir doğaya sahip olması yatmaktadır.* Politik ve ideolojik olarak dinsel söylem ve projelerin seviyesi/dozu düşürüldükçe, üçü arasındaki sıkıntılar minimize edilebilir, fakat aksi bir şekilde din, şiaizm, siyonizm ve

¹²⁸ Davutoğlu, *age.*, s.436.

kapitalizm’de olduğu gibi jeopolitik ve teo-stratejik bir araç olarak kullanılmaya devam ede geldiği müddetçe, bu devletlerarasındaki ilişkilerin düzelmesi pek mümkün görünmemektedir.

Bölgesel ve küresel bazda, Şii jeopolitiğinin ayrıştırıcı radikal politik söylemi, esasen Türk-İran ilişkileri için geçerli bir realite değildir. Zira, İslam içinde Sünni akide Ortodoksi, Şii akide Heterodoksi şeklinde bir ayrıma tabi tutulmuş ise de, Cemal Kafadar’ın¹²⁹ belirttiği üzere, iki ülke dinsel derinliği böyle bir ayrıma müsaade etmemektedir. Dolayısıyla Türk-İran ilişkilerindeki dinsel derinlik, yine Sn. Kafadar’ın ifadesi ile ancak Metadoxy (doxy ötesi) olarak nitelendirilebilir. Bu nedenle İran için Politik radikalizmin, Politik pragmatizmin önüne geçtiği dönemler, Şii jeopolitiğinin şahlandığı ve Metadoxy’den ziyade Heterodoksi bir karaktere büründüğü dönemlerdir. Fakat özünde iki ülke jeopolitik derinliği ve hinterlandı üzerinde tarihi ve dini açıdan geçerli bir irredentist tehdit arz etmemektedir. Bu dini/mezhepsel jeopolitik, ancak ve ancak İran’ın Arap komşuları nezdinde, etkin bir politik araç olabilir.

3.2. KÜRESEL VE BÖLGESEL GÜÇ PARAMETRELERİ

3.2.1. ABD’nin Bölgesel Güç Politikaları

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra oluşan iki kutuplu yapıda, bölge’de artan ABD ve SSCB varlıklarına karşı, devletlerin iki ayrı sistemin temsilcisi arasında tercih yapmak zorunda bırakılmaları, bölgenin bir takım entrikalara, ittifaklara, devrimlere ve anlaşmalara sahne olmasına zemin hazırlamıştır. Bu noktada ABD’nin, SSCB’ye karşı bir adım öne çıkarak, Ortadoğu’nun başıboş ve sahipsiz devletlerini kontrol altına alma yönünde bazı girişimlerde bulunduğunu görmekteyiz. Bu bağlamda Noam Chomsky’nin yerinde tespiti ile: *“Şimdi büyük ölçüde ABD’nin elinde olan Ortadoğu bölgesinin, Birinci*

¹²⁹ Geniş bilgi için lütfen bkz: Cemal Kafadar, **Between Two Worlds, The Construction of Ottoman State**, University of California Press, 1995, ss.74-76.

Dünya Savaşıyla birlikte doğrudan sömürgeci yönetimin artık mümkün olmadığını kabul eden Britanya emperyalizminin oluşturduğu çizgilerde düzene sokulması gerekiyordu. Bu nedenle, yerel yönetim zayıf ve uysal yöneticilerden oluşan bir “Arap Dış Cephesi”ne devredilecek; sömürgelerin “massedilmesi”, “bir manda, bir nüfuz alanı, bir tampon devlet vb. şeklinde anayasal kurgularla gizlenecekti”; bu doğrudan yönetime göre daha ekonomik bir araçtı...Bu Dış Cephe, kendisine söyleneni yapacak ve karların Birleşik Devletlere, onun Britanyalı uydusuna ve bunların enerji şirketlerine akışını sağlama alacak aile diktatörlüklerinden oluşacaktı. Bunlar tercihen Arap olmayan bölgesel kuvvetler (Türkiye, İsrail, Şah dönemi İran’ı, Pakistan) tarafından korunacaklardı. Azorlar’dan Kuzey Afrika’ya, oradan Hint Okyanusu ve Pasifik’e kadar uzanan askeri üsleriyle Britanya ve ABD kuvvetleri ise yedekte duracaktı...”¹³⁰

ABD’nin önemli bir uluslar arası güç olarak dünya politikasına girdiği dönemden bu yana sürekliliğini muhafaza eden temel stratejik ilkeler bu süper gücün küresel ve bölgesel önceliklerini de ortaya koymaktadır: (i) Savaşların Amerika kıtasının uzağında tutulması ve zorunlu olduğu hallerde mümkün olan en uzak hatta kabullenilmesi; (ii) Afroavasya politikasında etkin olacak stratejik ve diplomatik araçların oluşturulması; (iii) Amerika kıtası dışındaki güç dengelerine ve stratejik risk unsurlarına müdahil olabilecek bir deniz gücünün sürekli devrede tutulması.¹³¹ ABD gerek Soğuk Savaş döneminde gerekse Soğuk Savaş sonrası dönemde iki temel parametre arasında diplomatik ve stratejik bir uyum kurmaya çalıştı: Bölgenin küresel jeopolitik ve ekonomi-politik dengeler içindeki rolü ve bölge-içi güç yapılanması. Bu nedenledir ki ABD, Soğuk Savaş döneminde bir taraftan SSCB ile yürüttüğü küresel rekabette bölgedeki stratejik üstünlüğü ele almaya çalışırken diğer taraftan bölge-içi dengeleri gözetten bir politika geliştirmeye çalışmıştır. Küresel rekabetin karşı kutbu olan SSCB’nin bölgesel etkinliğini kırma mücadelesi ile bölge-içi denge taktikleri arasında

¹³⁰Noam Chomsky, **Dünya Düzeni: Eskisi Yenisi**, çev. Ali Çakıroğlu-Tuncay Birkan, İstanbul, Metis Yayınları, 2002, s.297.

¹³¹Davutoğlu, **age.**, s.341.

sağlanmaya çalışılan ince ayar, bölgeye yönelik Amerikan stratejisinin omurgasını teşkil etmiştir. ABD'nin bölge-içi denge değişimlerini gözetken ittifaklar oluşturma çabası, Orta Doğu politikasının kaygan zeminde sürekli değişken bir diplomatik bloklaşma sürecine sebebiyet vermiştir. Orta Doğu'nun güçler dengesi parametrelerine yatkın yapısı bu tür diplomatik manevraların hayat alanı bulmasına zemin hazırlamıştır.¹³²

1970'li yıllar, 69-74 yılları arasında ABD Başkanı olan Richard Milhous Nixon'un, "İşbirliği Yolu ile Barış" (Peace Through Partnership) prensibine dayanan kendi adıyla anılan doktrini, bundan böyle ABD'nin dünyanın hiçbir yerinde savaşa girmeyerek, müttefik ve dost devletlere, iktisadi ve askeri yardım yaparak destek olmayı ve bu sayede dünyanın farklı coğrafyalarında ABD çıkarlarının kiralık devletlerce korunması yöntemini devreye sokuyordu. Bu bağlamda, Ortadoğu'da oluşturulan ilk ittifak, İran, Suudi Arabistan ve İsrail üçlüsünden müteşekkil olup, bu muhafız devletlerin de esas görevi, Ortadoğu petrollerinin güvenliğini sağlamak idi.

Ortadoğu uzmanı Senatör Henry Jackson'un da açıkça ifade ettiği gibi, bölgede ABD'nin çıkarlarının daim kılınabilmesi için İsrail, İran ve Suudi Arabistan (Suudi Arabistan derken ülkenin yönetimini ele geçirmiş çok küçük bir azınlığı kast ediyoruz. Bu azınlık ABD'ne göbekten bağlıdır.) arasında bir ittifak oluşturulması son derece önemlidir. İran'ın ortaklığının kaybedilmesi, İsrail ile Suudi Arabistan arasındaki bağın kuvvetlendirilmesini gerçekleştirmiştir...¹³³ Ancak 1979 devrimi sürecinde İran-ABD ilişkileri kopma noktasına geldiği gibi, devrim sonrası süreçte de Suudi Arabistan, İsrail ile daha mesafeli ve dengeli bir ilişki içerisine girmiştir.

Şah ile dostane ilişkileri bulunan ABD Başkanı Carter, İran'da Humeyni yanlısı muhalefetin yükselişine engel olmak ve İran'ın kontrolden çıkmasını önlemek amacıyla, İran'da bir askeri darbe düzenlemek için General Robert Huyser'i İran'a göndermiştir. Huyser, bu bağlamda gerekli

¹³² Davutoğlu, *age.*, s.342.

¹³³ Noam Chomsky, **Terörizm Kültürü**, çev. Taha Cevdet, İstanbul, Pınar Yayınları, 2002, s.197.

desteği ne Başbakan Bahtiyar'dan ve ne de İranlı generallerden bulmuştu. Dolayısıyla bu darbe girişimi, planlama aşamasında başarısız olmuş idi. Havacı General Huyser ise, Almanya'daki görevine geri dönmüştür. Bu dönemde ABD'nin Tahran Büyükelçisi William Sullivan'ın, gelinen aşamada şah'ı desteklemenin hiçbir yararı olmadığına ilişkin ABD Dışışlerine gönderdiği raporlar dikkate alınmamış, Carter yönetimi, İran'ı CENTO'nun içinde tutma gayretini sürdürmüştür. Bu noktada belirtmek gerekir ki, Huyser'e gerekli desteğin sağlanamamasının altında bazı içtimai nedenler bulunmaktadır. şöyle ki, İran toplumu, tarihsel olarak (Hz mer'in İran'ı fethi ile), kendisine (İlkelerine, Kurumlarına, Sistemine ve Değerlerine) yönelik olumlu-olumsuz her türlü girişimi "işgal" olarak algılamaktadır. Bu İran'ın kendi iç bakış açısıdır. Bir diğer nokta ise, Batı'nın ve özellikle ABD'nin o dönem için, İran toplum yapısını yeterince analiz edememiş oluşudur. Zira, İran toplumu, ABD'ne değil, ABD'nin sunduğu - modern/zgr - yaşam koşullarına ilgi duymaktadır. Dolayısıyla, günümüz itibariyle de geçerliliğini koruyan bu toplum yapısı, kendi içinde her ne kadar yönetim ve yöneticilerden memnun olmasa da, gerek reform ve gerekse iktidar değişikliği noktasında herhangi bir devletin müdahalesine karşıdır ve her ne olursa olsun, kendi dinamikleri ile geleceklerine yön verme eğilimindedir. Dolayısıyla dışarıdan yapılan her empoze ve müdahale, bir tepki ve bir nefret oluşurmaktadır.

İran, ellili yıllardan itibaren Batı'nın jeostratejik eksenine girmiş ve bu doğrultuda Batı'nın ilk savunma mevzileri İran'ın kuzeyindeki yüksek bölgelerde kurulmuştur. Bu hususla ilgili elde yeteri kadar belge bulunmaktadır. Batı'nın Avrasya karşısındaki ilk savunma mevzileri İran'da kurulmuş, böylece bütün İran Batının savunma şemsiyesinin altına girmiştir. Meşhed havass, Meşhed şehrabad'daki radar merkezi, Sovyetler Birliği'nin güneyini dinlemek için kurulmuş Behşehr'deki gelişmiş radar tesisleri Babulser radar merkezi ve Tebriz havass hep bu amaçla kurulmuş askeri tesislerdir. Bunlara ek olarak İran'ın Körfez'deki ve Umman Denizindeki tüm askeri sleri Batılıların kontrolünde idi. Dezful hava ss,

Behşehr, Bender Abbas ve Çabahar deniz ve hava üslerinin hepsi Batı'nın askeri hedefleri doğrultusunda kullanılmaktaydılar...¹³⁴

Batı, gerek savunma mevzilerini ve gerekse de hidro-karbon'a dayalı yer altı zenginliklerine yönelik güvenliği sağlamak üzere ikili anlaşmalar yanında çok taraflı paktlar kurdurup destekleme yoluna giderek, İran ve Türkiye'yi kontrol altında tutma amacı gütmüştür. Sadabat Paktı, Bağdat Paktı, CENTO, NATO, KEİB vb. örgütlenmeler, özünde sistemsal aidiyeti ifade etmektedir. Kore Savaşı sonrası Türkiye'nin NATO üyeliği, Doğu Blok'u karşısında Batı Blok'unu tercih etmesinin bir sonucudur. Türkiye'nin sistematik anlamda Batı macerası, İran ile aynı döneme - 1920'li yıllara – denk, - Batı ile tanışıklık ise, Türkiye için 18.yy., İran için 19.yy.'a tekabül etmektedir - gelmektedir. Türkiye ve İran'ın tercihen Batı cephesi içerisinde olmaları, onları, Batı'nın ekonomik, kültürel, politik ve askeri etki alanına sokmuştur. Bu etki alanı, SSCB'ye karşı oluşturulan birbirinden farklı cephelerdir. Doğu Blok'una karşı yalnızca maddi değil, aynı zamanda manevi bir cephede de mücadele verilmiştir. Din temelli, inanan toplumlar, inanmayan toplumlara karşı Kutsal bir cephe oluşturmuşlardır. Zira din, siyasi hedeflere ulaşmak için kitleleri harekete geçiren ve onların kimliksel şuurunu ayakta tutan en etkili araçtır ve bu araç tarihin hemen her döneminde kullanılmıştır.

Soğuk Savaş döneminde uygulanan...Kutsal cephe stratejisinin en önemli öncülerinden birisi W.Bullitt'dir. 1933-36 yılları arası ABD'nin Rusya Büyükelçiliği görevinde bulunan, daha sonra Fransa'da elçilik görevi yapan Bullitt; SSCB'ye karşı Kutsal cephe oluşturma fikrinin mimarıdır...Nitekim o şöyle der: "Tanrı'dan başka efendi tanımayan biz Amerikalılar birleşelim, diğer milletleri bizimle birlikte hareket etmeye zorlayalım, bu yolda kullanılacak en meşru manevi silah dindir." Görüldüğü üzere din, soğuk savaşın cepheleşme mantığına bağlı olarak geliştirilen stratejinin ana

¹³⁴ İzzetullah İzzeti, **İran ve Bölge Jeopolitiği**, İstanbul, Küre Yayınları, Ocak 2005, s.73-74.

unsurlarından birisidir.¹³⁵ Ancak, bu anlayış, determinist bir ilke olarak kabul edilemez. Zira devrim sonrası İran, özellikle Rafsancani döneminden itibaren politik manevralarını din ve inanç ekseninde değil, pragmatizm ölçeğinde uygulamaya koymuştur. Çarklar tersine dönmüş, Batı'nın yerini, Rusya, Küba, Venezüella, Kuzey Kore ve Bolivya almıştır. Ayrıca daha önce belirtildiği gibi, Çeçen ve Doğu Türkistan davaları görmezden gelinmiştir. Batı ise, bloksal bir yapıdan global değerler sisteminin taşıyıcısı rolüne bürünerek Küreselleştirmeci bir yapıya geçmiştir.

Küresel aktörlerin açık ve net önermesi şudur; ya benim küresel hedeflerimi gerçekleştirme konusunda bütün isteklerimi yerine getirirsin ya da yok olursun. Said, bunu, sömürgeciliğin keşif kolu diye adlandırdığı *Oryantalizm* çalışmasında şöyle ifade eder; doğulu, mahkemede olduğu gibi hakkında hüküm verilen, müfredat programında olduğu gibi etüt edilen ve anlatılan, hapishanede olduğu gibi disipline edilen, bir zooloji el kitabında olduğu gibi resmedilen bir şeydir. Küreselleşme, söz konusu mantığın hem fikri, hem de politik olarak daha ince ayarlı dilidir. Bir önceki durumdan farkı, küresel imparatorluğun iç bünyede etkili ortaklar bulması ve iletişim araçlarının yoğunluğu ölçüsünde amacını daha estetik ve esnek biçimde gerçekleştirme imkânına sahip olmasıdır. Bu yöntemin en önemli amacı ötekinde kendi bilincini oluşturmaktır. Küresel tehdide muhatap olan bir toplumun fertleri küresel aktörlerin amaçlarını dillendirdiği zaman amaç önemli ölçüde gerçekleştirilmiş demektir.¹³⁶ ABD'nin küresel ve bölgesel politikalarını, biraz da küreselleşme ekseninde okuyan İran, devrim sonrası kendisini küreselleşme tehdidine karşı korumak amacıyla, gerek basın yayın ve gerekse de İnternet üzerinde sansür uygulama yöntemini seçmiştir. Bununla birlikte Türkiye'yi de küreselleştirme projesinin bölgesel bir aktörü olarak telakki etmiştir.

¹³⁵Nadim Macit, **İmparatorluk Politikalarında Teo-Stratejiler ve Türkiye**, Ankara, Fark Yayınları, 2008, s.17.

¹³⁶Nadim Macit, **Küresel Güç Politikaları Türkiye ve İslam**, Ankara, Fark yayınları, 2. Baskı, 2006, s.273.

İran Devrimi sonrası ise İran-ABD ilişkileri öncelikle Rehineler Krizi ile gerilmiştir. İranlı gençlerin ABD Büyükelçiliği'nde¹³⁷ bulunan diplomatları 444 gün süre ile esir almaları dünya kamuoyunun tepkisini çeken en önemli konu olmuştur. Rehineleri kurtarmak amacıyla ABD'nin gerçekleştirdiği operasyon (24 Nisan 1980) da başarısızlıkla sonuçlanmış, İran, ABD'de dondurulan malvarlıklarının (12 Milyar Dolar) serbest bırakılması neticesinde 52 diplomatı serbest bırakmıştır (21 Ocak 1981). Bir diğer konu ise, İran-Irak Savaşı sırasında, ABD'nin her iki ülkeye birden silah satışı gerçekleştirmiş olmasıdır. ABD'de, bu dönemde İrangate skandalı olarak anılan olay, ABD'nin İsrail ve Adnan Kaşıkçı aracılığıyla İran'a silah satması hadisesine dayanır. 1990'lı yıllara gelindiğinde ise, ABD'nin İran'ı "Çevreleme" politikası yürüttüğünü görmekteyiz. Bu bağlamda gerek Ortadoğu'da Sünni Arap yönetimleri, gerek Orta Asya'da Türk Devletleri, gerek Türkiye ve İsrail ve gerekse de Körfez İşbirliği Teşkilatı ile bu politika yürütülmüştür. Bu bağlamda, Şiilik karşısında, yerine göre Sünnilik, yerine göre Vahhabilik ve yerine göre ise Türkiye eksenli laik ve demokratik ılımlı İslam politikaları gündeme getirilmiştir. Buradaki amaç, devrimle birlikte tekrar ortaya çıkan Siyasal İslam'ı pasifize etmektir.

ABD, bu noktada bir başka stratejiyi daha devreye sokmuştur. İktisadi anlamda bölgesel entegrasyon modellerine destek vererek, radikalizmi minimize etmeye çalışmıştır. Bu bağlamda 1985 yılında Türkiye, İran ve Pakistan arasında kurulan ve daha sonra 1992'de diğer Orta Asya Türk Cumhuriyetlerini de bünyesine katan EİT (Ekonomik İşbirliği Örgütü)'nin kuruluşuna destek vermiştir. Örgütün bilimsel bürosu Pakistan'da, ekonomik bürosu Türkiye'de ve genel merkezi İran'dadır.

¹³⁷ İranlı gençlerin ABD'nin Tahran Büyükelçiliği'ne yönelik baskınında ele geçirilen CIA belgeleri, o dönem Orta Doğu'da adeta ABD istasyonu mahiyetinde görev ifa eden Tahran Büyükelçiliği ve ABD nezdinde büyük sıkıntı yaratmıştır. Bu belgeler, İran'ın yanında Orta Doğu ve Türkiye'yi de içeren bilgiler ihtiva etmekteydi. Özellikle Türkiye'nin genel özellikleri (coğrafi-siyasi), uluslar arası üyelikleri, ekonomisi, toplumsal/etnik yapısı, ziraat, ticaret ve ulaşım ile ilgili konuları ihtiva etmekle birlikte, en dikkat çekici hususu, Türkiye'de liderlerin nasıl işbaşına geldiğini bildiren 34 numaralı belge ile, Fahri Korutürk, Naim Talu ve Bülent Ecevit hakkında hazırlanan biyografik raporlar oluşturmaktadır. Bu konuda geniş bilgi için bkz, **CIA Belgeleri**, Notlandıran: A. Dilipak, çev. Mehmet Akar, İstanbul, Şura Yayınları, Ekim 1990.

11 Eylül 2001 tarihinde New York'ta İkiz Kulelere yönelik saldırının ardından, İran, Başkan Bush tarafından “Şer Eksenî” ülkeler arasında anılır olmuş ve İran'ın İslami Fundamentalizmi tırmadığı yönünde kamuoyu oluşturulmaya çalışılmıştır. Bunda şüphesiz, ABD'de şahin cumhuriyetçi kanadın iktidarda olmasının ve İsrail lobisinin Senato ve Temsilciler Meclisi üzerindeki kulis faaliyetlerinin büyük etkisi bulunmaktadır. Bu saldırı sonrası, ABD'nin gerek Afganistan ve gerekse de Irak işgalleri ile Ortadoğu'ya yerleşerek hem İran'a ve hem de Türkiye'ye komşu olması, İsrail için pozitif, İran için hem negatif hem pozitif ve Türkiye için nötr bir durum ortaya çıkarmıştır. Bu dönemin önemli bir özelliği de, Türkiye, İran, İsrail ve ABD'de eş zamanlı olarak yöneticilerin dış politikada idealizmi ilke edinmiş olmalarıdır.

Bu süreçte, Türkiye-ABD ilişkileri, 1 Mart 2003 Tezkere krizi ile sarsıldı. TBMM tarafından salt çoğunluk sağlanamadığı için kabul edilmeyen tezkere, ABD'nin Irak'a karşı Türkiye'nin hava sahasını, limanlarını ve topraklarını kullanmasının önünü kesiyordu. Dolayısıyla bu kriz, iki ülke ilişkilerine hâkim olan “Stratejik Müttefik” ifadesini tartışmaya açmış, devletlerarasında güveni sarsmıştır. Üstüne 4 Temmuz 2003 tarihinde Süleymaniye'de Türk askerlerinin başına çuval geçirilmesi hadisesi de eklenince, ilişkilerin boyutu iyiden iyiye sorgulanır olmuştur. Bu son hadise kısasa kısas diyebileceğimiz bir gözdağı mahiyetinde olmakla birlikte, iki ülke arasında başlayan temas trafiği, tansiyonun yavaş yavaş düşmesini sağlamıştır. Obama'nın başkanlığına kadar ise Türkiye, ABD ile bölge arasında denge siyaseti gütmüştür. Ancak, İran'ın nükleer¹³⁸ çalışmaları ve İsrail'i tehdit eden açıklamaları, ABD ve AB üçlüsünün NATO'yu devreye sokmalarına neden olunca, NATO üyesi olan Türkiye, otomatik olarak taraf

¹³⁸ “İran rejimi, nükleer güç olma isteğini, milli bir hedef haline getirmeye çalışmaktadır. Bu doğrultudaki çabalarının da belli oranda başarılı olduğunu söylemek mümkündür. Ancak, İran toplumunun genel isteği ve eğilimi, nükleer güç olmanın büyük bir krize dönüştürülmeden gerçekleşmesidir...” Bknz: Arif Keskin, “İran'ın Nükleer Sorunu: Güven Bunalımı ve Beka Mücadelesi”, **Stratejik Analiz**, Sayı:71, Mart 2006, s.68-73. Ancak, İran toplumu, basın-yayın organlarına yönelik sansür nedeniyle tırmanan gerilimden çok az haberdar olmaktadır. Bu ise, iç kamuoyunda iktidara yönelik ortaya çıkabilecek eleştiri ve baskıları ortadan kaldırmaktadır.

olmak zorunda kalmıştır. Bu bağlamda, NATO tarafından Önleyici Füze Savunma Sistemi¹³⁹ Radarlarının Malatya Kürecik'e konuşlandırılması yönünde alınan karar, Türkiye'nin hassas ve dengesiz politikaları ile İran nezdindeki itibarını sarsmıştır.¹⁴⁰

20 Ocak 2009 tarihinde ABD Başkanı olan Demokratların lideri Barack Obama, aslında hukukçu olmanın da getirdiği bir yapıya sahip olarak radikal İsrail politikalarına daha mesafeli bir yaklaşım sergiledi. Aynı zamanda ABD askerlerinin kademeli olarak ülkelere geri dönmelerini sağladı ve İran'a karşı savaş çağrılarını, en son çare olarak rafa kaldırdı. Bunda, gerek, hem ABD ve hem de Avrupa ekonomilerinin bir kriz ortamına girmelerinin ve gerekse İran'dan önce bölgede daha küçük radikal unsurların ve diktatörlüklerin ortadan kaldırılarak, Arap Baharı ile birlikte demokratik halk hareketlerinin desteklenmesi ve bu sayede kaybolmuş olan ABD sempatisinin yeniden inşa edilmesi arzusunun büyük önemi vardır. Dolayısıyla ABD, Türkiye ile birlikte bölgede bir nevi "mazlum milletlerin koruyucusu ve destekleyicisi" rolü üstlenerek, "mustazafların müstekbirlere karşı savaşında mustazafların hamisi" konumunda kendini gören İran'ın elinden bu retorik ve politik manevrayı kapma umudundadır. Bu noktada da en büyük sorun olarak İran'daki ulemayı görmektedir. Ulema ile mücadele noktasında ise, radikal

¹³⁹ "...Füze Savunma Sistemi ABD'nin batı ittifakı içindeki öncü-lider rolünü pekiştirmeyi amaçlamaktadır. Yükselen Çin, Hindistan, İran ve Rusya gibi ülkeler karşısındaki küresel düzlemde siyasi ve ekonomik zemin kaybeden ABD, 1950'li yıllarda olduğu gibi bir kez daha Batılı ülkeleri ortak tehdit temelinde kendi liderliği altında birleştirmeyi amaçlamaktadır. Özellikle 11 Eylül sonrasında Batı için bir kabus haline ge(tiri)len terör ve şiddet, Batı ittifakının yeni bir siyasi tutkalıdır. İran ise bu yeni tehdidin ardındaki gerçek güç olarak İslami terörün destekçisi bir ülke olarak sunulmaktadır. Burada özellikle İran zikredilmek istense de aslında Füze Kalkanının gerçekte uzun dönemde ABD'nin gerçek rakibi olarak görülen Çin'i hedeflemiş olması çok daha gerçekçi ve yüksek bir olasılıktır..." Bknz: Birol Akgün, "Füze Kalkanı Projesi Kimin Amacına Hizmet Ediyor", **Stratejik Düşünce**, Yıl:2, Sayı:13, Aralık 2010, s.7-8.

¹⁴⁰ "Türkiye'nin NATO'nun yeni misyonu ile ilgili alanlarda sahip olduğu jeopolitik önem ve etki kapasitesinin külli bir dış politika etkinliğine dönüşebilmesi, Türkiye'nin kendi yakın kara ve deniz havzasındaki stratejik ağırlığına bağlıdır. Önümüzdeki dönemin en önemli dış politika problemlerinden birisi, Türkiye'nin bölgesel politikaları ve tercihleri ile NATO'nun küresel misyon tanımlaması ve uluslar arası düzen arayışı arasındaki uyum meselesi olacaktır. Bu uyumun her iki taraf açısından da hassasiyetleri gözetilen bir rasyonellik içinde gerçekleştirilmemesi bir taraftan Türkiye'nin kendi havzasına yabancılaşması, diğer taraftan NATO ile gerilimli ilişkilere girilmesi riskini barındırmaktadır." Bknz: Davutoğlu, **age.**, s.233.

İslam'a karşı önce ılımlı İslam'ı, sonra ise milliyetçiliği ön plana çıkaracak projeler geliştirmektedir.

Zbigniew Brzezinski, 23 Nisan 2006 tarihinde, Los Angeles Times Gazetesi'nde yayınlanan yazısında, Amerika'nın İran'a askeri bir müdahalede bulunması halinde bunun, Amerikan İmparatorluğu'nun sonu olacağını" söylüyordu. Brzezinski, askeri müdahale yerine iki şey önermektedir:

- a) İran, Türkiye gibi laikleştirilmeli,
- b) İran milliyetçiliği ile "dini köktenciliğin arasını ayırarak", İran milliyetçiliği desteklenmeli.¹⁴¹

Bu babda Türkiye, BOP sürecinde model ülke rolü ile Arap dünyası, İslam dünyası ve Ortadoğu'daki radikal örgütlerle ilişkilerini geliştirerek, İran'ın bu ülke ve unsurlarla arasındaki dinsel birliğini zayıflatmayı, bu açıdan dinsel anlamda izole edilen İran'da, milliyetçi dalgayı yükseltmeyi de amaçlıyor olabilir. Dolayısıyla söyleyebiliriz ki, Brzezinski, bu yorumunda yerine göre haklıdır, fakat İran için farklı realiteleri de göz önünde bulundurmak gerekir. İran'da milliyetçilik, ancak reformist-liberal İran halkları ve marjinal ayrılıkçı etnik unsurlar tarafından desteklenebilir; bununla birlikte, radikal İran halkları ile Şii Azerilerin tamamının bu sürece destek olmasını beklemek ve devrimin dini karakterini, Velayet-i Fakih kurumunu, Kerbela ve Şehadet kültürünü görmezden gelmek, büyük bir saflık olur.

25 Mart 2012 tarihinde Seul'de gerçekleştirilen Nükleer Güvenlik Zirvesi'nde, Başbakan R. Tayyip Erdoğan, ABD Başkanı Barack Obama ile gerçekleştirdiği ikili görüşme sonrası, bu zirve sonuçlarını ve temasları aktarmak üzere İran'a geçti. İranlı yetkililerle yapılan görüşmelerde, kendilerini İstanbul'da nükleer müzakere yapmaya ikna eden Başbakan Erdoğan ve Dışişleri Bakanı Davutoğlu, akabinde Yunus Emre Kültür Merkezi'nin açılışını gerçekleştirirken, Davutoğlu bu açılış sırasında yaptığı konuşmada şunları ifade etti:

¹⁴¹ Ali Bulaç, **Hedefteki Ülke İran: İslam, Devrim ve Cumhuriyet**, İstanbul, Çıra Yayınları, Ekim 2009.

"Türkiye İran ilişkisi sıradan iki komşu, ulus devletin ilişkisi değildir. Evet, komşuyuz, sınırlarımız uzun asırlardır barış sınırlarıdır. Ama bizim ilişkimiz komşu iki devlet iki halk olmanın ötesinde ilişkilerdir. Tarihte çok az millet çok az ülke Türkiye ve İran kadar iç içe geçen birbirini etkilemiş bulunan bir ortak geçmişe sahiptir." Mevlana'nın Belh'de doğup, İran üzerinden Anadolu'ya geçerek bir kültür aktarımı yapan büyük bir şahsiyet, önder, öncü ve düşünür olduğunu belirten Davutoğlu, büyük annesinin, "Horasandır bizim ilimiz/ İsfahan'dan geçti yolumuz/ kalktık, göçtük, konduk Konya'ya ..." şeklindeki dizeleri şiirsel bir ifadeyle anlattığını hatırlattı.¹⁴²

Fakat Türk hükümeti temsilcileri Türkiye'ye döndükten sonra, ABD'nin Ankara Büyükelçisi F. Riccardone'nin; "Türkiye, İran konusunda bir karar vermeli" şeklindeki açıklamasının ertesi günü, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı aracılığıyla, İran'dan alınan petrolden %20 kesinti yapılacağını ve bu kısmın Libya'dan telafi edileceğini açıkladı. İran'dan kesilen %20'lik petrol dilimi, Türkiye'nin toplam petrol ithalatının %11-12'sine tekabül etmektedir. Türkiye'nin attığı bu adımdan hem ABD ve hem de İran yönetimlerinin haberdar olmaması mümkün değildir. Petrol kesintisi kararı ve oranı, Türkiye'nin gerek Batı ve gerek İran nezdindeki "güven" kavramı etrafında oluşturulan konumunu pekiştirme amacına yönelik olarak değerlendirilebilir. Türkiye ancak bu sayede taraflar arası görüşmelerde denge rolünü sürdürebilir. Zira Batı Bloku içerisinde yer alıp, alınacak kararlara riayet etmemek, Blok içerisinde uzun vadede çatlaklara yol açabilir. Bu nedenle %20'lik dilimin sembolik olarak seçilmiş olması ihtimal dâhilindedir.

Fakat atılan bu adım, Türkiye'nin arabulucu rolünü İran nezdinde sorgulatır hale getirmiştir. Zira Başbakan Erdoğan ve Dışişleri Bakanı Davutoğlu, Türkiye'ye döndükten sonra, İran makamları tarafından Türkiye'nin arabulucu rolü irdelenerek müzakerelerin yapılması düşünülen İstanbul'a alternatif şehir söylemleri açığa çıkmaya başlamıştır. Bu bağlamda önce Düzenin Yararını Teşhis Konseyi Sekreteri olan Muhsin Rızai'nin,

¹⁴² "Davutoğlu'ndan İran'la İlişkilere Tarihi Vurgu", <http://www.haber7.com/haber/20120328/> (28 Mart 2012).

Türkiye'nin İranla yapılan bazı anlaşmalara sadık kalmadığını ve bu nedenle nükleer müzakerelerin Bağdat, Beyrut ya da Şam'da yapılmasını dile getirmesi, Ankara nezdinde şok etkisi yarattı. Başbakan Erdoğan İran'ı, dürüst olmamakla itham etti ve Dışişleri Bakanı derhal mevkidaşı ile istişarelerde bulundu. Fakat akabinde İran Meclisi Dış İlişkiler Komisyonu Başkanı Alaaddin Burucerci, El Âlem televizyonuna yaptığı açıklamada, "Türkiye artık dışlanmış" dedi. AFP'nin aktardığına göre Burucerci, "Türkiye'nin Suriye konusundaki radikal ve mantıksız tavrını göz önünde bulundurduğumuzda, Türkiye fiilen toplantıya ev sahipliği yapma yetkinliğini kaybetmiştir", diye konuştu.¹⁴³

Ancak daha sonra İran basını ve Press TV, 8 Nisan'da yaptıkları yayınlarda, Nükleer müzakerelerin İstanbul'da yapılacağını duyurdu. Akabinde gerçekleştirilen ikili temaslarla teyid edilen bu açıklama neticesinde 14 Nisan'da 5+1 ülkeleri ile İran arasında Nükleer müzakereler İstanbul'da yapıldı. İyi niyet ifadeleri dışında bir ilerleme sağlanamayan bu görüşmelerin ikinci ayağının Bağdat'ta yapılması kararlaştırıldı. Türk hükümeti, bu görüşmelerde çekimser kalmayı tercih etti. Bunun iki nedeni vardır. İlki, İran makamlarının çelişkili açıklamaları, ikincisi ise, görüşmelere Bağdat'ta devam edilmesi yönünde alınan karar. Zira Irak'ta Maliki hükümetinin Türkiye'den ziyade İran'a yakın bir tavır sergilemesi, gergin Türkiye-Irak ilişkileri boyutunda, İran açısından Oportünist Acem diplomasisinin, yine Politik pragmatizm ile politik radikalizm arasında yaşadığı gelgitlerin bu kez Türkiye tarafından bir ihanet olarak algılanması sonucunu doğurmuştur.

Tüm bu açıklamalar tesadüfi olmamakla birlikte, Türkiye'nin Suriye politikası nedeniyle İran'ın böyle bir tutum takındığını söylemek yanlış olur. Zira Seul Zirvesi sonrası Türk heyetinin gerçekleştirdiği İran ziyareti sırasında İstanbul konusunda mutabık kalınmış, fakat heyet Türkiye'ye döndükten ve İran'dan alınan petrol miktarında %20 kesintiye gittikten sonra İran böyle bir tavır değişikliğine gitmiştir. Ayrıca Türkiye'nin Suriye tavrı, İran ziyaretinden

¹⁴³ Geniş bilgi için bkz: <http://www.sonhaberler.com/haber/irandan-turkiyeye-net-tavir-87279.htm>, ve <http://wap.ntvmsnbc.com/Haber/Goster/25337177>.

yaklaşık 5-6 ay önce oluşmaya başlamıştır. Dolayısıyla, İran'ın ürettiği Suriye bahanesi yersizdir. Sorun yine politik alanda yaşanan kimliksel farklılıktan kaynaklanmaktadır. Çünkü İran, tamamen kendisi ile müttefik dostlar aramaktadır ve ikili oyunlardan hoşlanmamaktadır. Bu bağlamda yerine göre Rusya ile de ters düşebilmektedir. Bu nedenle Batı karşısında tam bir stratejik ittifak kurabileceği ülke arayışlarında Türkiye, İran'ın amaçlarına hizmet etmemektedir. Oysa ki, dünyadan bu denli izole edilmekte olan bu ülkenin Rusya ve Çin'den sonra en fazla ihtiyaç duyacağı ülke Türkiye'dir. Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun İran ziyareti sırasında Mevlana Hazretlerine atıfta bulunarak, tarihsel ve kültürel derinliğe yaptığı vurgu, esasen Politik açıdan ayrışan iki ülke kimliğini, kültürel ve tarihi alanda eritmeyi ve müşterek unsurları ön plana çıkararak ilişkilere sağlam bir referans sunmayı amaçlamaktadır. Ancak bilinmelidir ki, İran için hiçbir unsur Şii Fars kimliğinden üstün değildir ve İran kurduğu ikili ilişkilerde her daim bu kimliğe saygı ve sadakat istemektedir.

3.2.2. İsrail'in Bölgesel Güç Politikaları

28 Mart 1949 tarihinde Türkiye'nin İsrail'in bağımsızlığını tanıyan ilk Müslüman ülke olması, iki ülke ilişkilerini resmi (de jure) anlamda başlatmıştır. Zira ilişkiler fiilen (de facto) 15.yy. da Osmanlı Devleti zamanında başlamış olmakla birlikte, o dönem ilişkiler, hâkim unsur ile tebaa arası bir münasebet şeklinde idi. 1950'li yıllardan itibaren, Türk-İsrail ilişkileri, Türk-Amerika ilişkileri gölgesinde ve himayesinde şekillenmiştir. İsrail'in Arap dünyası içindeki güvenliği, Türkiye ve İran gibi bölgesel Arap olmayan devletlerce sağlanmıştır. ABD destekli bu politika, özellikle Türkiye'nin Ermeni iddialarına karşı Yahudi Lobisine bağımlı olmasının da getirdiği kısıtlı politik manevra alanı nedeni ile Türkiye açısından her daim benimsenmiş ve desteklenmiştir. Zira bu bağlamda, Filistin meselesi dahi Türkiye tarafından farklı zamanlarda göz ardı edilebilmiştir. Bu noktada bir başka unsur ise, İsrail'in Irak'ın kuzeyindeki bölgesel yönetim ile olan yakın ilişkileridir. İsrail

açısından bu ilişkiler makul görülebilir. Zira bölgede İsrail odaklı Yahudi düşmanlığını bir başka noktaya yöneltmek ve Ortadoğu'da özellikle İran için İsrail'i geri plana atacak yeni bir bölgesel sorun yaratma amacı, Türkiye ve İran için dozu yüksek bir tehdit algısı yaratmıştır. İsrail bu noktada hakkını saklı tutmak kaydıyla, iki ülkenin Filistin meselesi ile Hamas ve Hizbullah ile olan ilişkileri ölçüsünde bu kartını devreye sokmuştur. Dolayısıyla Şah Dönemi'nde İran'ın İsrail ile olan ilişkileri, İslam Cumhuriyeti döneminde bozulmuş, Yahudiler değil fakat Siyonizm - ABD ile birlikte - baş düşman ilan edilmiştir. Bu noktada ABD *"Büyük Şeytan"*, İsrail ise *"Küçük Şeytan"* olarak takdim edilmiştir. İran burada, Arap halklarının sempatisini kazanarak devrim yandaşı sayısını arttırmayı ve mazlum milletlerin koruyucusu unvanını elde etmeyi amaçlamıştır. Bunu da İsrail karşıtlığı siyaseti üzerinden yürütmüştür.

Türkiye-İsrail ilişkileri ise, 1990'lı yıllara kadar normal bir seyirde devam etmiş, 23 Şubat 1996'da iki ülke arasında imzalanan AEİA (Askeri Eğitim ve İşbirliği Anlaşması) ile çok daha yoğun ve sıcak bir şekle bürünmüştür. Bu tarihten sonra, gerek iktisadi, gerek güvenlik ve gerekse istihbarat gibi alanlarda yoğun bir etkileşim içerisine girilmiştir. Bu dönemden itibaren İki ülke İran'a karşı kimi zaman müşterek hareket etmişler ve kimi zamanda bölgesel tehditlere karşı askeri tatbikatlara girişmişlerdir. Ancak iki ülke arasındaki ilişkiler ne bir pakt ne de bir ittifak olarak değerlendirilebilir. Bu bakımdan ilişkilerin oluşturduğu boyut, üçüncü bir ülkeyi her daim hedef alan bir yapı arz etmemiştir.

Gerçekten de iki ülkenin üçüncü ülkelere karşı birlikte savaşmasını gerektiren ortak nedenlerin varlığından söz etmek güçtür. Ayrıca, Türkiye ve İsrail'in gözlemcilere Suriye ve İran olarak adlı adınca belirttikleri ülkelere ilişkin güvenlik endişeleri, ortak ihtimaliyet planlarının yapılmasını gerektirecek ölçüde özdeş ve ivedi değildir. Türkiye ve İsrail için İran, farklı ortak endişelerin paylaşıyor olmasına karşın, farklı güvenlik endişelerinin konusudur. Bu çözümlemenin benzerleri Suriye, Irak ve Rusya Federasyonu için de yapılabilir. Ancak, ülkeler arasında amaçların ortaklığından çok,

amaçların birbirini tamamladığı durumlarda da ittifak ilişkileri oluşabilmektedir. Türkiye ve İsrail'in amaçları özdeş olmamakla birlikte, amaçları arasında geniş bir örtüşmenin olduğu ileri sürülebilir. İran'ın ideolojik açımları, Suriye ile ilişkileri, İsrail ve Türkiye tarafından “terörist” olarak nitelendirilen örgütlere yardımda bulunduğu ilişkin bilgiler iki ülkenin İran'a ilişkin tehdit değerlendirmelerinde bazı koşutlukların ortaya çıkmasına neden olmaktadır.¹⁴⁴ Bu nedenlerle iki ülke arasında mevcut bulunan münasebetleri, ‘çok yönlü işbirliği’ olarak telakki etmek mümkündür.

Türkiye-İsrail ilişkileri, Adalet ve Kalkınma Partisi'nin iktidara geldiği 2002 yılı sonrasında da bir müddet olumlu seyrinde devam etti, fakat hem AK Parti'sinin proaktif dış politikası ve hem de BOP sürecinde Türkiye'nin Ortadoğu ve Arap coğrafyasına model olma yönündeki politikanın getirdiği sorumluluk ve bu politikanın Türkiye'ye kazandırdığı sempati, AK Parti'sinin Stratejik Derinlik konsepti çerçevesinde Ortadoğu ile daha fazla ilgilenmesi ve Filistin davasına sarılması sonucunu doğurdu. Bu bağlamda 16 Şubat 2006 tarihinde Hamas lideri Halid Meşal'in Türkiye ziyareti İsrail kamuoyunda infial yarattı. Bu gelişme İsrail'in daha fazla radikalleşmesine neden oldu. Gazze'ye yönelik işgaller ile sivillerin ölümü ve yeni yerleşim yerleri oluşturulması yönündeki politikalar iki ülke ilişkilerinin gerilmesine neden oldu. 30 Ocak 2009'da Davos'ta Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Peres'e yönelik çıkışı ve aynı yılın ekim ayında İsrail'in, Türkiye'de düzenlenen Anadolu Kartalı tatbikatından çıkartılması, ilişkileri kopma noktasına getirirken, Arap kamuoyunda Recep Tayyip Erdoğan ve Türkiye'nin popülaritesini arttırdı.

2010 yılında yaşanan ve dokuz Türk vatandaşının hayatını kaybettiği Mavi Marmara hadisesi, artık kırılmanın kaçınılmaz olduğu bir gelişme olarak tarihteki yerini aldı. Bu hadiseden sonra BM tarafından Yeni Zelanda eski Başbakanı Geoffrey Palmer başkanlığındaki dört kişilik komisyonca hazırlanan Palmer Raporu, Türkiye'nin taleplerini karşılamaktan çok uzak -

¹⁴⁴ Türkiye-İsrail Yakınlaşması, Nedenler, Parametreler ve Gelecek İçin Perspektifler, Ekonomi Forumu, İstanbul, Aralık 1999, s.9-10.

İsrail saldırısı yalnızca aşırı bulunuyor ve tazminat talebi dile getiriliyordu - olunca Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu tarafından beş maddelik bir yaptırım planı açıklanmıştır. Buna göre, diplomatik ilişkiler İkinci Kâtip düzeyine indirilmiş, iki ülke arasındaki askeri anlaşmalar askıya alınmış, Doğu Akdeniz'e Seyrû-Sefer serbestisi getirilmiş, Mavi Marmara gemisinde bulunan vatandaşların uluslar arası alanda haklarının aranacağına ve Gazze'deki insanlık suçunun Uluslar arası Adalet Divanı'na taşınarak bu davanın takipçisi olunacağına karar verilmiştir.

13 Eylül 2011 tarihinde Kahire'de düzenlenen Arap Birliği Dışişleri Bakanları Konseyi'nde bir konuşma yapan Başbakan Recep Tayyip Erdoğan; Filistin Devleti'nin tanınmasının bir seçenek değil, bir zorunluluk olduğunu söyledikten sonra, "...Gelin, özlemi duyulan o Filistin bayrağını en kısa zamanda göndere hep beraber çekelim. Gelin, Filistin bayrağını göndere çekelim ve o bayrak Ortadoğu'da barışın, adaletin sembolü olsun. Gelin, Ortadoğu'ya hak ettiği barış ve istikrarın gelmesine katkıda bulunalım."¹⁴⁵ İfadesini kullanmıştır.

Başbakan'ın bu sözlerinin ardından Filistin Devlet Başkanı Mahmut Abbas, Dışişleri Bakanları Konseyi toplantısından yaklaşık bir hafta sonra BM'e tam üyelik başvurusunda bulundu. Akabinde Kasım ayı başında, BM Bilim, Eğitim ve Kültür Teşkilatı olan UNESCO'da, Filistin'in üyelik başvurusu kabul edildi. Bu kabul, ABD, İsrail ve İngiltere'nin tepkisini çekmekle birlikte, görünürde Filistin'in, fakat arka planda Türkiye'nin yürüttüğü yoğun kulis faaliyetlerinin bir başarısı olarak telakki edildi. Netice itibarıyla denilebilir ki, Türk-İsrail ilişkileri iki hassas konuda ayrıışmaktadır. İlki, Filistin meselesi ve ikincisi İran. Hükümetler arası radikal söylemler ve hassasiyetlere aykırı politikaların seyri, iki ülke ilişkilerinin yönünü tayin edici unsurlardır.

1979 İslam Devrimi ile birlikte, İran, İsrail'in varlığını tanımadığını ilan ederek, bu ülkeyi ABD ile birlikte baş düşman ilan etmiştir. Bu tarihten itibaren Filistin davasına sarılarak İslami gruplara her türlü desteği veren İran,

¹⁴⁵ "Erdoğan: Filistin Bayrağını Göndere Çekelim", <http://www.ntvmsnbc.com.>, (13.09.2011).

gerek Filistin’de ve gerekse Lübnan’da İsrail’e karşı Hizbullah ve Hamas’i¹⁴⁶ desteklemiştir. İsrail ise bu politika karşısında seyirci kalmamış, yerine göre Cundullah’ı, kısmen Türkiye gibi Halkın Mücahitlerini ve çoğu zamanda gerek Irak’ın kuzeyinde ve gerekse İran içerisinde yaşayan Kürt grupları ve aşiretleri İslam Cumhuriyetine karşı örgütlemiştir.

...Aslında İsrail devletinin kuruluşundan günümüze kadar, Arap milliyetçiliğine karşı ayrılıkçı Kürt hareketleri İsrail açısından önemli olmuştur. Çünkü İsrail’in “beka stratejisi”, Arap ülkelerindeki Arap olmayan unsurları destekleme, iç savaşları kışkırtma ve kaos üzerine kuruludur. Bu bağlamda Irak Kürtleri, İsrail açısından sadece stratejik bir unsur olmanın ötesinde, İsrail’in bazı tarihi bağlarla bağlı olduğu bir unsur olarak öne çıkmıştır. Kuzey Irak’ta yaşayan Kürtleşmiş Yahudiler, bu anlamda bir bağ aracı olmuştur... Böylelikle İsrail, İran’ın ve Türkiye’nin bölgesel politikalar geliştirmesini engelleme imkânına kavuşurken, ABD’nin bölgedeki varlığı ile desteklediği, Orta Doğu’da tek söz sahibi olan ülke konumuna erişecektir. Aslında Körfez Savaşı sonrası İsrail ile Kürtler, doğal müttefikler konumuna gelmişlerdir.¹⁴⁷ Dolayısı ile İsrail, günümüzde İran ve Türkiye gibi iki ülkeyi kaybetmenin telafisini Kürtler üzerinden sağlamaya çalışmaktadır.

Humeyni Devrimi’nden* sonra Türkiye ve İsrail’i yakınlaştıran ana etmen, biraz da Humeyni’nin İdeolojik dış politika söylemleridir. Zira her iki ülkenin de modern ve demokratik bir yapıya sahip olması ve ABD’nin

¹⁴⁶ “İsrail’e karşı mücadeleden yana olan İslami Cihad’ın oluşumunda ve felsefesinde önemli bir rolü olduğunu iddia eden ve bununla övünen Tahran’la, esasen İran modeline karşı mesafeli bir tavır olan HAMAS arasındaki ilişkiler, Körfez Savaşı’ndan sonra önemli ölçüde değişmiştir. HAMAS’ın ruhani lideri Şeyh Ahmet Yasin, Mayıs 1998’de Tahran’ı ziyaret etmiş ve Dini Lider Hamaney tarafından kabul edilmiştir. Aslında, İran’ın Filistin direnişine katkısı sınırlı olmuştur. Rafsancani Mart 1998’de yaptığı bir konuşmada, “Kimse İsrail içindeki cihada yardım ettiğimizi ispatlayamamıştır... Güney Lübnan’daki varlığımız açıktır; biz de kabul ediyoruz,” diyerek bu durumun altını çizmiştir.” Bknz: Ali Rıza Akıncı, “Devrim Sonrası İran Dış Politikası”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, , Ankara, 2005, s.69.

¹⁴⁷ Nasser Kashef Asl, “İran’ın Ortadoğu’ya ve Irak’a Yönelik Politikası”, **Kaosa Doğru İran**, O. Metin Öztürk, Yalçın Sarıkaya, Ankara, Fark Yayınları, 2006, s.400-401-402.

* Devrim öncesi Humeyni’ye yönelik CIA Raporları için lütfen bakınız: Stansfield Turner, **Terrorism and Democracy**, Houghton Mifflin Company, Boston, 1991, p.49-65. Devrim sonrası İslam Cumhuriyeti’ne yönelik CIA Raporları için bakınız: Lawrence E. Walsh, **Iran-Contra, Office of Independent Counsel**, Times Books, Washington D.C. 1994, p.199-262.

müttefikî durumunda bulunması, İran'a karşı kenetlenmeleri ve ortak bir tavır sergilemeleri sonucunu doğurmuştur. İsrail'in İran'a dair endişeleri, İran'ın yalnızca terörist grupları finanse etmesi değildir. İslam rejiminin bölgedeki Arap yönetimleri üzerinde domino etkisi yapma ihtimali ve İran'ın Nükleer programı çerçevesinde uranyum zenginleştirme faaliyetleri İsrail'i tedirgin eden ana konulardır. Bu konular yalnızca İsrail'i değil, Türkiye'yi de tedirgin etmiş, diğerlerinin aksine İran'ın bir dönem PKK'ya verdiği destek Türkiye açısından daha pahalıya mal olmuştur.

Rafsanjani ile güdülmeye başlanan Pragmatik politikalar, Hatemi döneminde etkisini göstermiş ve İran'ın hem Türkiye ve hem de İsrail ile olan ilişkilerinde bir yumuşama ortamı doğmuş olmakla birlikte, 2005 yılında İran Cumhurbaşkanı seçilen Ahmedinejad, dış politikada idealist bir tavır belirleyerek, ABD ve İsrail'i yeniden hedef tahtasına yerleştirmiştir. Bu dönemde nükleer faaliyetler hızlandırılmış ve Gazze işgali nedeniyle İsrail'e karşı söylem ve eylem bazında sert politikalar geliştirilmiştir. Ali Hamaney, İsrail'e karşı savaşanları *şehit* ilan etmiş, Ahmedinejad ise, "*İsrail'in haritadan silinmesi*" gerektiğini vurgulamıştır. Buna karşılık İsrail lobisi, ABD, Avrupa ve BM'de İran'a karşı bir takım yaptırımların devreye sokulması amacıyla yoğun kulis faaliyetlerine girişmiştir. Ancak ne İran, Filistin ve Gazze davasında başarı elde etmiştir, ne de İsrail, İran'ı tam anlamıyla izole ettirebilmiştir. Zira AK Partisi iktidarı ile birlikte, Ortadoğu'da oluşan Türkiye merkezli politik tavırların ve yapıların, iki ülkenin kendileri açısından oluşturdukları çıkar eksenli politikalara üstü örtülü darbe vurduğu söylenebilir.

İran'ın diplomatik açıdan Arap ülkeleri ve Batı nezdinde gücünün az olması nedeniyle Gazze olayları bağlamında başarı elde etmesi zordur. İranlı analizci Zeydabadi'ye göre, diplomatik başarı elde etmek için İran'ın hem bölgesel hem de küresel anlamda güce sahip olması gerekmektedir. BM Güvenlik Konseyi üyesi olmadığı için İran'ın Gazze olaylarının ardından baskı yaparak başarı kazanması mümkün değildir. Diğer taraftan ise İran, İsrail açısından bir taraf olarak gözükmemektedir. İranlı bir diğer analizci

Şemsulvaaz'in'e göre ise, Gazze olaylarında diplomasi alanında Türkiye İran'dan daha başarılı olmuştur. Türkiye'nin BM Güvenlik Konseyi geçici üyeliği ve bölge ülkeleri ile olan ilişkileri, diplomatik anlamda bölgedeki gücünü arttırmaktadır.¹⁴⁸

Filistin davası noktasında Türkiye, İran'ın manevra alanını daraltmakla birlikte, Uluslar arası yaptırımlar noktasında İran lehinde tavır almış ve yaptırımların devletten ziyade toplum nezdinde sıkıntılar yaratacağını ve ayrıca her yaptırımın İslami rejimi daha radikalleştireceğini savunarak, diyalog yolunun henüz kapanmadığını savuna gelmiştir. Dolayısıyla bu noktada ABD ve İsrail* ile ters düşmüştür. Gerek İran'ın zenginleştirilmiş uranyumunun Türkiye'de saklanması noktasında olsun, gerekse de İran'ın BM Güvenlik Konseyi'nin 5+1 üyesi ile nükleer konularda müzakereleri Türkiye'de yürütme noktasında olsun kapıyı her daim açık tutmuştur. Türkiye'nin bu tavrı İran'ı cesaretlendirirken, İsrail'i farklı arayış ve politikalara itmiştir. Obama yönetiminden gerekli desteği alamayan İsrail, İran içerisinde nükleer fizikçilere yönelik suikast ve nükleer tesislere ve yazılımlara yönelik siber saldırılar başlatmıştır. Dolayısıyla bu sayede İran'ın nükleer çalışmalarını yavaşlatma ve daha fazla zaman kazanma amacı gütmüştür. İran ise, her ne olursa olsun uranyum zenginleştirme faaliyetlerine ara vermeden devam etmektedir. Zira bu noktada İran açısından iki algı önemli rol oynamaktadır. İlki, bölgesel ve küresel güç olmanın yolunun nükleer güç olmaktan geçtiğine yönelik inanç ve ikincisi, bölgede İsrail'i dengeleyecek caydırıcı bir unsur olarak nükleer silahlara sahip olma arzusu.

¹⁴⁸Davut Turan, "Gazze Operasyonu Işığında İran'ın İsrail-Filistin Sorununa Yaklaşımı", <http://www.orsam.org.tr>. s.50-51.

* "1977'de Begin'in seçilmesinden bu yana İsrail siyasi düşüncesinde egemen hale gelen neo-revizyonizm, Yahudi devletinin yıkılmasını önlemek için askeri açıdan İsrail'in çevresinden üstün olması gerektiğini varsayar, çünkü Müslüman dünyasının, İsrail'i bölgeye gönüllü bir şekilde kabul etmesine dayalı bir barışın elde edilmesini imkansız olarak görür. İşçi Partisi'nden Ephraim Sneh'e göre, "Stratejik hududu her şeye rağmen korumalıyız. Bu bölgedeki her silahı İsrail'e yöneltmiş gibi düşünmek zorundayız." Ancak, İsrail'in varlığı otuz yıl önceki İran gibi çevre ülkelerce tehdit edilemeyecekken, Basra Körfezi Savaşı ve Irak Scud füzelerinin İsrail şehirlerine yağması, Tel Aviv'i, İran'ın da dahil olduğu dış halka karşısındaki kırılganlığından acı biçimde haberdar etmiştir. Kısaca, askeri teknolojinin gelişimi daha önceleri İsrail'in civarı olarak düşünülen yeri oldukça genişletmiş ve çevreyi uzaklara taşımıştır. Bugün, çevre doktrininin inşasında İsrailli şahinler İran'ı civarın bir parçası olarak görürken, güçlü stratejik bağlar kurdukları Müslüman olmayan Hindistan'ı çevrenin bir parçası olarak görmektedirler." Bknz: Katouzian, Şahidi, *age.*, s.210.

3.2.3. Avrupa Birliği Ülkelerinin Bölgesel Güç Politikaları

Türkiye'nin gerek tek tek Avrupa ülkeleri ve gerekse bir bütün olarak Avrupa ile olan ilişkileri uzun dönemli, kimlik temelli ve güvenlik boyutlu; güç politikalarında savaş ve mücadelelerin ayrıştırdığı ve medeniyet sahasında sosyo-kültürel ve sistemsel açıdan bütünleşmenin sağlandığı karmaşık ve girift bir yapı arz eder. Tarihsel olarak bu griftlik Osmanlı İmparatorluğu dönemine kadar gider. O dönemden itibaren Avrupa'nın güçlü devletlerinin Osmanlı üzerinde bir takım taktiksel hesaplar içinde oldukları görülür.

Büyük Güçlerin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik politikalarını belirlemede temel aldıkları ilke güç dengesiydi. Hiçbir devlet, ötekilerden daha çok toprak ya da daha fazla bölge üzerinde etki sahibi olamayacaktı. On dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren, Osmanlı İmparatorluğu'nun korunmasını destekleyen devletlerin başında, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gelmekteydi. Avusturya, on dokuzuncu yüzyılda, Habsburg monarşisine en büyük tehdit olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu getiren Balkan ulusçuluğunu görmekteydi. Avusturya'ya göre, Osmanlı İmparatorluğu, Monarşi için olabilecek en iyi komşuydu. Habsburg ve Osmanlı İmparatorluklarının kaderi birbirine bağlıydı...¹⁴⁹

20. yüzyıla gelindiğinde, yüzyıl başlarında İran'ın, Rusya ve İngiltere arasındaki taksimatı ve I. Dünya Harbi dışında, hem Türkiye ve hem de İran için genellikle birleşik bir Avrupa ile muhatap olunması gerçeği açığa çıktı. İlk izlerine I. Dünya Harbi sonrasında rastladığımız bu yapı, devletlerin kendi aralarında gerçekleştirdikleri idari taksimatın yarattığı kimi küçük krizler dışında II. Dünya Harbine kadar genellikle ayrılıkçı ve çatışmacı unsurlardan uzak kalmıştır. Siyasi Birliğini geç tamamlayan Hitler Almanya'sı ve Musollini İtalya'sı ise, Birleşik Avrupa Devletleri düşüncesini geciktiren ve hesapta olmayan son muhalif hareketler olarak tarihteki yerini almıştır. II. Dünya Harbi, Avrupa'nın kendi kendisi ile hesaplaşması ve bir muhasebe yapması

¹⁴⁹Hüner Tuncer, "19. Yüzyılda Osmanlı-Avrupa İlişkileri", Avrupa, **Doğu Batı Dergisi**, Yıl:4, Sayı:14, Şubat-Mart-Nisan 2001, FSK Yayınları, s.228.

neticesini doğurmuştur. Bu muhakeme ve muhasebenin iki sonucu ortaya çıkmıştır. İlki, Avrupa için kangrenleşen bir sorun haline gelen Yahudi meselesi Ortadoğu'ya nakledilmiş ve ikincisi, Avrupa, tarihten ders alarak, ikili ve çok taraflı ilişkilerle güven ortamı tesis ederek BENELÜX öncülüğünde bir birlik oluşturma fikrini yürürlüğe koymuştur. Dolayısıyla, iki dünya harbi'nin de sebebi olan Eski Kıta, kendisini bu açıdan temize çıkarma gayreti içine girmiştir. Türkiye'nin bu dönemde uğraştığı en önemli mesele İngiltere'nin Musul ve Kürt konusundaki politikalarıdır. Zira Fransızlarla olan Kapitülasyon ve dış borçlar sorunu, İngiltere ile olan meseleler kadar stratejik bir mahiyet arz etmemekte idi. Lozan sonrası uzun bir diplomasi süreci neticesinde Türkiye'nin aleyhine gelişen sonuçlar, günümüzde dahi hissedilir hasarlar bırakmıştır.

II. Dünya Harbi ertesinde, dünya konjonktürü, iki kutuplu bir sistemsel yapıya dönüşerek, devletlerin saf belirlemek zorunda kaldıkları bir şekil almıştır. Bu açıdan gerek Türkiye ve gerek İran, batı (kapital) blok içerisinde kendilerine yer açmışlar, bu bağlamda Avrupa içerisinde kapital siyasi ve ekonomik sistemlere hem birlik ve hem de tek tek ülkeler bazında entegre olmaya çalışmışlardır. TBMM'nin 19 Şubat 1952 tarihinde NATO'ya katılım kararı alması, Türkiye'nin Batı Bloku içerisinde yer alma niyetinin somut tasdiki idi. 31 Temmuz 1959 tarihinde ise AET'ye yapılan başvuru ile Avrupa macerası başlayan Türkiye, artık İran'a karşı batı nezdinde bir adım öne çıkıyor görünse de, İran'ın enerji kaynakları, en az Türkiye kadar bu ülkeyi batı için stratejik kılmaktaydı. Bu enerji kaynakları içinde ise önceliği şüphesiz petrol almaktaydı.

İran'da petrol üretimi ilk defa 1901 yılında Kaçar Hanedanı döneminde İngiliz vatandaşı William Knox D'Archy'ye 60 yıllık petrol imtiyazı verilmesiyle başladı...D'Archy, vakit kaybetmeden 1908 yılında Kuzistan bölgesinde kurulan *Burmah Petrol Şirketi* ile ortak olarak kendisine tanınan imtiyazlı alanlarda petrol aramaya koyuldu. Bundan bir yıl sonra ise hisselerinin tamamına yakını İngilizlere ait olan İngiliz-Fars Petrol Şirketi (*APOC – Anglo-*

Persian Oil Company) kurularak faaliyetlere devam edildi. APOC ilk ticari petrolü 1913 yılında üretmeye başladı. Bu petrol yine dünyada ilk kez kurulan boru hattı ile Şattül Arap suyu takip edilerek liman şehri Abadan'a ulaştırılıyordu...1924 yılında Pehlevi Hanedanı ülke yönetimini ele geçirmişti. Rıza Han, ilk olarak, petrolün giderek yükselen önemine paralel olarak APOC'taki İran paylarının/gelirlerinin artması çabasına girişti. Uzun süren müzakereler sonucunda İngiliz firmasının buna yanaşmaması üzerine, Rıza Han, İran'ın egemenlik haklarını öne sürerek 1901 tarihli imtiyazın iptal edildiğini açıkladı. Ancak bu iptal APOC'un sahibi British Petroleum (BP) ve İngiliz Hükümeti tarafından tanınmayarak İran Hükümeti yeni bir anlaşmaya zorlandı. Baskılar Nisan 1933 tarihinde sonuç verdi ve İran hükümeti ile 60 yıllık yeni bir imtiyaz anlaşması imzalandı. Bu anlaşmada, İranlıların ilkinde ek olarak elde ettikleri pek az çıkar bulunmaktaydı...¹⁵⁰ Bu tarihten itibaren İran nezdinde İngiltere'ye yönelik yaşanan hayal kırıklığı, İran'ın Almanya ile ilişkilerini geliştirmesine, Türkiye'nin ise daha fazla İngiltere etkisine girmesine neden oldu. 1951 yılında Dr. Musaddık tarafından izlenen milli iç ve dış politikaların bir sonucu olarak İran petrolünün millileştirilmesi, gerek Batı ve gerekse Türkiye nezdinde endişe ile karşılandı. Bu karar sonrası yapılan tüm girişimlerin boşa çıkması, İngiltere'nin ABD ile birlikte 1953 yılında Musaddık hükümetine yönelik bir darbe gerçekleştirmesini zorunlu kıldı. Bu müdahale sonrası İran petroleri yeniden taksim edildi ve süreçten en kazançlı çıkan ülke ABD oldu.

İran'ın Batı dünyası ile yaşadığı bu çatlak sonrası, Şah nezdinde geliştirilen ilişkiler, 1979 İslam Devrimi'ne kadar sorunsuz bir biçimde devam etti. Ancak yine de İran için, ABD ve İngiltere'ye nazaran, Almanya ve Fransa'ya bir başka önem verildi. Zira Musaddık darbesinin yarattığı travma, İran halkları nezdinde derin bir anlam taşımaktaydı.

Yaklaşık 500 yıldır politika, ekonomik, ticari ve kültürel alanda süren ilişkiler çerçevesinde çok sayıda Alman, İran'a gelerek İran'ın ekonomik

¹⁵⁰ Gündoğan, *age.*, s.366-367-368.

gelişimine katkı sağlamıştır. Almanya'da Alman halkının İran kültür ve medeniyetini tanıması için büyük çaba sarfedilmiştir, bu çerçevede Hafız'ın Firdevsi'nin ve Sadi'nin eserleri Almancaya tercüme edilmiştir. Kuran'ın Almancaya tercüme edilmesi de bu çabalardan biridir. Bugünkü ikili ilişkiler 1885 yılına dayanmaktadır. Bismark Almanyası'nda Berlin'de İran Büyükelçiliği; Nasreddin Şah'ın yönetimi döneminde Tahran'da Alman Büyükelçiliği açılmıştır. II. Dünya Savaşı sırasında İran'ın tarafsızlığını ilan etmesine rağmen müttefik kuvvetleri Almanya ile İran arasındaki iyi ilişkilerden dolayı 1942 tarihinde İran'ı işgal etmişlerdir. Bu tarihlerde iki ülke ilişkileri gerçekten çok iyiydi, İran'ın dış ticaretinde ilk sıradaki ülke Almanya idi. II. Dünya Savaşı'ndan sonra İran, Almanya'daki büyükelçiliğe ek olarak Hamburg, Münih ve Batı Berlin'de olmak üzere üç konsolosluk açtı. İran'ın Almanya'da bulunan bu dört temsilciliği iki ülke arasındaki ilişkilerin çok çeşitli olduğunun bir göstergesidir. İran İslam Devrimi'ne kadar yüksek seviyedeki Alman temsilcilerinin sıkça İran'a gelmesi, İran'ın ve İran ekonomisinin Almanya için ne kadar önemli olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bu ziyaretler sırasında iki ülke arasında çok sayıda ekonomik, askeri ve kültürel anlaşma imzalanmıştır. İran İslam Devrimi'nden sonra İran'ın dış politikasında çok büyük değişiklikler oldu. İran bağımsız bir dış politika izlemeye başladı, doğu ve batı blokunun dışındaki hedeflerini belirledi. Bu dönemde iki ülke arasındaki ilişkiler İran'ın Avrupa Birliği ve batı ülkeleri ile olan ilişkilerinden etkilenmesine rağmen çeşitli nedenlerden dolayı özel bir konumda bulunmuştur. İki ülke arasındaki inişli çıkışlı ilişkilere rağmen Avrupa Birliği içerisindeki ülkeler arasında Fransa'nın yanı sıra Almanya da İran ile ilişkilerinin bozulmamasına dikkat etmiştir. Haziran 1984 tarihinde Hans- Dietrich Genscher, bir Avrupa Birliği ülkesinin ve NATO üyesi devletin dışişleri bakanı olarak ilk kez İran'ı ziyaret etti. Genscher Saddam Hüseyin'i de saldırgan olarak tanımlayan ilk batılı politikacıydı. Son 30 yıl içerisinde bir çok alanda çok sayıda temsilci iki ülke arasında karşılıklı gidip geldi. Bu ziyaretlerin en önemlilerinden biri Haziran 2000 tarihinde İran'ın devlet başkanı Hatemi'nin Almanya'ya resmi olarak gitmesiydi. Bu tarihten itibaren iki ülke arasında yeni bir döneme geçildi. Almanya İran'ın

Avrupa'daki en önemli ticari dostu oldu... Ayrıca Almanya'nın Avrupa Birliği içerisindeki önemli rolünden dolayı İran ile AB arasındaki ilişkilerin yakınlaşmasına da katkı sağlamıştır. ABD'nin İran'a karşı düşmanca olan politikalarına rağmen İran'ın yanında yer almaya özen gösterdi. Son birkaç yıl içerisinde ise İran'ın atom enerjisi politikaları nedeniyle iki ülke arasındaki ilişkiler azalmaya ve küçülmeye başlamıştır. Günümüzde İran, Alman teknolojisine ihtiyaç duymaktadır. İran'da kullanılan çoğu teknolojik makinalar Alman menşelidir. Tahran'daki eski Alman İran Endüstri ve Ticaret Odası Başkan Michael Tokkuss, İran'ın Alman yedek parçalarına ihtiyacı olduğunu vurgulamıştır. 20. yüzyılda İran endüstrisini kuranlar Alman firmalarıdır.¹⁵¹

1979 tarihinden beri Almanya ile İran arasında ilişkiler karşılıklı olarak iyi gitmekte idi, ancak günümüzde İran'ın uluslar arası siyaseti nedeniyle, başta nükleer enerji santralleri olmak üzere Almanya'da bir kısım çevrelerin İranla olan ilişkilerini eleştirmelerine neden oldu, siyasi arenada yalnız kalacak bir İran'ın yanında haliyle kimse yer almak istemez.¹⁵² *

İran'ın bir diğer ticari partneri Fransa ile olan ilişkileri, Sarkozy'nin Cumhurbaşkanlığı döneminde, izlediği ABD eksenli dış politika çerçevesinde olumsuz bir havada şekillenmeye başlamıştır. Zira Sarkozy'nin Ortadoğu'da ve Terörizm konusunda ABD'nin stratejik müttefiki olma hevesi ve Türkiye ile bu noktada rol kapma yarışı, bu ülkeyi, hem İran ve hem de Türkiye'den uzaklaştırmıştır. Oysa ki Fransa'nın Osmanlı Devleti zamanından beri Türk devlet, ticaret ve diplomasi tarihinde ayrıcalıklı bir yeri vardır. Yine İran ile Fransız firmaları arasında derin ticari ortaklıklar mevcut olup (Örneğin, İran'ın

¹⁵¹Matthias Küntzel, **Die Deutschen und der Iran, Geschichte und Gegenwart einer verhängnisvollen Freundschaft**, wjs verlag, (Almanya ve İran, Lanetli Bir Dostluğun Geçmişi ve Bugünü), 1. Baskı, Berlin, 2009, s.11.

¹⁵² Küntzel, **age.**, s.14.

* İran-Almanya ilişkileri için lütfen bkz: Peyman Jafari, **„Der andere Iran, Geschichte und Kultur von 1900 bis zur Gegenwart“** C.H. Beck Verlag, Amsterdam, 2009. (Diğer İran, 1900'dan Günümüze Tarih ve Kültür) Leila Nabieva, **„Der unermessliche Schatz oder die wirtschaftliche Lage. Irans“**, K.S. Verlag, 1. Baskı, Berlin, 2006. (İran'ın Ölçülemez Hazinesi ya da Ekonomik Durumu), Wipert von Blücher (Almanya'nın Tahran eski Büyükelcisi), **„Zeitenwende in Iran Erlebnisse und Beobachtungen“** Verlag in Biberach an der Riss, Almanya, 1949. (İran'da Dönem Değişikliği Sonuçlar ve Gözlemler), Dr. Abolfazl Adli, **„Außenhandel und Außenwirtschaftspolitik des Iran“**, Dunker & Humblot, Berlin, 1960. (İran'ın Dış Ticaret ve Ekonomi Politikası).

milli otomobili olan Samand motorları Peugeot tarafından üretilmektedir.) bu ilişkiler, Sarkozy politikaları ile zedelenmiştir. Zira 2009 yılında İsfahan Üniversitesi'nde Fransızca derleri veren öğretim görevlisi Clotilde Reiss'in ajanlık suçlaması ile İran makamları tarafından tutuklanması ve İran medyasında Carla Bruni ile ilgili ağır hakaretler içeren yazılar yayınlanması, bununla birlikte İran'ın, Libya ve Suriye'de Fransız çıkarları aleyhinde politikalar yürütmeye başlaması, ve ayrıca Avrupa'da İran'lı rejim muhaliflerinin öldürülmesi ile militan Şii grupların Amerikan hedeflerine düzenledikleri saldırılar, Fransa'yı diğer nedenlerle birlikte İran karşıtı bir tavır almaya zorlamıştır. Yukarıda sayılan nedenler yanında, Sarkozy'nin, Türkiye'nin AB üyeliğine açıkça karşı çıkması ve iç kamuoyunda seçim malzemesi yaptığı *İnkar Yasası*, Fransa'nın Türkiye ile olan ilişkilerini de olumsuz etkilemiştir. Dolayısıyla Türkiye ve İran, Fransa ile aynı zaman diliminde karşı karşıya gelmiştir.

Türkiye ve İran'ın AB üyesi ülkeler ile geliştirdikleri münasebetler, dönemsel açıdan farklılık arz ettiği gibi, yine konjonktüre bağlı olarak örtüşebilmektedir de. AB üyesi ülkelerin ABD ekseninde politika yürütme dönemleri Türkiye için herhangi bir sorun yaratmaz iken, İran açısından büyük bir problem oluşturmaktadır. Alman Siemens firmasının Buşehr Nükleer Santralini ABD baskısı ile yarım bırakması ve bu tesisin daha sonra Rusya tarafından tamamlanması buna örnektir. Dolayısıyla İran, ABD'den bağımsız bir AB hayal etmekte ve tekrar Şah dönemindeki gibi ikili münasebetlerini geliştirmek istemektedir. Türkiye ise, gerek NATO üyeliği ve gerekse AB üyelik süreci içerisinde Avrupa ile, İran'a nazaran daha fazla siyasi, ekonomik, kültürel ve tarihi münasebetler içerisinde olmanın sağladığı avantaja sahip bir ülke olarak, AB nezdinde, enerji kaynakları açısından İran'ın sahip olduğu konuma, enerji koridoru açısından sahip olmaktadır. Bu nedenle İran, mevcut politik söylemleri ve radikal siyaseti ile yavaş yavaş AB'ni de kendisine ciddi bir hasım yapmaktadır. Dolayısıyla bu aşamada Türkiye'nin arabulucu rolünün de pek bir fayda sağlaması olanaklı görünmemektedir. Çünkü, bu süreçte çok taraflı politikalar ve büyük aktörlerin

kendi oportünizmleri önemli bir yer tutmaktadır. Örneğin ABD'nin bölgesel hesapları, yalnızca İran ve Suriye üzerine kurulmamıştır. Bu noktada İ. Yaşar Hacısalihoğlu şunları söylemektedir:

“...Suriye ve İran üzerinden ABD, aslında Almanya ve Fransa'yı biran evvel tercih yapmaya zorluyor. Bu bağlamda İran kilit ülke. İran üzerinden bir yandan Almanya-Fransa'nın Avrasya ile bağı zayıflatılacak, öte yandan Rusya ve Çin ile İran odağında muhtemel buluşmalar zedelenecek. Ayrıca 70 milyonluk İran çekirdeğe bağlanmış olacak.”¹⁵³

Küresel stratejik çıkarları olan ABD'nin aksine AB, Türkiye'nin stratejik değerini her zaman aynı şekilde algılayabilmiş değildir. AB kendi kimliği ve genişleme politikası konusunda henüz kararlı olmadığı yıllarda Türkiye'yi bir stratejik kazanç olmaktan çok bir yük olarak görmüştür...¹⁵⁴ Avrupa Birliği'nin Türkiye'ye ve bölgeye ilişkin gelecek değerlendirmelerinde, enerji havzalarının ve ulaşım hatlarının güvenliği birincil önem taşımaktadır. Avrupa Birliği'nin hâlihazırdaki enerji tüketiminin %50'si dışarıdan temin edilmektedir. Küresel enerji politikası açısından kritik nokta olarak kabul gören 2020 yılında, bu bağımlılığın %70 ile %80 düzeyine yükseleceği tahminleri yapılmaktadır. Bu durum Avrupa Birliği (AB) ve üye ülkelerinin İran ile olan ilişkilerini Türkiye açısından da önemli kılmaktadır. Bu bakış açısından değerlendirilen Türkiye, AB-İran ilişkilerinde kuşkusuz stratejik bir role sahip olacaktır.¹⁵⁵

3.2.4. Rusya'nın Bölgesel Güç Politikaları

Rusya ve İran, Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar bölgesel politikaları ve tarihin yüklediği görevler açısından rakip olmuşlardır. Sovyetler

¹⁵³ İ. Yaşar Hacısalihoğlu, “Suriye-İran Odağında Yeni Hesaplar”, **Cumhuriyet Strateji**, Yıl:1, Sayı: 35, 28 Şubat 2005, s.6.

¹⁵⁴ Ali L. Karaosmanoğlu, “Avrupa Güvenlik ve Savunma Kimliği Açısından Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri”, Avrupa, **Doğu Batı Dergisi**, Yıl:4, Sayı:14, FSK Yayınları, Şubat-Mart-Nisan 2001, s.161.

¹⁵⁵ Burak Tangör, “Transatlantik Dayanışma Bağlamında Batı-İran İlişkileri”, **Kaosa Doğru İran**, s.275.

Birliği'nin dağılması ile birlikte taraflar arasında ilişkiler bölgesel işbirliğinden nükleer işbirliğine kadar uzamıştır. Rusya ile İran arasındaki nükleer işbirliğinin temeli 1989 yılında atılmış, 1992 yılında bu konuda ikinci anlaşma yapılmış ve 1995 yılında imzalanan anlaşma ile de Rusya İran'ın Buşehr eyaletinde 1000 megawattlık nükleer tesis yapmayı ve tesisin çalışması için gerekli yakıtı vermeyi üstlenmiştir...¹⁵⁶ Dolayısıyla bu tarihten itibaren nükleer-stratejik işbirliği dönemi başlamıştır. Ancak, "...İran'ın nükleer silaha sahip olması durumu, Rusya için hem risk hem de şansı beraberinde getirmektedir. Moskova'nın İran'la nükleer işbirliğinin ekonomiden güvenliğe pek çok boyutu bulunmaktadır. Bu konuda Moskova-Tahran nükleer işbirliği hattında Rusya'nın kazandıkları iki boyutta açıklanabilir: 1. Ekonomik, 2. Jeopolitik."¹⁵⁷ Bu hatta İran'ın kazandığı unsurlar da aynı olmakla birlikte, İran'ın Rusya'ya olan ihtiyacı, Rusya'nın İran'a olan ihtiyacından çok daha fazladır. Ancak iki tarafında müşterek hasımlara karşı verdikleri mücadele, ilişkileri eşit bir seviyede sürdürme iradesini ortaya koymuştur.

Amerika ve AB ülkeleri, İran'ın gizlice nükleer silah geliştirmekte olduğunu ve bu nedenle de İran'a karşı bazı yaptırımların* uygulanması gerektiğini savunurken Rusya, İran'ın yanında yer almıştır. 13 Ocak 2012'de, Rusya Başbakan Yardımcısı Dimitry Rogozin, *"İran bizim komşumuz ve bu ülkeye askeri müdahale yapılması güvenliğimize doğrudan tehdittir,"* açıklamasında bulunmuştur. Yine aynı dönemde Rus askeri uzmanı İgor Korotçenko *"ABD'nin İran'a yönelik askeri operasyonlarının başlayacağını"* öne sürmüştü ve *"bölgeye Amerikan deniz kuvvetlerine ait silahlı birlikler aktarıldığına"* dikkat çekmiştir...¹⁵⁸

¹⁵⁶ Cavid Veliev, "Moskova'nın Zorunlu Müttefiki İran", **Cumhuriyet Strateji**, Yıl:1, Sayı:36, 7 Mart 2005, s.8.

¹⁵⁷ Veliev, **agm.**, s.9

*"Yaptırım kararlarını göz ardı eden Moskova, son 10 yılda Tahran'a yaklaşık 5 milyar dolar değerinde silah sattı." Bknz: Betül Buke Karaçin, "Yalnızlık ve Pragmatizm Kışkacında Sıkışan İran", Ortadoğu'da Sıfır Toplamlı Oyun Türkiye ve İran, **Analist Dergisi**, Sayı:8, Ekim 2011, ss.44-47.

¹⁵⁸ Merve Suna Özel, "Rusya'nın İran ve Suriye Çıkmazı", İran: Savaşın Gerçek Cephesi, **21. Yüzyıl Dergisi**, Sayı:39, Mart 2012, s.7.

Jeopolitik çıkarlar, küresel ve bölgesel olarak iki alanda değerlendirilebilir. ABD'nin baskılarına rağmen Rusya'nın İran'la olan nükleer işbirliğini sürdürmesi küresel bağlamda bağımsız bir dış politika izlediğinin göstergesidir. Bölgesel açıdan ise Orta Asya ve Kafkasya, öte yandan Basra ve Orta Doğu politikaları açısından değerlendirilebilir. Kafkasya ve Orta Asya'da önemli bir güç olan İran'ın nükleer silaha sahip olması Rusya'nın bölgesel çıkarlarına uygun olmasa da, reelpolitik açıdan İsrail ve ABD'nin İran'a askeri müdahalesindense Rusya ile stratejik müttefikliği devam eden bir yönetime sahip İran'ın nükleer güç olması, Rusya'nın Körfez ve Orta Doğu politikaları açısından daha uygun görülebilir. İran, Rusya için Orta Doğu ve Basra Körfezi'nde en güçlü ve sıkı müttefiktir.¹⁵⁹

İran-Rusya yakınlaşmasında üzerinde en fazla durulan nedenler stratejik* içeriklidir. Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanlığı'nca yayınlanan aylık "Mejdunarodnaya Jizn" isimli derginin 1998 yılının 11.-12. sayılarında, Duma üyesi Vişnyakov, İran'ın birçok önemli sahada Rusya'yı kendisine potansiyel müttefik olarak nitelendirdiğini belirterek, bu sahaları şu şekilde sıralamaktadır: a) Orta Asya ve Kafkasya'da İran dış politikası Rus milli çıkarlarına ters düşmemektedir. b) Hazar Denizi'nin statüsü konusunda iki ülke benzer yaklaşımlara sahiptir. c) Türkiye'nin etkinliğini sınırlama konusunda ortak görüşe sahiptirler. d) Modern teknoloji ve enerji sahalarında işbirliği söz konusudur.¹⁶⁰ Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov, ABD'nin İran'a yönelik baskılarının Rusya'nın İran politikası ile ters düştüğünü açıklarken, Rusya'nın Modern İran Araştırma Merkezi Başkanı Racap Safarov, ABD'nin İran saldırısının Rusya'ya karşı bir tokat olacağını savunmuştur.¹⁶¹ Bu nedenle, İran'ın güvenliği, şimdilik Rusya için elzem olmasa da, bloksal kimlik açısından çok önemlidir.

¹⁵⁹ Veliev, "Moskova'nın Zorunlu Müttefiki İran", s.9.

* İran-Rusya Stratejik Ortaklığı konusunda lütfen bkz: Galia Golan, **Russia and Iran A Strategic Partnership?**, The Royal Institute of International Affairs, London, 1998, p.50-54.

¹⁶⁰ Fırat Purtaş, "İran Dış Politikasının Değişmeyen Yapısı ve Rusya-İran Ortaklığının Niteliği", **Kaosa Doğru İran**, s.322.

¹⁶¹ Veliev, **agm.**, s.9.

...Rusya için, İran'ın müttefik bir devlet olarak ortaya çıkması diplomatik açıdan çok önemlidir. Çünkü bağımsız bir İran, Rusya'nın önemli çıkarlarının bulunduğu Basra Körfezi'nde ABD'nin baskın bir konuma geçmesini önlemektedir. İran'ın bakış açısıyla Rusya, ordusunun gelişmesi için güvenilir bir kaynak, ABD'nin İran'ı yalnız bırakma çabalarına karşı diplomatik bir yandaş, Azerbaycan'ın muhtemel irredentist tehdidini engelleme ve Taliban kontrolündeki Afganistan'dan gelen uyuşturucu akımı ve terör tehdidini durdurmada İran'la müttefik olmuştur.¹⁶² Ancak, Putin sonrası geliştirilen güvenlik doktrinleri, yakın çevre ilişkilerini şekillendirirken, bölgesel güvenlik konseptini ön plana almıştır. Bu bağlamda Türkiye ile de, enerji üzerinden stratejik işbirliği geliştirilmeye çalışılmaktadır.

Rusya'nın Avrupa'ya doğalgaz ihracatının ana güzergâhı Ukrayna'dan geçmektedir. Özellikle Ukrayna ve Rusya arasında yaşanan siyasi problemler ve "gaz savaşları", enerji ihracatının güvenliğini sağlamaya çalışan Rusya'nın, enerji ihracat güzergâhlarını çeşitlendirme çalışmalarını hızlandırmasına etki etmiştir. Doğalgaz ihracatı konusunda Ukrayna'ya karşı kozlarını çoğaltmak için Ukrayna'yı devre dışı bırakan projeler üzerinde çalışan Rusya,...Türkiye güzergahına özel önem vermeye başlamıştır.¹⁶³ Bu güzergâh ile Avrupa'ya somut olarak açılacak bir Rusya, yine bu hat üzerinden gerçekleşecek işbirliğini, Türkiye'yi bir sıçrama tahtası olarak kullanarak Ortadoğu'ya açılma yönünde geliştirebilecektir. Rusya'da 2012 seçimlerinden zaferle çıkan Putin, yeniden silahlanma yarışı ile birlikte ilgisini Ortadoğu'ya yöneltecektir. Bu açıdan Türkiye'nin stratejik konumu ve politik pozisyonu önemlidir. Ortadoğu dışında Karadeniz, Kafkaslar ve Orta Asya ile ilgili konularda da tarafların kesişen ve çatışan menfaatleri mevcuttur.

Türkiye'nin İran ve Rusya ile olan teması, yüzyıllar öncesine dayanmaktadır. Rusya-İran ilişkileri ve Türkiye'nin bu iki ülke ile olan ilişkileri, Türk dış politikası içerisinde her dönemde münhasır bir önem taşımıştır.

¹⁶² Robert O. Freedman, *agm.*, s.373-374.

¹⁶³ Anar Somuncuoğlu, "Vladimir Putin'in Türkiye İlgisi", *Cumhuriyet Strateji*, Yıl:2, Sayı: 57, 1 Ağustos 2005, s.12-13.

Tarih boyunca Rusya ve İran, Küçük Asya Türklüğü ile Türkistan arasına set çekerek, Türk halkları arasındaki kopukluğun ve bağların güçlendirilememesinin en büyük nedeni olmuştur. Bu, doksanlı yıllarda da, Rusya-İran yakınlaşmasını ortaya çıkaran faktörlerden biri olmuş; Türkiye'nin yeni bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde etkinliğinin sınırlandırılmasına yol açmıştır. 11 Eylül sonrasında, özellikle Avrasya coğrafyasında, güç dengesi bir değişim süreci içine girmiştir. ABD, eski Sovyet sahasındaki varlığını giderek güçlendirirken, Rusya da eski topraklarındaki etkisini kaybetmeye başlamıştır. Bu süreçte bölgenin üç büyük gücü Rusya-İran-Türkiye arasındaki etkileşimde de bir artış gözlemlenmektedir. Türkiye ile Rusya, Kasım 2001'de, *Avrasya'da İşbirliği Eylem Planı*nı imzalayarak, daha önce aralarında rekabet ve çatışma bölgesi olan Kafkasya ve Orta Asya'yı, işbirliği alanı ilan etmişlerdir...¹⁶⁴

Rusya'nın Türkiye ve İran'la ilişkileri ve özellikle bu ülkelerin Orta Asya ve Güney Kafkasya'daki nüfuzu ve bu bölgelerde Rus nüfuzunu etkisiz hale getiren tehdit algılaması nedeniyle, Moskova için öncelikli bir önem taşımaktadır...Rusya'nın Ortadoğu politikasında Türkiye'nin özel bir rolü vardır. Türkiye, Rusya'nın bölgedeki önemli bir ekonomik partneri olmasının yanında bölgesel politikalarda önemi gittikçe artan bir aktör ve Rusya'nın Orta Asya ve Güney Kafkasya'daki rakibi durumundadır.¹⁶⁵...Türk-Rus ilişkilerinin önümüzdeki yakın gelecekte enerji boyutunun ağırlığı gölgesinde şekilleneceği beklenmelidir. Rusya'nın Türkiye'ye ihraç ettiği gazın toplam ithalatımız içerisindeki yeri bile - kendi içinde - durumun önemini açıklamaktadır. Değişik odaklardan gelen kaynak çeşitliliği çağrılarına rağmen, kuzey komşumuza özellikle doğalgaz alanındaki enerji bağımlılığımızın artarak devam edeceği göz önüne alınırsa ikili ilişkilerin, tarihsel karşıtlıktan giderek artan bir oranda karşılıklı bağımlılığa kaydığı gözlemlenmektedir. Yapılan yaygın stratejik mülahazaların aksine, her iki taraf da Kafkasya ve Orta Asya'da çatışan stratejik çıkarlar yerine enerji,

¹⁶⁴ Purtaş, **agm.**, s.331.

¹⁶⁵ Freedman, **agm.**, s.360.

işbirliği ve ticaret konularını yeğlemektedirler.¹⁶⁶ Ancak bu tavır, politikacıların ve iktidarların dönemsel niyetleri ile ilgilidir. Ekonomi öncelikli değil, fakat kimlik eksenli politikalara yönelebilecek farklı liderler ile ikili ilişkilerin seyri de değişebilecektir. Bu açıdan gerek AK Partisi iktidarı ve gerekse Putin-Medvedev ikilisinin iktisadi gelişim unsurlarına yönelmeleri ve ticari açıdan karşılıklı bağımlılığı arttırmaları, Türkiye'nin lehine ve fakat İran'ın aleyhine olacaktır.

3.3.POLİTİK (TARİHİ) DERİNLİK

Türk-İran ilişkileri esasen Osmanlı Devleti döneminde, İran'da Şah İsmail'in Safevi Devleti'ni kurması ile başlamıştır. Muhakkak iki devlet arasında daha önce de bir takım münasebetler olmuştur, fakat gerek Osmanlı Devleti'nin, yönünü Batı'ya çevirmiş olması ve gerekse de, Şiiliğin doktrinel bir hüviyete 16. yy. başlarına kadar bürünmemiş ve Devlet-i Aliye'yi tehdit eder bir boyuta ulaşmamış olması hasebiyle ciddi anlamda temasın bu dönemde başladığını belirtmeliyiz. Zira, Şah İsmail'in bir Türk olması, Osmanlı nüfusu içindeki Türkmenlere yönelik Şii propaganda faaliyetleri yürütmesi ve sık sık Osmanlı topraklarına saldırması, devletin Yavuz Sultan Selim'den itibaren yönünü batıdan doğuya kaydırması sonucunu doğurmuştur. Çünkü enteresan bir şekilde, Anadolu Türkmenleri akın akın İran'a göç etmekte idi.

...Sivas-Tokat-Amasya civarından giden, "Rumlu" ve "Ustaclu" olarak anılan Türkmenler; Antalya-Burdur-Isparta bölgesinden giden Teke Türkmenleri; "Şamlu" denilen Sivasla Halep arasındaki bölgelerde yaşayan Türkmenler; Maraş ve Bozok (Kırşehir-Yozgat yöresi) Türkmenleri (yani Dulkadirliiler); Tarsus civarından Varsaklar; Trabzon, Bayburt, Gümüşhane, Giresun, Ordu, Samsun yörelerinden Çepniler; Malatya'dan Arapgirliiler; Karaman'dan Turgutlular; Hınıslılar; Çemişkezekliler... vs. vs. Onbinlerce

¹⁶⁶ Suat Kınıklıoğlu, "Türk-Rus İlişkileri: Kasyanov Ziyaretinin Anatomisi", *Avrasya Dosyası*, s.164.

Anadolulu, Safevi Devleti'nin kuruluşunda rol almak üzere derin bir dini hisle bağlandıkları Şah İsmail'in yanına, Erdebil'e akın ederler. Neredeyse Anadolu'nun bir yarısı Osmanlı Devleti'ni yükseltirken, bir diğer yarısı da İran Safevi Devleti'nin oluşumunu sağlar.¹⁶⁷ Ancak bu durum özellikle II. Bayezid'in dikkatini çekmiş ve devrinde kesin bir sonuç elde edilemeyen bir takım tedbirlere başvurulmuştur. Bu bağlamda;

Osmanlı merkezi yönetiminin İran'a göç edenler konusunda tayakkuz halinde olduğu görülmektedir. II. Bayezid'in sancaklara gönderdiği fermanlarda meselenin özüne dair herhangi bir değerlendirme yapılmayıp sadece İran'a giden Erdebil* sufilerinin yakalandıkları yerde idam edilmeleri ve mallarının müsaderesi emredilmiştir. Ayrıca Anadolu'daki bir kısım Kızılbaşlar, Rumeli'ye ve adalara sürgün edildi. II. Bayezid'in İran'daki Kızılbaş hareketini Şeyh Haydar'dan itibaren takip etmeye başladığı, Akkoyunlu Sultanlarının Safevilere karşı elde ettiği başarılarından dolayı memnurluk duyduğu tespit olunmaktadır.¹⁶⁸ Kızılbaş ve Propagandist avı, yalnızca II. Bayezid dönemi ile sınırlı kalmamış, Çaldıran Savaşına kadar Sultan Yavuz devrinde de devam etmiştir.

Selim veya Yavuz Sultan Selim olarak anılacak olan Selim, başa geçer geçmez ilk iş olarak Şii propagandistleri ve onlara inananların elebaşlarını yakalatarak idam ettirdi. Bu arada İran ile her türlü irtibatı men ederek harp hazırlıklarına başladı. İstanbul önlerinde ulemanın da katıldığı bir divan toplantısında Şah İsmail ve müritlerinin Osmanlı ülkesine karşı giriştikleri tecavüz ve tahrik hareketleri müzakere edildi. Şii telakki ve telkinlerinin Anadolu'yu nasıl bir tehlikeye ve Müslümanları da tefrikaya düşürdüğü tartışılarak Kızılbaşlara karşı harp açılmasının cihattan da "ehem ve akdem" olduğu hakkında fetva alındı.¹⁶⁹

¹⁶⁷ Mehmet Doğan, **Türkistan-Türkiye Gergefinde İran**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1996, s.18-19.

¹⁶⁸ Tufan Gündüz, **Son Kızılbaş Şah İsmail**, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2010, s.60.

¹⁶⁹ Mehmet Saray, **Türk-İran İlişkileri**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2006, s.25.

* "Şah İsmail döneminde kaleme alındığı tahmin edilen Cihangüşa-yı Hakan adlı eserde Erdebil şehrinden bahsedilirken, Sünnilik ve Hristiyanlığın serbest olduğu, Şiiğin ise gizli kaldığından bahisle, Şeyh Safiüddin ve ahfadının gizli Şii olduğu ima edilmektedir. Oysa elimizdeki en önemli

Bundan sonraki süreçte Kanuni devri, sefer ve savaşların yoğun olduğu, ama neticede ilk barış anlaşması olan 1 Haziran 1555 (11 Recep 962) tarihli Amasya Barış Anlaşması'nın da imzalandığı bir dönemdir. II.Selim ve III.Murat dönemlerinde, muhatabları olan Şah Tahmasp ile ilişkilerin seyri barış ve dostluk havasında esse de, I.Ahmet ile birlikte başlayan savaşlar, 1618'de Serav Anlaşması ile tekrar sona ermiş, fakat Safevilerin 1624'te Bağdat'a saldırmaları ile bu anlaşma da ortadan kalkmıştır. IV.Murat'ın 1638'de Bağdat'ı Safevilerden geri alması neticesinde, iki devlet arasında 1639 yılında Kasr-ı Şirin Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre, Bağdat Osmanlı Devletine, Azerbaycan ve Revan ise Safevi Devletine bırakılmıştır.

Kasr-ı Şirin Anlaşması, bu tarihten sonra İran'la yapılan tüm anlaşmalara referans oluşturmuş, gerek Osmanlı-İran sınırı, gerekse de Türkiye-İran sınırı küçük değişikliklerle bu anlaşma hükümleri doğrultusunda çizilmiştir.¹⁷⁰ Ancak sınırların çizilmiş olması, çatışmaların kesildiği anlamına gelmemektedir. Zira iki ülke arasındaki mücadeleler, bu sulha rağmen devam etmiştir. Fakat daha sonra, Caferiliğin V. Mezhep olması yönündeki talepler ortadan kalktığı için, iki taraf arasındaki görüşmeler kısa zamanda neticelendirilmiş ve 1639 Kasr-ı Şirin antlaşmasının hükümlerini ihtiva eden yeni bir anlaşma metni 05.08.1746 tarihinde taraflar arasında imzalanmıştır.

18. ve 19. yüzyıllar, iki ülke arasında politik mücadelelerin ve çıkar çatışmalarının yoğun olarak yaşandığı; fakat buna mukabil, yenilik ve reform noktasında örtüşen, hatta kimi zaman aynen tatbik edilen hukuki, askeri ve sosyal politikaların varlığına şahitlik etmektedir. Genel anlamda, İran'ın örnek aldığı ya da yolundan gittiği Osmanlı modernleşmesi, kendi içinde yaşadığı sıkıntı ve sancıları, ister istemez İran'a da aksettirmiştir. Çağı yakalama

kaynaklardan biri olan Nuzhetü'l-Kulub'da Erdebil şehrinin vasıfları anlatılırken, burada yaşayanların Şafi mezhebinden ve Şeyh Safiyüddin'in müridlerinden oldukları vurgulanır. Başkaca hiçbir kaynakta yer almayan bu bilginin bütün Safevi kaynakları tarafından görmezden gelindiği hatta yer yer Şeyh'in mezhebi konusunda sessiz kaldığı görülmektedir..." Geniş bilgi için lütfen bkzn: Gündüz, **age.**, s.15-16.

¹⁷⁰ M. Saffet Sarıkaya, "Dini ve Siyasi Bakımdan Osmanlı-İran Münasebetleri", **Türk Kültürü**, Cilt: XXXI, Sayı: 363, Temmuz 1993, s.416.

noktasında Osmanlı gibi – büyük devlet şeklinde telakki edilen - bir mazereti olmayan İran, Batı ile ancak 18. yüzyıl başlarında temas kurabilmiştir.

İran tarihinde 1905-1911 yılları yeni bir politik hareketin başlamasına yol açtığı ve yeni bir dönemi ifade ettiği için “Anayasal Devrim Yılları” olarak bilinmektedir. Bu belli ölçüde 1908’deki Jön Türk hareketi gibi geleneksel aristokrasiye karşı bir anayasal hükümetin kabul ettirilmesiyle sonuçlandığı için ikisi arasında kısmen de olsa benzerlik bulunmaktadır. Bununla beraber Osmanlı anayasal hareketinde bürokratik elitin transformasyonu ile sonuçlanan hareket özellikle askeri kesimin öncülüğünde gerçekleşirken, İran’daki muhalefet geleneksel bazar esnafından, ulemalara ve küçük radikal reformcu kesime kadar oldukça değişik yapıdaki grupları temsil etmekteydi. Bu doğrultuda ilk tepki Nasır ed-Din Şah’ın ölümünden sonra işbaşına geçen Muzaffer ed-Din Şah’a yönelik 1906’da Şah’ın uygulamalarına karşı gerçekleşmiş ve bir anayasanın ilan edilmesiyle sonuçlanmıştır.¹⁷¹

II. Meşrutiyet’in ilanı ile ve Jön Türkler’in iktidarda söz sahibi olmasıyla İran’la ilişkilerde yeni bir hava esmeye başladı. Hem yeni hükümetin 1905’ten itibaren ele geçirilen topraklardan çekileceği izlenimi doğmuş, hem de İttihat ve Terakki yönetimi Halil (Kut), Yakup Cemil, Sapançalı Hakkı, Abdülkadir gibi silahşörleri* Şah’a karşı savaşan Azeri meşrutiyetçilerine yardım için gizlice İran’a göndermiştir. Ancak Avusturya’nın Bosna’yı işgalinden sonra yeni yönetimin sınır problemlerine bakışı değişmiş ve işgal sürdürülmüştür. Azeri meşrutiyetçilerine verilen yardım sürdürülmüş, Halil Bey ve arkadaşları 31 Mart olayı üzerine geri dönmüşlerse de, Mehmet Emin (Yurdakul), Ömer Naci gibi Türkçülerin İttihad-ı İslam için İran’a gezileri devam etmiştir. İttihatçılar, Irak’taki Şii müçtehitlerle (Şii din âlimleri) de yakın ilişkiler kurmuşlar. Kurulan bu yakın ilişkilerin sonucunda Şii müçtehitler, Trablusgarb

¹⁷¹Tayyar Arı, **Geçmişten Günümüze Ortadoğu, Siyaset, Savaş ve Diplomasi**, Bursa, MKM Yayınları, 4. Baskı, 2008, s.89.

ve 1. Dünya Savaşı'nda bütün taraftarlarını Osmanlı Devleti'ne destek olmaya çağıran cihat fetvalarını yayınlamışlardır.¹⁷²

1921 yılında başlayan diplomatik münasebetler neticesinde, 1922 yılında Mümtazüddeve ve Tuğgeneral Muhiddin (Akyüz) Paşa, karşılıklı Büyükelçi olarak atanmışlardır. Mümtazüddeve'nin Gazi Mustafa Kemal'e güven mektubunu sunmasının ve göreve başlamasının ardından, 7 Temmuz 1922'de, Rus Sefiri Araloff, İran Sefiri Mümtazüddeve onuruna bir ziyafet düzenlemiştir. Ziyafete katılan Gazi Paşa şunları ifade etmiştir: *“Yüce İran Devletinin saygıdeğer olağanüstü elçisi Mümtazüddeve Bey'in onuruna düzenlenen bu ziyafette bulunduğumdan dolayı oldukça mutluyum. Bu nedenle burada hazır bulunan samimi arkadaşlarla görüşmek de ayrıca mutluluk nedenledir. Araloff arkadaşımız diğer arkadaşlarımız gibi daima doğunun suçsuz ve haksızlığa uğramış olan milletlerinin duygularını temsil eden insanları bir araya getirmek ve onları dertleştirmekle çok büyük bir görev yapmaktadır. Bundan dolayı kendilerini kutlarım. Dertdaş olanlar bir diğerini arar ve bulurlar. Aynı içtenlikle duygulanmış olan arkadaşlar, aynı içtenlikle duygulanmış olan milletlerin temsilcisi olarak epey zamandan beri burada bulunuyorlardı. İçimizde gerçekten büyük bir boşluk vardı; o da İran milletinin temsilcisinden mahrum olmak! Bugün ona da kavuşmuş olduğumuzdan dolayı mutluyuz. Türk halkının doğu milletleriyle Rusya ile Azerbaycan ile Afganistan'la, İran ile olan bağı yalnız duygular üzerine dayanmış değildir. Gerçek, maddi, değiştirilemez birtakım ilkelere dayanmaktadır. Bu şekilde düşmanlarımızın içimize girerek yapacakları telkinler ile bu bağların sarsılmasına imkân olduğunu düşünmek doğru değildir. Bugün dostlarımız emin olabilirler ki, biz dünyada dostla da, düşmanla da ilişkiye girebiliriz ve onlar da bizim ile ilişkide bulunabilirler. Fakat bu ilişki var olan içten bağlılığı, dostluğu sarsılmadan koruyacaktır. Türkiye'nin bugünkü mücadelesinin yalnız Türkiye'ye ait olmadığını, bütün arkadaşlarımız söylemişlerse de, bunu bir defa daha doğrulamak gereğini*

¹⁷² Gökhan Çetinsaya, “Dünden Bugüne Türkiye-İran İlişkileri Üzerine Bazı Notlar”, **Birikim Dergisi**, Sayı:96, (Nisan 1997), s.46-47.

duyuyorum. Türkiye'nin bugünkü mücadelesi yalnız kendi ad ve hesabına olsaydı, belki daha kısa, daha az kanlı olur ve daha çabuk bitebilirdi. Türkiye büyük ve önemli bir çaba harcıyor. Çünkü savunduğu, bütün haksızlığa uğramış milletlerin, bütün doğunun davasıdır ve bunu sonuçlandırınca kadar Türkiye, kendisiyle beraber olan doğu milletlerinin beraber yürüyeceğinden emindir. Türkiye, şimdiye kadar var olan tarih kitaplarının gereklerini değil, tarihin gerçek gereklerini izleyecektir. Gerçekten var olan tarihlerin kaydettiği olaylar milletlerin gerçek düşünceleri, işleri, hareketleri değildir. Doğu milletleri kendi istekleri, kendi duygularıyla hareket etmiyorlardı. Onların başında birtakım zorbalar, keyfi hareket eden Çarlar, Hükümdarlar vardı. Yazılmış tarih, daha çok onların hırslarını tatmin için yaptıkları olaylardır. Biz onların hepsini yırtacağız, yeni bir tarih yapacağız. Efendiler, Yüce İran Devleti, İran saygıdeğer milleti gerçekten doğunun genel dengesinde olağanüstü öneme sahip olan bir kitledir. Şimdiye kadar, Türk halkı ile İran halkı gerçek ve candan ilişkiye sahip olamamıştı. Çünkü başlarında öyle adamlar bulunmuştur ki, onlar buna engel idi. Fakat ben kesin olarak bilirim ki, İran milliyetçileri çok kutsal bir istek için yüzyıllarca uğraşmış, olağanüstü kahraman bir millettir...”¹⁷³

Türkiye, Musul meselesini tasfiye edip Türk-Irak sınırını kesin şekline ulaştırdıktan sonra, Türkiye-İran arasında da, sınır meseleleri konusunda 22 Nisan 1926'da bir “Güvenlik ve Dostluk Anlaşması” (Emniyet ve Muhadenet Muahedesi yn.) imzalanmıştır. Fakat bu anlaşma, sınır meselelerine kesin olarak son verecek kadar yeterli olmadı. Sınır olayları huzursuzluk konusu olmaya devam etti ve hatta bir ara iki devletin münasebetleri adamakıllı gerginleşti. Fakat iki tarafın da iyi niyeti üstün geldiğinden, 1928 Haziranında imzalanan bir protokolle (22 Nisan 1926 tarihli Türkiye-İran Muhadenet ve Emniyet Muahedesine Merbut Protokol yn.) 1926 antlaşması daha etkili bir hale getirildiği gibi, 23 Ocak 1932'de de bir “Uzlaşma, Adli Tesviye ve Hakem

¹⁷³Ali Sevim, İzzet Öztoprak, M. Akif Tural, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2006, s.346-347-348.

Antlaşması" imzalandı.¹⁷⁴ Ayrıca yine aynı yıl içinde, "Türkiye ile İran Hudut Hattının Tayinine Dair İtilafname", "Türkiye ile İran Arasında Dostluk Muahedenamesi" ve "Emniyet, Bitarafılık ve İktisadi Emek Beraberliği Muahedenamesi" imzalanmıştır. Bu anlaşmalar, iki devlet için son derece zaruri idi. Çünkü 1926-1930 arası dönemde Ağrı İsyanları olarak da bilinen üç Kürt İsyanı, iki ülkeyi savaşın eşiğine getirmiş idi. Dolayısıyla İran'ın bu dönem güttüğü realist dış politika komşuluk ilişkilerini zedeleyen bir hal almıştır.

1934 yılına gelindiğinde, karşılıklı temaslar sonucu Rıza Han, Türk hükümetinin davetlisi olarak Türkiye'ye yaklaşık yirmi yedi günlük bir gezi düzenlemiştir. Bu gezide ilişkilerin boyutu, iyi niyet noktasında doruğa ulaşmış, Şah ve beraberindeki heyet, son derece şatafatlı bir şekilde ağırlandı. Türkiye'yi ve İstanbul'u yakından görme fırsatı elde eden Rıza Han, gerek ülkenin doğal güzelliklerine ve gerekse de Cumhuriyet reformlarının sonuçlarına dair hayranlığını gizleyememiştir. Şah, bu gezi sırasında yeni cumhuriyetin reformist politikalarının pratik sonuçlarını da tecrübe etme imkânını elde etmiştir.

Rıza Şah'ın gerçekleştirdiği bu ziyaret iki ülkeyi ve iki lideri birbirine çok yaklaştırmıştı. Her iki lider de, fizik olarak çok farklı olmakla birlikte, meslekten asker, milliyetçi ve modernleşme* yanlısıydılar. Gezi esnasında aralarında Türkçe konuşmuşlar (Türkçe, Şah'ın bildiği tek yabancı dildi) ve karakterleri farklı olmasına rağmen, (Şah sade yaşamaktan hoşlanırken, Gazi iyi yaşamaktan hoşlanıyordu) iki lider yaptıkları konuşmalarda özellikle dinin kitleler üzerindeki etkisinin azaltılması noktasında benzer görüşleri paylaşmışlardı. Şah bu noktada, Başbakan İsmet Bey'le de benzer bir konuşma yapmış, iki devlet adamının bu konuşmalarında Şah, görüşlerini İsmet Bey'e ilettikten sonra, ona konuyla ilgili düşüncelerini sormuştu. İsmet Bey'de şunları söylemişti: "Evvela taassup taraftarı olanların taarruzundan memleketi kurtarmak lazımdır. Taassup taarruz etmeden yaşayamaz. Nerede

¹⁷⁴Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Cilt:1-2: (1914-1995), İstanbul/Ankara, Alkım Yayınevi, 13. Baskı, ty., s.332.

azgın bir tahrik ve teşvik görürseniz, ilk önce bu tasallutu, bu taarruzu men etmelisiniz. Herkes dinin icabını yerine getirmek için dini vazifeleri istediği gibi yapsın. Ama düşmanlık yaratmasın ve tahrik etmesin. “Şah, İsmet Bey’in bu sözlerini, “Doğru söylüyorsun” diyerek onaylamıştı.¹⁷⁵

1930’lu yılların ortalarına doğru İtalya’da diktatör Mussolini’nin Doğu Akdeniz ve Habeşistan’a yönelik irredentist politikaları, Türkiye, İran ve Irak’ı, 2 Ekim 1935 tarihinde Cenevre’de Saldırmazlık Anlaşması parafe etmeye sevk etmiştir. 1937 yılı başlarında ise, İran ile Tahran’da Adalet, Ticaret, Ulaştırma ve Gümrük konularında bir dizi anlaşmaya imza atılmıştır. 8 Temmuz 1937’de ise, yine Tahran’da, Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasında ‘Sadabat Paketi’ imzalanmıştır. Genel olarak barış, güvenlik, destek ve sınır dokunulmazlığı gibi konulardan oluşan - her türlü saldırıya karşı caydırıcı bir niteliğe haiz - on maddelik bir anlaşma hüviyeti taşıyan bu pakt, resmen olmasa da, fiilen 2. Dünya Savaşı sonrası işlevini yitirmiş, yerini bu defa Sovyet tehdidine karşı 1955 yılında kurulan Bağdat Paketi’ne devretmiştir.

1938 yılında Gazi Mustafa Kemal’in vefatı, İran’da büyük bir üzüntü ile karşılanmış, ülkede bir ay yas ilan edilmiş ve devlet dairelerinde bayraklar yarıya indirilmiştir. Gazi’nin vefatından sonra 1941 yılında Rus ve İngiliz işgaline uğrayan İran’da Şah, görevi oğlu Muhammed Rıza Pehlevi’ye devretmiş ve 1944 yılında sürgünde iken hayata gözlerini yummuştur.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Türk-İran ilişkilerinin başlangıcı oldukça ‘mütevazı’ olmuştur. İlk temas Ekim 1947’de iki ülkenin spor (futbol, güreş, basketbol) takımlarının karşılıklı ziyaretleriyle başlayacaktır. Bunu

*”Batılı anlamda bir modernizasyonu gerçekleştirmeyi hedefleyen Rıza Şah, 1928’de çıkarılan bir yasa ile erkeklerin Avrupalı gibi giyinmesini ve 1935’te ise şapka giyilmesini zorunlu hale getirmiştir. Bunun dışında kadınlara seçme (oy hakkı) hakkı tanımamakla beraber, siyasal yaşama katılımları teşvik edilmeye çalışılırken, 1936’da çıkarılan bir başka yasayla kadınların peçe giymeleri ya da örtülü olmaları tamamen yasaklanmıştır. Bu doğrultuda kamu görevlilerinin eşlerinin sosyal tesislere, resmi toplantılara ve resepsiyonlara açık şekilde katılması teşvik edilmiştir. Kafe ve sinemalarda cinsiyet ayrımı yapılması yasaklanmış olmasına ve bu tür eğlence yerlerine ailelerin birlikte gitmesi özendirilmeye çalışılmasına rağmen hala kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmiş değildi.” Bknz: Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu, Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, s.194.

¹⁷⁵ Barış Cin, *Türkiye-İran Siyasi İlişkileri (1923-1938)*, İstanbul, IQ Yayınları, 2007, s.140-141.

Aralık 1947’de İran ‘bale heyeti’nin Ankara’yı ziyareti takip edecektir. 1948 yılına geldiğimizde bir yandan sportif ve kültürel münasebetler devam ederken, diğer yandan somut bir takım siyasi niyetlerin de ilk defa dile getirilmeye başlandığını görüyoruz. İran’ın iç politikasında Şah’ın yönetimi kendi ellerine almaya başladığı bu dönemde Türkiye ile ilişkilerde gelişmeler birbirini takip eder. Haziran 1948’de – uzun zamandır boş duran – Ankara’ya yeni büyükelçi atanırken, Ekim’de Türkiye Cumhuriyeti’nin 25. Yıldönümü münasebetiyle bütün Tahran gazeteleri “dostça makaleler” yayınlarlar. Kasım’da ‘Türk dostu’ ve batı yanlısı olarak bilinen Muhammed Said’in Başbakan olmasıyla ilişkilerin gelişmesi için elverişli bir ortama ulaşılmıştı...¹⁷⁶

1970’li yıllar, iki ülke ilişkilerinde İran lehine ve fakat Türkiye aleyhine bir takım gelişmelere sahne olmuştur. 1973 yılında petrol fiyatlarındaki artış, Türkiye’nin Kıbrıs’a asker çıkarması ve akabinde ABD ile ilişkilerin bozulması, yine bu sebepten ötürü silah ambargosu ile karşı karşıya kalması, İran’ın ABD ile olan yakın dostluğu vb. gibi sebeplerle Türkiye, iktisadi, politik ve askeri alanlarda İran’ın gerisinde kalmıştır. Şah’ın Türkiye kıskançlığı ve Batı’nın Ortadoğu’daki jandarması olma hevesi, komşuluk ilişkilerini hiçe sayan bir takım politikalar içerisine girmesine neden olmuştur. Fakat 70’li yılların sonlarına doğru ortaya çıkan iç siyasi çalkantılar iki ülke için de kangren haline dönüşmüştür. Türkiye’de sağ-sol ve Avrupa (Almanya) ayağında İslam kavgası; İran’da ise, Şah’a karşı İslamcı, Liberal ve Marksistlerin kavgası. İran’da mevcut bulunan bu farklı fraksiyonların tek amacı Şah’ın devrilmesi idi. Fakat kimse bunun nasıl olacağını ve Şah devrilirse şayet, İran yönetiminde hangi fraksiyonun iş başına geleceğini ne düşünüyordu ve ne de tahmin edebiliyordu.

Türkiye, İran’daki yeni rejimi kuruluşundan hemen iki gün sonra 13 Şubat 1979’da tanıdı. Ecevit’in ertesi gün yeni İran Başbakanı’na gönderdiği kutlama mesajı, ilişkileri iyileştirmekten öte geliştirme niyetini de ifade

¹⁷⁶Gökhan Çetinsaya, “Türk-İran İlişkileri”, **Türk Dış Politikasının Analizi**, Der. Faruk Sönmezoğlu, İstanbul, Der Yayınları, 2.Baskı, 1998, s.137.

ediyordu...Gözlemciler Kasım 1979'da iktidara gelen Demirel hükümetinin İran'daki yeni rejime karşı olumsuz bir bakışı olduğunu ve bunun ilişkilere yansıtacağını düşünüyorlardı. İran devrimini hazırlayan olaylar sırasında Türkiye'de sağ basın ve politikacılar, Şah'ı destekleyerek İslam Devrimi'nin İran'ı kargaşaya ve sonunda Komünist bir maceraya sürükleyeceği endişesini dile getirmişlerdi. Üstelik Demirel hükümeti kurulmadan biraz önce 4 Kasım'da İranlı öğrencilerin ABD elçiliği işgali gerçekleşmiş, yeni bir kriz ortaya çıkmıştı. Demirel sert bir üslup kullanarak bu olayı kınadı ve böyle insanlık dışı bir eylemin tarihte ender görüldüğünü söyledi. Humeyni'nin* buna cevabı da sert oldu: "Türk hükümeti süngü yardımıyla ayakta duruyor". Demirel bir söz düellosuna girmede; ama elçilik personeli yakınlarını tahliye kararı aldı. Ancak bütün bu gerilime rağmen, Demirel hükümeti ABD tarafından İran'a yapılacak bir askeri müdahale için Türkiye'deki üsleri kullanılmayacağını açıkladı ve ABD'nin İran'a uyguladığı ambargoya katılmayı reddetti. Türkiye hem kendisi de birkaç yıl önce ABD ambargosundan zarar görmüş bir ülke olarak bu uygulamaya karşıydı, hem de zaafa düşecek bir İran'ın Rusya'ya yanaşacağı endişesini taşıyordu. Belki de en önemlisi 24 Ocak 1980 kararlarını uygulamaya geçirmiş bir Türkiye'de dış ticaretin geliştirilmesi ve petrol akışı hayati bir öneme sahipti. Nitekim İran Dışişleri Bakanı Ankara'ya "Ambargoya katılmaması halinde ekonomik ilişkilerin yoğunlaşacağı" mesajını vermişti.¹⁷⁷ Türkiye, ilişkilere ekonomik açıdan yaklaşırken, İran, Türk siyasal sistemi ile politik bir polemik başlatıyordu.

...“İran İslam Cumhuriyeti'nin Sesi” radyosu 27 Kasım 1986'da yaptığı yayında “laikliğin ancak komünist ve putperest rejimlerde olduğunu” söyleyerek Türkiye'deki aşırı dincilere “bulunduğunuz yerde savaşın” çağrısında bulunmuştur. Aynı radyo, cüretini artırarak 18 Ocak 1987'de Türkiye'deki Müslümanları, “iman yolunda her şeyi göze alarak silahlarını kuşanmaya” davet etmiştir. İran'daki dini rejimin basın yayın organları,

* İslam Devriminin ilk yıllarında Humeyni politikaları için bkz: Bahman Baktiari, **Parliamentary Politics in Revolutionary Iran**, University Press of Florida, 1996, p.53-98.

¹⁷⁷ Çetinsaya, “Türk-İran İlişkileri”, s.150-151.

yaptıkları Türkiye aleyhtarı konuşmalar ve açıklamalarla yetinmemişler, hem rejimini Türkiye'ye ihraç etmeye, hem de bölücü terör örgütü PKK'yı ve Hizbullah'ı desteklemeye yönelik faaliyetlerini sürdürmeye devam etmişlerdir. İranlı yöneticiler, genelde, "Devrim ihraç faaliyetleri ve terörist eylemler için" ilgili ülkelerde bulunan büyükelçilerini ve "İran İslam Kültür Merkezleri"ni kullanmış, öğrencilerini de istihbarat toplamakla görevlendirmişlerdir.¹⁷⁸ İran, devrim ihracı ve iç işlerine karışma hakkını, esasen kendi Anayasa'sına dayandırarak, bu tür faaliyetlerini bir nevi meşrulaştırma yoluna gitmiştir.

Zira, İran İslam Cumhuriyeti Anayasası'nın 154. Maddesinde: "*İran İslam Cumhuriyeti beşeri toplumların tümünde insan saadetini kendi gayesi bilir ve istiklal, hürriyet ve hak ve adalet yönetimini, dünya insanların tümünün hakkı olarak tanır. Binaenaleyh, diğer milletlerin dâhili işlerine, her nevi müdahaleden tam olarak çekinmekle beraber, mazlumların zalimlere (mustazafinin müstekbirlere) karşı haklı mücadelelerini, dünyanın neresinde olursa olsun himaye eder.*"¹⁷⁹ İfadesi yer almaktadır.

Devrim ihracı çabasının gerisinde yatan nedenlerden bir diğeri de yeni devletin güvenlik endişeleriydi. Daha önce uzlaşmaz biçimde mücadeleye giriştikleri ve yıktıkları rejim uluslar arası sistem ile uyumlu haldeydi. Şimdi devrimci ülke bu sistemden çıkmakla bir nevi yalnızlığa düşmüş oluyordu. Tek ülkede devrim veya devrimin kuşatılması kavramları, küresel sistemin devrim ile uyumlu olmadığı bir dünyayı tanımlamaktaydı. Uluslar arası sistemde yalnızlık (izolasyon) hiçbir ülke için istenen bir durum değildi.¹⁸⁰ Tam da bu noktada, politik söylem ve eylemlerinde dini referans alan bir liderin (N.Erbakan) Türk siyasetinde ön plana çıkması, İran için bulunmaz bir fırsattı.

Erbakan, İran'daki İslamcı rejimin büyük bir destekçisi ve hayranı olup, ABD'ye şüphe şüphe ile yaklaşmakta ve sekiz Müslüman ülkenin (Türkiye,

¹⁷⁸ Saray, *age.*, s.168.

¹⁷⁹ "*İran İslam Cumhuriyeti Anayasası*", çev. Ömer Okumuş, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 1980, s.69-70.

¹⁸⁰ Gündoğan, *age.*, s.193.

İran, Pakistan, Bangladeş, Endonezya, Nijerya, Malezya ve Mısır'ın) dâhil olduğu D-8 adı verilen ekonomik bir grup oluşturmaya çalışmakta idi. Bu organizasyon, adı geçen ülkelerin AB'ye, ABD'ye ve Japonya'ya bağımlılığını azaltacaktı. Bundan da öte, Tahran'ın Erbakan'ı beğenmesinin en önemli nedeni, Erbakan'ın iktidara geldikten sonra ne İran'ın ne de Suriye'nin PKK'yı* desteklediğine dair bir beyanatta bulunması idi. Erbakan, bu suçlamaları CIA tarafından, İslam ülkeleri arasındaki iyi ilişkileri bozmak için üretilmiş bir propaganda olarak değerlendirdi.¹⁸¹ Fakat Erbakan'ın İran'a yönelik tedbirden uzak samimi politikaları, iç kamuoyunda ve TSK nezdinde endişe ile takip edilmekteydi. Bu müsamahanın bir neticesi olarak Sincan'da düzenlenen Kudüs'ü Anma Gecesi, laik ve ulusalcı kitle ve kurumlar için bardağı taşıran son nokta idi. 31 Ocak – 2 Şubat 1997 tarihinde düzenlenen bu gece, Türk siyasi hayatına askeri/politik bir mühür vurmuştur.

Tören, esas olarak Ayetullah Humeyni tarafından başlatıldı ve son 17 yıldır İran'da her Ramazan'ın son Cuma günü düzenlenmekte idi. Ayrıca, İran devriminin yıldönümünde de yapılan bir törendi. Muhafazakâr bir kasaba olan Sincan'ın Belediye Başkanı Bekir Yıldız, RP'yi desteklemekte idi. Kudüs'ü Anma Gecesini düzenleyenler, bir gala tertip ettiler ve gala için, Lübnan ve Filistin'deki Hamas ve Hizbullah liderleri, Abbas Müsavi, Musa Sadr ve Fethi Şakaki'nin posterlerini astılar. Sincan Belediye Başkanı, geceye konuşmacı olarak FKÖ'nün Türkiye'deki temsilcisi Mahmud Bin Yasin'i ve İran'ın Türkiye elçisi Muhammed Rıza Bakeri'yi davet etti. Bakeri İsrail'i, "İngilizler bu gayr-ı meşru çocuğun doğumuna izin verdiler ve Amerikalılar da onu büyüttüler. Amerikalılar hala çocuğun büyümesine yardım ediyorlar ve ona destek sağlıyorlar. Araplarla yaptığı savaşta, eğer Amerika korumasaydı, bu gayr-ı meşru çocuk yaşamayacaktı" sözleriyle eleştirdi. Bakeri, davete katılan 500 kişinin radikal olarak adlandırılmaktan korkmaması gerektiğini belirtti ve onlara Şeriatı takip etmelerini önerdi. Sincan olayı Türkiye'de politik bir fırtına

* Bu konuda geniş bilgi için lütfen bakınız: Geoffrey Kemp, "American Policy and the Islamic Republic of Iran", **Forever Enemies?**, Library of Congress Cataloging-in-Publication data, Washington D.C., 1994, p.40-41.

¹⁸¹ Robert Olson, **Türkiye-İran İlişkileri (1979-2004)**, çev. Kezban Acar, Ankara, Babil Yayınları, 2005, s.29.

yarattı ve bu fırtına, Erbakan hükümetinin sonunu hazırladı. Muhalefet partileri ve TSK, Sincan'daki olayların, laiklik ilkesine ve modern Türk Cumhuriyeti'nin temellerine yönelik bir saldırı olduğunu ileri sürdüler.¹⁸²

İran'lılar, Sincan'da, Türkiye'de son 17 yıldır söylenenler dışında yeni hiçbir şey yapmadıklarını veya söylemediklerini açıkladılar. Muhalefet partileri ve TSK, Bakeri'nin ve İran'lıların sınır dışı edilmesini talep etti. Erbakan ise, bu talebi yerine getirmemeye ve en azından yerine getirilmesini engellemeye çalıştı. Erbakan'ın hükümetten alınmasından sonra Başbakan olacak olan ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz, Bakeri'nin bir diplomat değil, bir terörist olduğunu belirtti. Bakeri ile İstanbul'daki İran konsolosu Muhammed Rıza Raşid'in hemen evlerine gönderilmesini istedi. Yılmaz ve TSK ağır bastı; 19 Şubat'ta Bakeri ve Raşid, istenmeyen kişiler ilan edildiler ve Türkiye dışına çıkarıldılar...¹⁸³ Ancak iki ülke arasındaki sıkıntı, yalnızca Kudüs Gecesi'nden ibaret değildi. 2 Mayıs 1999'da TBMM'de başörtülü bir şekilde yemin etmek isteyen Merve Safa Kavakçı, teamüllere aykırı hareket ettiği gerekçesi ile yemin ettirilmeden meclisten çıkarıldı. Hatta daha sonra, ABD vatandaşlığını bildirmemiş olduğu için Bakanlar Kurulu kararı ile vatandaşlıktan çıkartıldı. Bu hadise, Türkiye-İran ilişkilerinde sert politik söylemlerin oluşmasına yol açtı.

İran Dış İşleri Bakanı Kemal Harrazi açıkça "İran'ın Türkiye'nin seküler politikalarından hoşlanmadığını" ifade etti. "İnsanların değerlerine ve inançlarına saygı duymanın demokrasinin gereği olduğunu" ekledi. 8-9 Mayıs'ta, İranlı yetkililer tarafından teşvik edilmiş olması muhtemel yüzlerce İranlı öğrenci, Türk kadınlarının türban ve diğer İslami giysiler giyme hakkını desteklemek için gösteriler yaptılar. Bu gösteriler biraz ilginçti, çünkü birkaç ay sonra aynı İranlı öğrenciler çadorun atılması için gösteriler düzenlediler. Eski Cumhurbaşkanı Rafsancani'nin kızı olan İran meclis vekili Raziye Rafsancani, Kavakçı'yı destekleyen bir mektup yazdı. Rafsancani'nin

¹⁸² Olson, *age.*, s.34-35.

¹⁸³ Olson, *age.*, s.35-36.

mektubunu alan Kavakçı cevabında, “Özgürlüğün olmadığı İran gibi bir ülkeden hiçbir destek istemediğini” belirtti.¹⁸⁴

Türkiye, 90’lı yıllar boyunca bir dizi politik fail-i meçhul suikasta şahitlik etti. Suikasta uğrayanların hemen hepsinin birer Kemalist aydın olmaları, hedef tahtasına doğrudan İran’ı yerleştirdi. Zira 1990’da Ankara’da bombalı bir suikasta kurban giden Bahriye Üçok, “İslam’da oruç tutmanın ve örtünmenin zorunlu olmadığını” sık sık dile getirdiği için; yine 1990’da, Ankara’da silahlı bir suikast kurbanı olan, Atatürkçü Düşünce Derneği’nin kurucuları arasında yer alıp Kurucu Genel Başkanlığını yapan Muammer Aksoy, Laik ve Atatürkçü olduğu için, 1993’te Ankara’da bombalı bir saldırıya kurban giden Uğur Mumcu da, yine Kemalist ve ulusalcı bir aydın olduğu için oklar yine İran’ı gösteriyordu. 21 Ekim 1999’da yine Ankara’da, Kemalizm, Laiklik ve Demokrasi üzerine yazılar yazan Atatürkçü Düşünce Derneği Genel Başkan Yardımcılığı da yapan ve ulusal kültürü savunur bir aydın olan Ahmet Taner Kışlalı’ya yönelik bombalı suikast, 92 Hizbullah üyesinin yakalanması arifesinde gerçekleşince, İran yine fail olarak başköşeye oturtuluyordu. Bu suçlamalarda, Mumcu suikastını İslami Hareket Örgütü, İBDA-C ve İslami Cihat’ın üstlenmesi; Kışlalı suikastın de de yine Mesut Yılmaz tarafından İBDA-C’nin hedef gösterilmesinin payı büyüktür. Oysa ki, U.Mumcu, İran’dan ziyade S.Arabistan kaynaklı RABITA Örgütünü hedef almış idi. Ayrıca, suikasta kurban gittiği Ocak ayında, MOSSAD-Barzani ilişkisini kaleme almıştı. Bir başka açıdan konuya yaklaşacak olursak, bu suikastlar, etki-sonuç açısından değerlendirildiğinde, İran’ın bu eylemlerden zerre kadar fayda sağlamak şöyle dursun aksine daha fazla devlet ve kamuoyu tepkisi çekeceği aşikâr idi. Dolayısıyla bu cinayetler, ancak ve ancak İran düşmanlarının işine yarayabilirdi.

1988 yılında, Lübnan’da İran Hizbullah’ı ile Şii Emel örgütü arasında bir takım çatışmalar yaşanması üzerine, Suriye kontrolündeki PKK’ya karşı İran, Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Hüseyin Velioğlu kontrolündeki

¹⁸⁴ Olson, *age.*, s.54.

Hizbullah İlim Grubu'nu desteklemeye başladı. 1993 ve 1994'lere kadar PKK'ya karşı ciddi bir mücadeleye girişen Türk Hizbullahı, yalnızca İran'dan değil, bölgedeki tarikat ve aşiretlerin de desteğini sağlayan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nden de destek görüyordu. 90'lı yılların ortalarında PKK'nın bitme noktasına gelmesi, Hizbullah'ın bölgesel etkinliğini arttırması için bir fırsat sunuyordu. Bu dönemde İran İstihbaratı devreye girerek, Türk Hizbullah'ının Menzil grubunu, ortadan kaldırmak amacıyla, grubun liderlerinden Mansur Güzelsoy, Fidan Güngör ve İhsan Yeşilirmak'ın ortadan kaldırılmasını sağladı. İlim grubunun, Türk Hizbullah'ının tek temsilcisi olarak faaliyetlerini sürdürme noktasındaki hevesi, gerek Türkiye Cumhuriyeti'nin, PKK ile mücadelede artık Hizbullah'a ihtiyacının kalmaması ve gerekse de 1997'de İran'da reformist ve ılımlı Hatemi'nin Cumhurbaşkanı olması ile kursağında kaldı. Zira, İran'dan sağlanan maddi ve manevi desteğin minimum'a inmesi, örgütün varlık mücadelesi içine girmesine, Gonca Kuriş ve Gaffar Okkan suikastı gibi ilgisiz ve sansasyonel yaklaşık 1250 eylem gerçekleştirmesine sebebiyet verdi. 1997 ve 1998 yıllarından sonra ise örgüt, 2002 yılına kadar ki mücadelesinde, Türkiye ile İran'ın kontrolünden çıkarak Almanya'nın kontrolüne girdi ve günümüz itibariyle etkisini yitirdi. Burada gözden kaçırılmaması gereken bir nokta da şudur ki, 90'lı yılların sonlarına doğru İran ile Suriye arasındaki ilişkilerin yumuşamasının da, İran'ın, Türk Hizbullah'ına yönelik tavrına etki ettiği söylenebilir. Zira aksi takdirde o dönem İran'daki 7 PKK Kampı'nı ve Urumiye'deki PKK'ya ait hastaneyi de, bir başka gerekçe ile açıklayamayız.

İki ülke arasındaki ilişkileri olumsuz yönde etkileyen konulardan bir diğeri, İran açısından sıkıntı oluşturabilecek Azerbaycan etnik milliyetçiliğinin hortlatılması çabaları idi. Bu bağlamda İran'da Azerilerin haklarının karşılanması noktasında bir takım taleplere önderlik eden Mahmud Ali Çöhreganlı'nın gerek İran'daki faaliyetleri ve gerekse 2002 yılındaki Türkiye temasları, İran'da endişe ile karşılanmıştır.

Nisan sonunda Azerbaycan'a yaptığı ziyaretten sonra Mahmud Ali Çöhreganlı*, Devlet Bahçeli'nin** Genel Başkanlığını yaptığı MHP ile bağlantılı olan "Genç Kurtlar" (Ülkü Ocakları yn.) adı verilen bir gençlik örgütü ve "Türkiye Azerbaycan Kültür Merkezi" tarafından yapılan bir davet üzerine Ankara'ya geldi. Her iki grup da Azerbaycan ve GAMOH ve ABH tarafından sembolize edilen Azeri milliyetçiliğinin ateşli savunucularındandı. Ankara'da Çöhreganlı, "İran" şovenizmini ve İran'ın, kendi topraklarında yaşayan yaklaşık 30 milyon Azeri'nin haklarını ihlalini kınadı. Çöhreganlı, GAMOH'un milliyetçi hareketlerinin ve "direnişinin", 1995 parlamento seçimlerine katılmasına ve 600 bin oy almasına rağmen kendisine mecliste bir koltuk verilmemesinden sonra başladığını belirtti. Çöhreganlı, "Güney Azerbaycan konusu, Türk dünyasının geleceği açısından stratejik öneme sahiptir. İran'da 1 milyon 650 bin üniversite öğrencisi var ve bunların yarısı Azeri'dir" dedi. Çöhreganlı, Türkiye'de kaldığı sürece, eski Azerbaycan Cumhurbaşkanı Elçibey gibi kendisinin de "Türk dünyasına giden yolun Tebriz'den geçtiğine inandığını" net bir şekilde ifade etti.¹⁸⁵

Mahmud Ali Çöhreganlı'nın Türkiye; Devlet Bahçeli'nin ise eş zamanlı olarak Azerbaycan temasları ve iki liderin sarfettiği ifadeler, İran'ın etnik milliyetçilik tehdidi noktasında kaygılanmasına fazlasıyla yeterdi. Ancak, Türk ve Azeri yetkililer bu noktada tansiyonu yükseltmeye pek hevesli değillerdi.

¹⁸⁵ Olson, *age.*, s.138-139.

* Son Kurultayını 4 Şubat 2012'de Türkiye Kamu-Sen Genel Merkezi'nde gerçekleştiren GAMOH'nda Genel Başkanlığa yeniden Mahmut Ali Çöhreganlı seçilmiştir. Bu kurultaya, BBP Genel Başkan Yardımcısı Yakup Demirkale ile birlikte Ebulfeyz Elçibey'in danışmanı Hanım Halilova'da katılmıştır.

** Çöhreganlı, Türkiye'yi ziyaret ederken, Devlet Bahçeli, Savunma Bakanı Sabahattin Çakmakoglu'nun eşliğinde, 6 Mayıs'ta Bakü'ye gitti ve orada "gerçek anavatanı ziyaret etmekten mutluyum" dedi. Bahçeli, Bozkurt yanlıları tarafından büyük bir törenle ve "Tanrı Türkleri Korusun! Şehitler Ölmez; Vatan Bölünmez" sözleri ile uğurlandı. Çöhreganlı gibi, Bahçeli'de Pantürkist duygularını ifade etmek için, Elçibey'in mezarını ziyaret etti. Azerbaycan Ulusal Bağımsızlık Partisi (AUBP) lideri İtibar Memmedov, Bahçeli'nin kendisini ziyareti sırasında, Türk lidere Türkiye'nin Kafkasya'ya birlikler göndermesi gerektiğini bildirdi. Bahçeli ise bunu "Türkiye, Azerbaycan'ı desteklemeye hazırdır. Eğer Azerbaycan böyle bir ricada bulunursa, Türkiye bunu düşünecektir" sözleri ile cevapladı. Bahçeli ayrıca, sağ ve merkez sağ toplam 5 siyasi parti lideri ile bir araya geldi. Fakat komünist partisi liderleri ve liberal parti lideri Lala Şevket Hacıyeva veya eski Cumhurbaşkanı Ayaz Muttalibov yanlıları ile görüşmeyi reddetti. Mayıs 2002'de bir çatışma/savaş veya İran'ın Azerbaycan'a bir silahlı saldırısı durumunda, Türkiye, ABD ve muhtemelen Rusya ve İsrail, Bakü'ye yardım etmek için hazır bulunacaklardı; bazılarının yardımı ise askeri anlamda olacaktı. Bknz: Olson, *age.*, s.138-139.

Zira, yine 2002 yılı içerisinde önce Aliyev'in, akabinde ise A.Necdet Sezer'in İran ziyaretleri ve ilişkilerin seyrine dair beyan ettikleri iyi niyet, İran'ı bir nebze olsun rahatlatmış idi. Fakat İran, Türkiye'nin Azerbaycan'a dair hassasiyetinin farkındaydı ve bunu göz ardı edemezdi.

2002-2010 yılları arası Türk-İran ilişkileri, tarihi, kültürel ve dinsel temaları referans alarak, siyasi ve iktisadi gelişmeyi esas alan dostane bir hüviyete büründü. Bu dönemde Türkiye, samimi ilişkiler geliştirmeyi düşündüğü komşusu İran'ı Batı karşısında yalnız bırakmak istemedi. Nükleer müzakerelerde arabuluculuk ve İran'ı dünyaya anlatma ve açma misyonunu yükledi. Fakat 2010 sonrası Arap Baharı ile birlikte Türk-İran ilişkileri gerilmeye başladı. Sorun, otoriter rejimlerde ayaklanan halka Türkiye'nin ve İran'ın farklı bakış açılarıydı. Türkiye, bu toplumsal kesime ve taleplerine hürriyet ve demokrasi penceresinden bakarken; İran, bu kesimleri asi ve işbirlikçi, taleplerini ise, bir Batı komplosu olarak telakki etmekteydi. Arap Baharı süreci, Afrika kıtasından Ortadoğu'ya, özellikle Suriye'ye kaydığı andan itibaren Türkiye ve İran farklı pozisyonlarda saflarını belirginleştirdiler. Türkiye, muhaliflere ve mültecilere ülkesinde kucak açıp, Batı ile birlikte Özgür Suriye Ordusu'nu desteklerken; İran, Esed rejimini ve Suriye ordusunu destekleme ve Uluslar arası alanda Suriye'nin izole olmaması adına bir takım diplomatik girişimler gerçekleştirme yoluna gitti.

Suriye'ye yönelik bu algı farkı, kimi zaman İran makamlarından Türkiye aleyhine sert açıklamaları da beraberinde getirdi. İran Genelkurmay Başkanı Tümgeneral Hasan Firuzabadi, "Suriye'ye komşu bazı ülkelerin, 'büyük şeytan' Amerika'nın hedefleri doğrultusunda hareket ettiklerini ve bunun doğru bir yaklaşım olmadığını, bu ülkeler bu yaklaşıma devam ederlerse Suriye'den sonra sıranın Türkiye ve onlara geleceğini bilmeliler".¹⁸⁶ dedi. İran Meclisi Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Komitesi Üyesi İbrahim Aka Muhammedi de, 'Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın Suriye politikası, iktidarının sonunu getirir' iddiasında bulundu. Muhammedi, 'Erdoğan ve

¹⁸⁶ İran Genelkurmay Başkanı'ndan tehdit gibi açıklama, "Sıra Türkiye'ye gelir", <http://www.haberturk.com/dunya/haber/765861-sira-turkiyeye-gelir->, (7 Ağustos 2012).

dostlarına tavsiyem bu işe bulaşmamaları' ifadesini kullandı.¹⁸⁷ 21 Ağustos 2012 tarihinde Gaziantep/Şehitkâmil'de sivillere yönelik gerçekleştirilen bombalı eylem sonrası oklar PKK ile birlikte Suriye'yi gösterirken, 22 Ağustos'ta, İran Meclisi Milli Güvenlik ve Dış Politika Komisyonu Sözcüsü Hüseyin Nakavi, "Ankara'nın, komşuları konusunda yürüttüğü politikayı gözden geçirmesi gerektiğini" söyledi. Nakavi ayrıca, Ankara'dan, "Suriye'ye müdahale edeceğine kendi iç meselelerine yönelmesini" istedi. Nakavi sözlerinin devamında, "Türkiye'nin bu desteği sadece Suriye'deki günahsız insanların hayatını kaybetmesine neden olmuyor. Belki Türkiye verdiği bu destekle kendi güvenliğini de tehlikeye sokmuş oluyor"¹⁸⁸. İfadelerini kullandı. Tüm bu açıklamalar, İran'ın, kendi ulusal güvenliğine yönelik taşıdığı tehdit algılarını yansıtmakla birlikte, politik radikalizmin de, hangi noktada ve ne denli acem diplomasisini yönlendirdiğini ortaya koymaktadır.

Gonca Oğuz Gök'e göre; "...Türkiye ve İran'ın gelecekte güçlerini ne yönde kullanacakları kimlerle ittifak kuracak ya da mevcut ittifaklarını geliştirecekleri ve birbirleri ile aralarındaki farklılıkları nasıl yönlendirecekleri sadece bu iki ülke için değil bölgeye ilgisi olan diğer ülkeler içinde son derece büyük öneme sahiptir. Kanaatimizce Türk-İran ilişkilerinin, tarih boyunca iki ana eğilim çerçevesinde izlediği seyir, gelecekte de devam edecek gibi gözükmektedir. Bunlardan birisi Sadabad Paktı, Bağdat Paktı, CENTO, İslam Konferansı gibi organizasyonlar çerçevesinde ve ekonomik anlamda gerçekleşen işbirliği eğilimidir. Diğer eğilim ise Osmanlı'dan günümüze dek süren azınlıklar ve ideolojik anlaşmazlıklardır..."¹⁸⁹

¹⁸⁷ "Erdoğan bu işe bulaşmasın", <http://www.timeturk.com/tr/2012/08/13/erdogan-bu-ise-bulasmasin.html>, (13 Ağustos 2012).

¹⁸⁸ "Türkiye, Suriye'ye Müdahale Edeceğine Kendi Meselelerini Çözsün", <http://www.haberler.com/turkiye-suriye-ye-mudahale-edecesine-kendi-3882987> (22 Ağustos 2012).

¹⁸⁹ Gonca Oğuz Gök, "İran'ın Bölgesel Politikası ve Türk-İran İlişkileri", Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gebze, 2005, s.137-138.

3.4. DİNSEL DERİNLİK

Fanatik kişi kendisinin, hakikatin tek temsilcisi ve vasıtası olduğuna inanır. Fanatizmi karakterize eden en önemli özellik “müsamahasızlık”tır. Fanatik kişi müsamahasız, kendi imanının zaferi için tutkulu, onun dışında her şeye duyarsız, değişikliğe uğratmak veya yıkmak için ahlaki ve fiziki şiddet kullanmaya hazır kimsedir. Fanatikte şiddet sevgisi hâkim durumdadır; başkasıyla şiddet yoluyla ilişki kurmak hedeflenir. Bu, tatlı ikna yoluyla ilişki kurulamadığındandır. Fakat fanatizm gücünü kesinliğin tabiatı üzerinde gösterilebilir. Kişi için zorlama olan kesin iman, seve seve dış zorlama haline gelir. Onun şekli olan üniversalite, dışarıda üniversalleşmeye yönelir; kesin imanı üniversalleştirmek, başkalarına baskı yapmayı gerektirir.¹⁹⁰

Sosyal bakımdan olumsuz olarak değerlendirilen bütün bu zihin yapıları ve tutumlar, gerçek bir dini inanç ve tutumun özellikleri olarak ileri sürülemez. Çünkü müsamahasızlık, otoritecilik, tutuculuk, dogmatiklik gibi eğilimler, dinin dışındaki inanç ve düşünce sistemlerinde de müşahade edilen zihni yapılarıdır. Bu eğilimleri, bir iç güvensizlikten kaynaklanan “savunma tepkileri” olarak değerlendirmek mümkündür. Sosyal ve kişisel birçok faktör, bu savunmaya yönelik tepkilere yol açabilir. Kişisel büyük bir sıkıntı, mütecanis ve kapalı bir grubun üyesi bulunma, basit entelektüel yapı, dışa çok bağımlı bir dini kabullenmenin tabiatı, kişinin kendisini saldırıya uğramış hissettiği meydan okumanın şiddeti, müsamahasızlık veya dogmatizmi aynı ölçüde güçlendiren unsurlardır. Mesela, dini grubun kapalı bir toplum oluşturması nispetinde müsamahasızlığın kuvvetli olması tehlikesi vardır. Bazı dini gruplarda doktrin anlayışı kendi kendisi hakkında o kadar tekelci ve kapalıdır ki, orada başkası, kendine ait inanç ve geleneklerin olumsuzluğu olarak temsil olunur.¹⁹¹ Bu bakımdan, gerek ferdi bazda, gerek toplumsal bazda ve gerekse de devlet bazında ortaya çıkan hemen her türlü dogmatizm

¹⁹⁰ Hayati Hökelekli, **Din Psikolojisi**, Ankara, TDV Yayınları, 2001, s.193.

¹⁹¹ Hökelekli, **age.**, s.194-195.

ve fanatizm, mutlak surette ya bir güvenlik endişesinin sonucudur ya da bastırılamamış bir tatminsel duygunun.

İran, tarihsel ve geleneksel olarak 1979 İslam Devrimi'ne kadar, Osmanlılar, Ruslar ve İngilizler dışında ciddi manada büyük bir tehdit algısı yaşamadığı için genellikle açık bir toplum yapısına sahip iken, devrim sonrası, meşruiyet gereksinimleri yanında oluşturulan yeni güvenlik konseptleri ile her daim bir ötekileştirme misyonu yüklenerek yeni hasımlar yaratma yoluna girmiştir. Bu, stratejik olarak devrimi daha bir radikalleştirme politikası idi. Zira totaliter ve otoriter yapı, şiddetten ve tehditten beslenmekte idi. İran toplum yapısının devrim yıllarındaki eğitim seviyesi ve aile yapılarının gelenekselliği/muhafazakârlığı, her tehdit algısında, Şiiliğe* milliyetçi bir karakter ve taraftar kazandırmakta idi. Bu ise, hem toplumsal açıdan ve hem de devlet açısından gereksiz bir takım paranoyaların oluşmasına ve güven bunalımı yaşanarak dış dünyadan daha fazla tecrit olunmasına yol açmaktaydı. Bu bağlamda, devrimsel söylemlerden biri olan *ümme*t olgusu ve hayali, henüz fikri aşamada iken erimeye/çürümeye başlamaktaydı.

Din Sosyolojisinin temel konularından biri, dinin birleştirici görevidir. Toplumsal düzen problemleri yalnız başına iktidarla çözülecek türden değildir. Ortaklaşa bir değer sistemi bunun ikinci bir hipotezidir. Din, gerek değer ve normlara anlam vermek ve böylelikle fert üzerinde zorlayıcı bir nitelik kazanmak bakımından, gerek vicdan ve heyecanlara hitap eden adet ve törenler bakımından, gerek grupların meydana gelmelerine yardım eden başka faktörler bakımından ve gerekse yeryüzünde karşılaşılan hayal kırıklıklarını, kırılganlıkları ve hayatı kendisine dünya ötesi bir düzenle manalandırma yetkisi arasında denge sağlamak bakımından, şüphe yok ki toplum üyelerinin birleşmesine esaslı bir şekilde hizmet etmektedir. Fakat dinin bu birleştirme görevini ne dereceye kadar yerine getirdiği sorusu bugünkü durumda kesin olarak cevaplandırılmaz.¹⁹² Zira dini, saf halinden

* Arapça “Şia” olan bu kelime “Müşayaa” kökünden gelmekte olup, uymak ve yolundan gitmek anlamlarına gelmektedir.

çıkartıp, yanlış ya da bilinçli olarak çarpıtarak yorumlayan bir takım ideologlar veya dinciler, uhrevi bir kurumu dünyevileştirerek “*çıkart*” amaçlı kullanılan bir yapıya büründürmüşlerdir. Bu ise eğitimsiz ya da az eğitilmiş kitleler açısından tesanüt ruhuna uygun sonuçlar ortaya çıkarırken, aydın yahut bilinçli kitleler nezdinde dinsel bir sömürüye karşı duruş biçiminde tezahür etmiştir. Kaldı ki, bu farkı yaratan tek unsur eğitim olmamakla birlikte, hemen aynı seviyede birer âlim olan din bilginleri arasında dahi bu açıdan birçok yorum farkı bulunmaktadır.

İran İslam ideolojisi üç adet toplumsal model öngörmektedir. Bunlardan birincisi, İran’da nelerin kusurlu olduğunu sergileyen karşı modeldir. İkincisi, İdeal İslam toplumunu açıklayan ütopyik bir modeldir. Üçüncüsü ise, eylem esasına dayalı İslami bir modeldir ve karşı modeli imha edip ütopyik modeli inşa görevini üstlenmektedir.¹⁹³ Ütopyik model İslam İttihadı olup, Ehl-i Küffar’a karşı yekvücut olmayı ve nihai aşamada Şeriat yasalarını ve İlayı Kelimetullah’ı cihana yayma fikriyatıdır. Bunun taktiksel açıdan birçok yolu mevcuttur. Propaganda, savaş, tehdit, şantaj, hile ve özellikle cihad.

Yahudiler kutsal kitap odaklı bir halktır. İranlılarsa bilakis topraklarına tutunmuş ve kutsal kitap değiştirip durmuştur. Zerdüştlük, Manicilik, Zürvanizm, Mitraizm, Mazdekçilik, İslam ve onu desteklemek ve ya devirmek için ortaya çıkan sayısız devrimci mezhep ile ekollerin hepsi, son zamanlardaysa bilhassa Şiilik sürekli olarak İranlılara, yaşam(lar)ını düzenleyen farklı kitaplar sunmuştur.¹⁹⁴ Şiilik ile birlikte İranlılar için iki kitap kutsal kabul edilmiştir. Bunlardan ilki Kuran-ı Kerim iken, diğeri Nehcu’l Belağa’dır. Hz. Ali’nin sözlerinden mürekkep bu kitap, Şiiliğin hadis kitabı hüviyetindedir. Bu babda Kütüb-i Sitte hüviyetinde Kütüb-i Erbaa’ların da Şii külliyyatında çok önemli bir yeri vardır. Günümüz itibariyle gerek Şii, gerekse Sünni olsun hemen birçok Müslüman ailenin evinde bu kitaplar mevcut

¹⁹²Mehmet Toplamacıoğlu, **Din Sosyolojisi**, Ankara, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2. Baskı, 1975, s.150-151.

¹⁹³Asaf Hüseyin, **İran’da Devrim ve Karşı Devrim**, çev. Taha Cevdet, İstanbul, Pınar Yayınları, 2. Baskı, 1989, s.22.

¹⁹⁴Hamid Dabashi, **İran; Ketlenmiş Halk**, çev. Emine Ayhan, İstanbul, Metis Yayınları, 2008, s.64.

bulunmaktadır. Dolayısıyla Şii dünyası için de, Sünni dünyası için de mezhepsel farklılık, inancın temel öğelerini müşterek kabul etmektedir. Bu nedenle dinsel derinliğin sacayakları bu müşterek kutsal kitaplar ve inanç öğeleridir. Bununla birlikte dinsel derinlik yalnızca İslam noktasında değil, diğer dinler noktasında da mevcuttur. Uruğ Türklerinin Mazdek inancına, Uygurların Mani inancına bir dönem girdikleri bilinmekle birlikte, mezhepsel anlamda Azerilerin, Irak Telafer Türkmenlerinin ve Terekeme Türklerinin Şiiliği benimsemelerini de bu bağlamda ifade etmek gerekir.

Şiiliğin, doktrinel bir yapı kazanması ve Şii akidelerinin oluşturulması noktasında en önemli dönem Büveyhoğulları Devleti¹⁹⁵ dönemidir. Bu dönemde yetişen büyük muhaddisler ve Şii âlimler, Şii itikadını sağlam temeller üzerinde sistematize etmişlerdir. Dolayısıyla, gerek İmamiye Şiası ve gerekse Şii ritüellerini doğru okumak ve algılamak için Büveyhliler devrini

¹⁹⁵ “Büveyhoğulları, Ebü Şuca Büveyh tarafından kurulmuş bir hanedandır. Ebü Şuca’nın Şiiliği kabul eden Ali, Hasan ve Ahmed isimli oğulları hanedanın gerçek müessisleri olarak tanınırlar. Nitekim Ali, 334/945’te Bağdad’a girer ve halife el-Mustakfi, onu Muizzu’d-Devle unvanı ile emirülümere olarak tayin eder. Artık Abbasi hilafeti tam bir inhitat devresine girmiş ve halifeler de Büveyhoğulları’nın elinde oyuncak haline gelmişlerdir. Büveyhilerin hâkimiyeti, 447/1055 tarihinde, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey’in Bağdad’ı alışıyla sona erer. İşte Şiiiler, İslam tarihinde ilk defa, bu hanedan sayesinde akidelerini serbestçe yaymak ve yazmak imkânını elde etmişlerdir. Nitekim bugün Şii-İmamiyye’nin en müteber saydığı hadis külliyyatı, itikad ve muamelata dair eserler, Büveyhoğulları döneminde te’lif olunmuştur. Şii-İmamiyye’nin ana kaynağı durumunda olan ve el-Kutubu’l-Erbaa (Dört Kitap) adıyla anılan hadis külliyyatının ilkini, her ne kadar Büveyhoğulları devrinde yaşamamış ise de, zikrinde fayda mülhaza ettiğimiz Muhammed b. Yakub el-Kuleyni (328 veya 329/939) yazmıştır. Kuleyni’nin **el-Kâfi fi İlmi’d-Din** adını taşıyan bu eseri, 16 binden fazla hadis ihtiva etmektedir. Eserin I-VII. Babına, **el-Usul mine’l-Kâfi**; VIII-XXX. Bablarına da **el-Furi’mine’l Kâfi** denir. Şii-İmamiyye muhaddislerinin ikincisi, Muhammed b. Ali b. El-Huseyn b. Musa b. Babüveyh (Babüveh) (381/991)’tir. Şeyh Sadük veya el-Kummi lakapları ile anılan İbn Babüveyh, 4496 hadis ihtiva eden **Kitabu Men La Yahzuruhu’l-Fakih** adlı meşhur eseri meydana getirmiştir. Ayrıca onun, Şii-İmamiyye akaidi için hala son derece değerli ve önemli olan bir eseri de kısaca **Risale** adını taşımaktadır” Bu ilk dönemin üçüncü muhaddisi, Ebu Cafer Muhammed b. Hasan et-Tüsi (460/1068)’dir. Onun **Kitabu’l İstibsar Ma’htelefe fihi mine’l-Ahbar** ve **Kitabu Tehzibi’l Ahkâm** adlı hadis kitapları, Şii-İmamiyye’nin **Kutub-i Erbâa**’sının üçüncü ve dördüncüsünü teşkil eder. Ayrıca o, Şii eserler için **Fihrist** adlı önemli bir eser de yazmıştır. Et-Tüsi, Bağdad’da Şeyh el-Mufid ve Şerif el-Murtaza’dan ders almıştır. Eş-Şeyh el Mufid (413/1023), Bağdad’da devrinin en parlak Şii kelamcısı olarak tanınmıştır. Onun **Kitabu’l-İrşad** adlı eseri oniki imamın tarihini; **Kitabu Evaili’l-Makalat** adlı meşhur eseri ile de diğer fırkalar karşısında İmamiyye itikadını ortaya koyar. Onun **el-Fusulu’l-Muhtara** ve **Tashihu’l-İ’tikad** adlı eserleri de vardır. **Nehcu’l-Belağa** müellifi Şerif er-Radi (406/1016) ile **Kitabu’l-Emali** sahibi Şerif el-Murtaza (436/1045) da Büveyhoğulları devrinde yetişmiş Şii âlimlerdir. Büveyhoğulları devrinde, Şii geleneğinde bugün de aynı canlılık ve bağlılıkla yaşanan, Muharrem ayınları başlatılmıştır. Büveyhi Muizzu’d-Devle, 352/963 yılında Muharrem ayının ilk on gününü Hz. Hüseyin’in Kerbela’daki şehadeti için umumi matem olarak ilan etmiş ve Alioğulları’na bağlı Şiiilerin bu günlerde açıkça ve toplu olarak ağlamak, yas tutmak ve zincirlerle kendilerini dövmek şeklindeki bu matem törenleri o günden bu yana sürüp gitmiştir”. Bknz; E. Ruhi Fırlalı, **İmamiye Şiası**, İstanbul, Selçuk Yayınları, 1984, s.180-181-182.

sağlam idrak etmek gerekir. Şii kelamcılar ve âlimler, kurumsal bir kimliğe, ulema sıfatı ile ancak Safeviler devrinde ulaşabildiler. Osmanlı Devletinde ise ulemanın lideri Şeyhülislam idi ve Şeyhülislamlık, kurumsal olarak Fatih Sultan Mehmet zamanında ihdas edildi. Görüldüğü üzere, iki devlette de âlimlerin ya da fukehanın dünyevi bir makam ve mevki sahibi olmaları hemen hemen aynı dönemlere denk gelmektedir.

Şiilik, İslam'ın şartlarını "furu al-din" adıyla on kısımda, İmanın şartlarını ise, "Usul al-din" adıyla beş kısımda formüle etmiş ve benimsemiştir. Buna göre Şiilikte İmanın Şartları şunlardır:

- ❖ Tevhid: Allah'ın bir olması (birlik),
- ❖ Adalet: Allah'ın adil olması,
- ❖ Nübüvvet: Allah'ın insanlık için yüz yirmi dört bin peygamber göndermesi,
- ❖ İmamet: Allah'ın rehber olarak insanlığa on iki imam göndermesi,
- ❖ Mead: (Kıyamet), Allah'ın Kıyamet günü insanlığı diriltmesi, cennet, cehennem ve hesap konuları.

Genel anlamda tüm bu açılardan bakıldığında Şia'nın Caferiye mezhebi ile Sünni İslam arasında öz (esas)'e dair fark yaratan ciddi bir unsur bulunmamaktadır. Fark yaratan unsurlar ise genel olarak, Kuran (Ayet) temelli olmaktan ziyade, yorumsaldır ve sünnet ile icma kısmında yaklaşık iki yüz konuda ortaya çıkmaktadır. Bu da Şia'nın heterodoks yapısından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda bir diğer nokta ise, iki mezhebin son yüzyıla kadar birbirini yeterince tanımıyor olmasından kaynaklanan önyargıların ve eksik bilgilerin, görüş ayrılıklarını derinleştirmesi hususudur. Öyle ki, Osmanlı-İran münasebetlerinin sağlam temeller üzerine inşa edilememesinin temel sebebi mezhep ayrılığıdır ve iki mezhep temsilcisi devletin birbirini yeterince tanımamasıdır. Osmanlı Devleti, ancak I. Mahmut devrinde İran'ı anlamaya ve Şia'yı kavramaya başlamıştır.

İran hükümdarı Nadir Şah ile Osmanlı Devleti arasında meydana gelen sulh müzakerelerinin geçmiş devirlere nazaran emsali görülmemiş bir keyfiyet arz etmesi sebebiyle Sultan I. Mahmut, bu konuların müstakil bir eser halinde yazılmasını istemiştir. Bu iş için de Ragıp Efendi'yi görevlendirmiştir. Ragıp Efendi, Osmanlı Devleti ile İran arasındaki ihtilafların giderilebilmesinin ancak yeterli miktarda kitap ve risale yazılmasıyla mümkün olacağına inanmaktaydı. Bundan ötürü Sultan I. Mahmut tarafından verilen emre uyarak *Tahkik ve Tevfik*'i kaleme almış ve eserin, Sünni ve Şii mezhepleri arasındaki anlaşmazlıkların ortadan kalkmasına, her iki İslam devletinin birbiriyle yakınlaşmasına ve hatta tek devlet halinde birleşmesine vesile olmasını temenni etmiştir.¹⁹⁶ İslam dünyası, çeşitli dönemlerde, gerek akademik ortamlarda, gerek konferans ve sempozyumlarda ve gerekse alimler (ulema) arasında iki mezhebi tanıma, tanıtırma ve yakınlaştırma adına birçok girişim ve faaliyette bulunmuştur. Bu girişimlerde başı çeken yegâne kurum ise Mısır El Ezher Üniversitesi'dir. Yine İran'ın gelmiş geçmiş en büyük sosyologlarından ve devrimin ideologlarından biri olarak kabul edilen Ali Şeriatî, Şia'nın Sünni akaidinden çok da farklı olmadığını ifade etmiş, iki inanç arasına giren nifak ve şer odaklarına karşı duruşunu şu sözlerle ifade etmiştir:

“Bu ovada Ali Şiası'yla Muhammedi Sünni bir birine ulaşır. Birbirinin yüzüne baktıklarında her biri kendisini öteki olarak görür. Bu yüzden ben, tefrika çıkarma değerine göre- kimi zamanda tefrika çıkarma düşüncesiyle- Şia'ya özgü konulara dayanan ve böylece Şia arasında kin ve taassubu, Ehl-i Sünnet arasında da nefret ve karamsarlığı körüklemeyi amaçlayan o gruba karşıyım. Bunun yanında birlik oluşturmak düşüncesiyle “aslında bugün Şia'ya ait konular söz konusu edilmemelidir” diyen gruba da karşıyım. Tam tersine, bu konuları Şia'ya özgü bakış açısıyla, Şia ruhuyla ve Şia'nın bilimsel üslubuyla değerlendirip tanıtırarak, Ali'nin Şiiliğine ulaşmaya çabalarsak, aynı durumda itikadi kardeşliği, safların birliğini ve Ehl-i Sünnet kardeşlerle anlaşmayı da sağlayacağımıza inanıyorum ben. Çünkü Ali'nin Şiiliği,

¹⁹⁶Koca Ragıp Mehmet Paşa; *Tahkik ve Tevfik*, Hazırlayan: Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2003, s.LIII.

Muhammed'in İslam'ının aynısıdır. Ali ise, İslam toplumunda birlik temelini atan kimsedir; hayatının yirmi beş yılını bu birliği korumak için kurban etmiştir. Dolayısıyla Şia, Şiiliğin kıyısında değil, tersine Şiiliğin içinde yürürse hiç kuşkusuz kardeşlerine ulaşacaktır. Aynı biçimde kardeşler de Muhammed'i Sünnilik içerisinde yola düşerlerse Şia'ya ulaşacaklardır. Bu iki "düşman olmuş kardeş" in "kardeş olmuş düşman" a karşı bilimsel ve köklü birliğin sağlanmasının yolu budur."¹⁹⁷

İran'da devrimci kadrolar, İslam Cumhuriyeti fikrini olgunlaştırırken, bu konuda onlara fikirleri ve kitaplarıyla rehberlik eden yegâne kişi, Mısırlı Sünni bir âlim olan Seyyid Kutub olmuştur. Onun, özellikle "*Yoldaki İşaretler*", "*İslam Davasının Stratejisi*" ve "*İslam Cemiyetine Doğru*" adlı eserleri, İmam Humeyni ve yandaşları için birer kaynak kitap hüviyeti taşımaktaydı.

İran, Hukuk sistemini, devrim sonrası Şer'i kanunlara göre nizam ettikten sonra, bölgesel anlamda İslam Devrimini ihraç çabaları içerisine girmiştir. Bu çabalar İran için bölgede bir güvenlik kuşağı oluşturma amacı taşıdığından kendisi açısından makul görülebilir. Soğuk Savaş yılları SSCB politikalarını andırır biçimde İran, bu politikasını hayat geçirirken gayr-ı ahlaki ve kanun dışı birçok yöntemle başvurmuştur. Genç, idealist ve anti-emperyalist kitleler nezdinde başarılı olan propaganda faaliyetleri, Ortadoğu'nun birçok ülkesi gibi Türkiye'yi de ziyadesi ile rahatsız etmiştir. İran'ın, devletlerin içişlerine ve siyasetlerine müdahale edercesine geliştirdiği etik olmayan politika ve propagandalar karşısında kontr/propaganda ve kontr/manipülasyon faaliyetleri ortaya çıkmıştır. Bunlardan en önemlileri, İran'ın teröre yardım ve yataklık ettiği propagandası ile rejim ihracı çabalarının İslami değil Şii olduğu yönünde yapılan propagandadır. Ortadoğu devletleri, Türkiye ve Batılı büyük devletler tarafından bölgedeki devletlerin iç kamuoylarına sürekli olarak aşıl原因an bu fikirler, İran propagandasının kitleler

¹⁹⁷ Ali Şeriatî, *Ali Şiası Safevi Şiası*, çev. Feyzullah Artinli, İstanbul, Ekin Yayınları, 3. baskı, 2005, s.83-84.

* İran'da 13 sayısının uğursuzluğu, 12 imamın 12 havari gibi konumlandırılması ve Hz Hüseyin'in Hz. İsa gibi anne karnında 6 aylıkken doğup yaşadığına inanılması gibi adetler de, dinsel batı taklitçiliğini yansıtır.

nezdinde etkisini kırmaya yönelik idi. Şüphesiz marjinal gruplar dışında bu politika büyük oranda başarıya ulaşmıştı. Bu konuda Ruşen Çakır, “Ayet ve Slogan” adlı eserinde şu görüşleri dile getirmektedir:

“Bu düşüncenin yaygınlaşması Türkiye’deki Hizbullahileri de zor durumda bıraktı. İslami cephe içinde giderek yalnızlaştılar, marjinalliği aşamadılar. Bu olguyu, aynı çevre tarafından sırasıyla çıkartılan İstiklal-Şehadet-Tevhid dergilerinde kolaylıkla gözlemlemek mümkün. Söz konusu dergilerde Şii-Sunni ihtilafları, vahdet ve rehberiyet sorunları üzerine çok sayıda yazı yayımlandı. Çoğu Türkiye’den olmak üzere Sunni, hemen hemen hepsi İran’dan olmak üzere Şii din otoriteleriyle röportajlar, açık oturumlar yapıldı. Yıllar önce Müslüman Kardeşler kurucusu ve lideri Hasan el-Benna’nın da içinde bulunduğu Mısırlı Sunni liderlerle, Irak, Lübnan ve İranlı Şii liderlerin katılımıyla oluşturulan “Cemaat-i Takrib”in (Yakınlaştırma Heyeti) yeniden gündeme getirilmesine çalışıldı. Türkiye’de Şii nüfusunun yok denecek kadar az olduğu düşünülürse (kuşkusuz Alevilik de Şii kökenlidir ancak onun günümüz Türkiye’sindeki konumu dinsel olmaktan çok kültürelidir. Ayrıca İran Şii’leri “yani Caferiler” özellikle ibadet bakımından Sünnilere sanıldığından daha çok yakındırlar.) bu yakınlaştırma çabalarının ülke içindeki farklı cemaatler arasındaki değil, farklı söylemler arasındaki çelişkilerin yumuşatılmasını hedeflediği anlaşılıyor. Bir diğer deyişle, kendileri de, Sünniliği bırakıp Şiiliğe geçmemiş olan Hizbullahi Müslümanlar, Türkiye’deki Müslümanları Şiiliğe değil, Şiiliğin politik diline davet edebilir ancak.”¹⁹⁸

İran, politik açıdan Hizbullah ile dirsek temasında iken, mezhepsel açıdan Türkiye’de Alevi vatandaşlar üzerinde etkili olma hayalini gerçeğe dönüştüremedi. Zira İran’ın yumuşak karnı olan Azeriler üzerinde Türkiye’nin etnik anlamda İran’ın içişlerine müdahil olmama noktasındaki hassasiyetine karşılık olarak İran da, Türkiye’de mukim Alevi vatandaşlara yönelik her hangi bir faaliyet yürütme anlamında hassas ve çekimser davrandı. Her ne kadar

¹⁹⁸ Ruşen Çakır, **Ayet ve Slogan**, İstanbul, Metis Yayınları, 9. baskı, Eylül 2002, s.167-168-169.

her yıl bazı Alevi vatandaşlar dini eğitim amacıyla Kum ve Meşhed gibi eyaletlere gitmiş/gidiyor olsalar da, özellikle Şiilik ile Alevilik arasındaki bazı belirgin farklılıklar da, iki inanç arasındaki mesafenin stabil kalmasında etkin oldu. Bu anlamda Şiilik ile Anadolu Aleviliği arasındaki belirgin farklılıkları belirtmek gerekirse;

➤ Şiilikte İkrar ve Biat yoktur. Alevilikte ise, İkrar, Biat ve Teslimiyet vardır.

➤ Şiilikte Minhaç (Tarikat ve Tasavvuf) olmayıp Şeriat var iken, Alevilikte Tarikat ve Tasavvuf, Aydınlık Yol (Minhaç)'un vazgeçilmezleridir. Bu nedenle Anadolu Aleviliğinde İslam'ın beş şartı çoğu zaman uygulanmaz ve içki türünden haram kılınan yasaklara tam manasıyla riayet edilmez iken, Şiilikte Şer'i kurallara mutlak surette uyma zorunluluğu vardır.

➤ Şiilik İslam'ın Şer'i ve Farsi yorumudur; Alevilik ise, İslam'ın Şamani ve Tasavvufi yorumudur.

➤ Şiilikte mukim kavramlar: İmam, Rehber, Merce-i Taklid ve Veli-yi Fakih iken; Alevilikte temel kavramlar: Dede, Pir, Mürşit, Rehber ve Evlad-ı Resul'dür.

➤ Şiilikte Muhasip (Kardeşlik) olma koşulu yoktur fakat Alevilikte bu koşul mevcut olup belirli şartlara haizdir.

➤ Şiilikte Mut'a Nikahı mevcut iken, Alevilikte böyle bir anlayış mevcut değildir.

➤ Şiilikte 4 kapı ve 40 makam anlayışı yoktur, fakat Alevi inancında bu anlayış mevcuttur. Bu dört kapı da; Şeriat, Marifet, Hakikat ve Tarikat'tır.

➤ Şiilikte zikir, bir tarikat uygulaması olarak kabul edildiği için pek uygulanmaz iken, Alevilikte müzik ve semah eşliğinde zikir geleneği hâkimdir.

➤ Şiilikte namaz, kadın ve erkeğin ayrı yerlerde ve günde beş vakit kıldıkları bir temel inançtır - ki bu konuda Sünniliğe yakındır - , Alevilikte ise, zaman ve mekândan münezzeh olarak genellikle cem evlerinde icra edilen ve adına "Niyaz" yahut "Halka Namazı" adı verilen bir ibadet şeklidir.

➤ Şiilikte Endogomi (kapalı toplum yapısı) mevcut değil iken, Anadolu Aleviliği, Endogomik özellikler taşır. Özellikle kız alıp-verme konularında bu farklılık belirgindir.

Bu ve benzeri birçok farklılık nedeni ile Hz. Ali temelli bu iki inanç taraftarları birbirlerini Sünnileşmekle itham etmişlerdir. İnancın yorumsal farklılığı, yalnızca Şiilik ve Alevilik arasında değildir. İran'da ve Ortadoğu'da Şiiliğin farklı yorumları (Zeydiye, Gurabiye, Beyaniye, Muğiriye, Keysaniye, Caferiye, Sebeiye, Dürziye ve Nusayriye vb.) bulunduğu gibi, Türkiye'de de Alevilikyöredenüyöreyefarklıyorumlanabilmektedir.Manisa/Akhisar,Çorum/Nesimikeşli,Beypazarı/Karaşar, Tunceli, Sivas ve birçok bölgede yaşayan Aleviler arasındaki yorum ve anlayış farkı buna küçük bir örnektir. Dolayısıyla dinsel derinlik noktasında Şiilik ile Aleviliği örtüştürmek, Şiilik ile Sünniliği aynı kefeye koymak anlamına gelir. Bu bağlamda, Sünni Türkiye Türklerinin, Arapça Savm, Salât, Vudu ve Nebi yerine, Farsça Oruç, Namaz, Abdest ve Peygamber kelimelerini tercih ediyor olmaları, Şia'nın politik-dinsel terminolojisinin tümünün Anadolu'da benimsendiği anlamına nasıl gelmiyorsa, Alevi inancının tarihsel anlamda Şii inancı ile temelde örtüşüyor olması da, Şia'ya ait tüm ritüellerin Anadolu Aleviliği tarafından aynen tatbik edildiği ve kabul gördüğü anlamlarına gelmemektedir. Fakat yine de birçok noktada ortak özelliklerin var olduğu gerçeğini de göz ardı etmemek gerekmektedir.

Sünni-Şii algısına dair tarihsel derinlik, esasen iki fraksiyonun ne denli iç içe geçmiş olduğunu da ortaya koymaktadır. Dinsel derinlik havzasında, Şeyh Safiyüddin İshak Erdebili'nin, Şafi (Sünni) mezhebe mensup İbrahim el-Kurdi el-Zahid Gilani hazretlerinin müridi olması, Hacı Bayram-ı Veli'nin mürşidi olan Şeyh Hamid-i Veli (Somuncu Baba)'nin, Hacı Şeyh Alaaddin Ali Erdebili'nin müridi, İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin ise Cafer-i Sadık'ın talebesi olması, bunun gibi, Şeyh Edebalı, Osman Gazi ve Orhan Gazi'nin Babai/Vefai tarikatı mensubu olmaları, bu anlamda doktrinel yapının ne denli ayrışmaya müsait olmadığını ortaya koymaktadır. Zira ifade etmek gerekir ki,

Şia ne denli politize olursa, dinsel derinlik o ölçüde sığlaşmakta; fakat Şia ne denli anti-politize olursa, dinsel derinlik o ölçüde derinleşmektedir.

İran, İslam üzerinden bölgesel bir liderlik yarışı içerisine girme hevesi taşımakla birlikte, Kafkaslar ve Bosna gibi muhtelif bölgelerde yaşayan Müslümanların müstekbirlere karşı mücadelesinde çekimser davranmaktadır. İran'ın Çeçenistan'da, Doğu Türkistan'da ve Bosna'da Müslüman katliamına seyirci kalmasının bir takım nedenleri mevcut olmakla birlikte, bu nedenlerinden biri stratejik ve pragmatik iken bir diğeri mezhepseldir. Dolayısıyla dış politikasını pragmatist temeller üzerine inşa eden İran'ın İslam'ın evrensel bayraktarlığına soyunması, pek inandırıcı gelmemektedir. İslam devriminin, kendi döneminde başarıya ulaşmış olması, İran'ı İslam ülkelerinin lideri konumuna getirmez ve getirmemiştir. Zira böyle bir rol, öncelikle ekonomik, kültürel, askeri, siyasi ve teknolojik bir güç olmaktan ve diğer tüm mezhepleri ayırım yapmadan kucaklamaktan geçer. Oysa İran, Arap Baharı sürecinde Suriye'de sivil halka zulmeden ve katliam yapan Esed yönetimine, sırf Nesturi olduğu ve bu diktatoryal rejimin stratejik ortağı olduğu için ses çıkarmamakla birlikte bu ülkeye yönelik tüm yaptırımların da karşısında yer almaktadır. Zira, İran için reformist tabiri, asi ve anarşist tabirleri ile eşdeğerdir. Öyle ki, Suriye'nin kendi Müslüman halkına karşı uyguladığı şiddeti görmezden gelen İran, Türkiye'nin ve Başbakan Yardımcısı Bülent Arınç'ın dahi tepkisini çekmiştir. Bülent Arınç, 6 Şubat 2012 tarihinde Hükümet Sözcüsü olarak yaptığı basın açıklamasında şu ifadeleri kullanmıştır: *"...İran'dan ses çıkmıyor, adı İran İslam Cumhuriyeti. Bu nasıl Müslümanlık, bu nasıl Müslüman kardeşliği. Sen orada korunmasız insanların öldürülmesi karşısında bir söz söylemeyecek misin? Irak'daki Maliki, bir söz söylemeyecek misin? Lübnan'daki Mitaki, sen bir şey söylemeyecek misin kardeşim? Aralarında başka türlü bir dayanışma var. Bu İslam'da olmayan bir şeydir..."*¹⁹⁹ Bülent Arınç'ın ve diğer yetkililerin, İran'ın

¹⁹⁹ Bknz: <http://www.aktifhaber.com>. (6 Şubat 2012).

* "İranlı yetkililere göre AKP'nin "liberal İslam yorumu", İran'ın "devrimci İslam yorumuna" alternatif olarak Batılılar tarafından desteklenmekte ve bu projenin asıl amacı İran'ın ideolojik girişimlerinin boşa çıkarılmasıdır." Geniş bilgi için bknz: Arif Keskin, "İran-Türkiye İlişkileri Nereye

iç ve dış politikalarına yönelik uyarıları, İran nezdinde pek itibar görmemektedir. Bunda şüphesiz, İran'ın, Türkiye'yi kısmen batı kontrolünde bir ülke olarak görmesinin payı büyüktür.*

3.5. KÜLTÜREL DERİNLİK

İran ve Türkiye arasında gerek edebi ve gerekse kültürel sahada iç içe geçmiş bulunan unsurların temeli esasen on-on iki asır öncesine dayanmaktadır. Zira İran ile Türk kültür havzalarının girift bir yapı arz ediyor olması, kimi zaman İslam dünyasında yetişen büyük şahsiyetlerin hangi kimliğe mensup olduğu noktasında soru işaretlerini beraberinde getirmekle birlikte bu konudaki genel kabul, hem bilimsel gelişmelerin ve hem de mütefekkirlerin, müştereken İslam dünyasının bir ürünü olarak kabul edilmesi şeklindedir. Zira bu noktada asabiyet ya da kavmiyet biraz da mecburiyetten geri plana atılmıştır. Çünkü Hz. Mevlana örneğinde olduğu gibi, kimi zatlar birden fazla kültür ve medeniyet havzasının ürünüdür. Bu noktada iki ülke kültür, din ve edebiyat havzalarında yetişen bazı mümtaz şahsiyetlerin isimlerinin burada zikredilmesi kültürel derinliği kavramamız noktasında bir takım ipuçları sunacaktır.

Büyük Hadisçiler: İmam Buhari (Buhara), İbn Mace (Kazvin), İmam Müslim (Nişabur), Hâkim El Nişaburi (Nişabur), Şeyh Sadık (Kum), Şeyh Kuleyni (Rey); **Büyük Din Âlimleri:** İmam Gazali (Tus), Fahreddin Razi (Rey), Şeyh Tusi (Tus), İmam Zemahşeri (Harezmi-Zemahşer); **Büyük İslam Bilginleri:** Farabi (Otrar-Kazakistan), İbn-i Sina (Buhara), Nasreddin Tusi (Tus); **Büyük Mutasavvıflar:** Mevlana Celaleddin Rumi (Belh-Afganistan)

Gidiyor”, 2023 Dergisi, Sayı:126, 15 Ekim 2011, s.5. Ancak buna mukabil, “...İran'daki muhafazakârlar açısından bakıldığında, Adalet ve Kalkınma Partisi İran rejimi açısından hayati derecede önemli. Zira Türkiye'deki asker ve laik çevrelerin etkisinin azalmasını isteyen bu gruplara göre, AK Parti Türkiye'deki statükoyu yıkıyor. Atatürk'ü sevmeyen, Türkiye'ye geldiğinde Anıtkabir'i ziyaret etmeyen radikal gruplar AK Parti'nin kendileriyle hemfikir olduğunu düşünüyorlar. Reformcular ise, AK Parti'nin İslam ve demokrasiyi birleştirmeyi başardığı görüşünde.” Bknz: Arif Keskin, “Türkiye'nin Rejim İhracı”, **Newsweek**, Sayı:110, 5 Aralık 2010, s.41.

ve Abdülkadir Geylani (Geylan-İran); **Büyük Fıkıhçılar (Mezhep İmamları):** İmamı Azam Ebu Hanife (Kufe), İmam Ahmed bin Hanbel (Bağdad).²⁰⁰ Bununla birlikte, mevcut kültür havzasında somut şahsiyetler yanında soyut unsurların yarattığı derinliği de zikretmek gerekir. Bu unsurlardan en önemlisi şüphesiz dildir.

Türkçe, İran'da Mannalardan Sakalara, Hunlardan Hazarlara, Safevilerden Kaçarlara kadar her dönemde varolmuş ve Farsçayı da geniş ölçüde etkilemiş bir dildir. Gerhard Doerfer gibi bilginlerin çalışmaları bu etkilerin boyutlarını ortaya koymuş ve Farsça içinde Türkçe kelime, deyim, ifade ve ibarelerden 16.000'i tespit edilerek yayımlanmıştır. Safevilerin kurucusu ve ünlü hükümdarı Şah İsmail Hatayi, Türkçenin gelmiş geçmiş en büyük şairlerindendir. Onun döneminde saray dili, devlet dili, edebiyat dili ve özellikle ordunun eğitim ve yönetim dili olan Türkçe, zaman içinde bu konumlarını yitirerek bir konuşma dili konumuna düşmüş, Fars-Pehlevi yönetiminde ise, Türkçe yazmak ve yayımlamak yasağı getirilmiştir.²⁰¹ Şah İsmail şiirlerini Türkçe yazarken, çağdaşı olan Yavuz Sultan Selim, şiirlerini Farsça yazmayı yeğlemiştir. Zira Osmanlı Türkçesi, Arapça ve Farsçayı da bünyesinde harmanladığı için, Farsça kelimeler şiirsel ve estetik görülerek daha ziyade edebi sanatlarda bir tercih sebebi olmuştur. Bu noktada Farsça'yı Nizami gibi en mükemmel şekilde kullanan Mevlana Hazretlerini zikretmek yerinde olacaktır.

Mesnevi türünün en başarılı örneklerini 1207 yılında bugünkü Afganistan'ın Belh şehrinde doğan (1207) ve Konya'da vefat eden (1273) Mevlana Celaleddin-i Rumi vermiştir. Mevlana Hazretleri, İranlı Şeyh Attar'ın etkisinde kalarak tasavvufi dünya görüşünü oluşturur. Otuz bin beyitlik Mesnevi, gazellerinden oluşan Divan-ı Kebir ve sözlerinden mürekkep Fihi Ma Fih en büyük eserleridir.

²⁰⁰ Gündoğan, **age.**, s.54.

²⁰¹ Asl, **agm.**, s.195.

Mevlana Celaleddin, edebiyata tasavvufu girer, evrene, varlık türlerine, insana o açıdan bakar. İşlediği tasavvuf konuları yeni değildir. Kendisinden yüzlerce yıl önce yaşayan, İslam dünyasında yeni bir düşüncenin doğmasına yol açan İskenderiyeli *Yeni Eflatuncu Plotinos*'un ortaya attığı görüşleri ele almış şiirleştirmiştir. Ona göre, içinde bulunduğumuz evren gerçek değil, gerçek olan Tanrı'dan tanrısal ülkeden bir gölgedir.²⁰² Dolayısıyla belirtmeliyiz ki, Mevlana'da tasavvufun coşkunluğu hiçbir zaman tanrı-insan bütünlüğü (tevhid) nü eşit statüde kabul etmemiştir. Bilakis bu ilişkiyi Külli ve Cüz'i iradeler bağlamı çerçevesinde ele almıştır.

Mevlana Hazretlerinin şiirlerinde İnsan sevgisi önemli bir yer tutar. Bu genel anlamda "insanı" kapsayan yaklaşım, Anadolu ve Orta Asya Türk tasavvuf kültürünün (Ahmet Yesevi-Yunus Emre-Hacı Bayram-ı Veli) ; özel olarak cins (erkek) sevgisini kapsayan yaklaşım ise, İran havzası Tasavvuf kültürünün bir ürünüdür. Bu kültür ise İran'a antik dönem Yunan Felsefesi düşünürlerinden Platon (Eflatun) ve Plotinos'tan miras kalmıştır.

Tarihsel anlamda edebi ve tasavvufi açıdan değindiğimiz bu kültürel etkileşim, sonraki dönemlerde de kimi zaman politik ve sosyolojik, kimi zaman ise yine edebi ve dini karakterlere bürünerek varlığını sürdürmüştür. Bununla birlikte burada etkileşim formunda gelişen ilişkilerin yanında iki ülke arasında yine tarihi açıdan benzer şahsiyetlere ve olaylara da rastlamak mümkündür. Pers İmparatorlarından Keyhüsrev II ve Büyük Kiros (Babil Yahudilerini esaretten kurtarıp Kudüs'e yerleştirmiştir) ile Osmanlı hükümdarlarından Bayezid II ve Fatih Sultan Mehmet'in engin hoşgörüler, Yavuz Sultan Selim ile Şah İsmail'in idealist milliyetçilikleri, Gulamhüseyn Sadıki ile Ziya Gökalp'in aynı ekol (Auguste Comte)'den yetişen birer pozitivist olarak ülkelerinde sosyolojinin öncüsü olmaları, Ali Şeriatî'nin en az Ali Suavi kadar benzer bir karakter ve kaderi paylaşıyor olması, İsfahan çiniciliğinin Kütahya ve İznik ile; İran halılarının ise, Milas, Gördes, Sivas ve Kayseri halıları ile yarışıyor olması ve gül ile bülbül figürlerinin kullanım

²⁰² Eyüboğlu, *age.*, s.69.

sıklığı, iki ülke arasındaki diğer benzerliklerdir. Gazel türünün kurucusu sayılan Rudegi Semerkandi, Klasik dönem Türk edebiyatının (Divan) kendisine minnettar kaldığı bir şahsiyettir. Baba Tahir Uryan ve Ömer Hayyam ne ise, Neyzen Tefik odur. Yine Kerem ile Aslı, Tahir ile Zühre, Ferhat ile Şirin ve Arzu ile Kanber hikâyeleri İran kökenlidir. Bundan başka nasıl ki, İsfahan şehri Selçuklu Türkleri tarafından imar edildi ise, Konya Mevlana Celaleddin türbesinin ilk mimarı olan Bedreddin Tebrizi, Sivas Divriği Kalesi mescidinin mimarı olan Piruz-i Meragi gibi isimler de mimari açıdan İran kültür havzasının yetiştirdiği şahsiyetlerdir.

Musiki alanında ise, Osmanlı coğrafyasında oluşturulmuş Farsi makam adları, Klasik Türk Müziğinin vazgeçilmezleri arasında yerini almıştır. Bu bağlamda ismini zikredebileceğimiz makamlardan bazıları şunlardır: Acem Buselik, Acem Kürdi, Acem Aşiran, Acem Rast, Acem Tarab, Acem Murassa, Uzzal Acem, Hüseyini Acem, Çargâh Acem, Hicaz Acem, Dügâh Acem, Segâh Acem vb.

Eski musikimizde, nasıl “Türkî” veya “Türkü” adı verilen başlı başına bir şekil varsa, “acem” diye bir form ya da basit makam da var. Musikimizde İran/Fars unsurlarını belgeleyen makamlar yalnız bunlar da değil. Şiraz, Nihavent, İsfahan, Nişabur, Tebriz, Horasan gibi belli başlı İran şehirleri, aynı zamanda müziğimizin, dolayısıyla kültürümüzün bir parçası olmuş. Bu şehir adlarıyla yapılmış bir hayli birleşik makam daha var ki onları da kaydetmeden geçemeyeceğiz: Eviç Nihavent, Nihavend-i Cedid, İsfahan Zemzeme, Nihavend-i Sagir, Nihavend-i Rumi, Sümbüle Nihavent, Nihavend-i Kebir, Nişaburek, Şehnaz Nişaburek, Tebriz Haveran, Evc İsfahan, İsfahan-ı Cedid, Beste İsfahan, İsfahan Buselik, İsfahan Ruy-i Neva, İsfahanek, İsfahani.²⁰³ Günümüzde İran Türk musikisinin yaşamasında ve gelişmesinde Tebriz, Tahran, Şiraz, Kum, Nağadey, Urmiye, Erdebil şehirlerinde Ali Selimi, Mahmut Şatıryan, Dadespur, Ali Ferşbaf, Pervin Behmeni Kaşkayi, Çingiz Mehdipur, Hasan Demirçi, Muhammed Cavid, İmran Rüstemi gibi üstad

²⁰³ Doğan, *age.*, s.31-32.

müzisyenlerin* yönetiminde faaliyet gösteren müzik topluluklarının büyük rolü vardır.²⁰⁴

İran’da evlilik kutsal bir müessese olarak görülür. Tanışma, kız isteme, nişan ve evlilik Türkiye’dekine benzer. Erkek evleneceği kadının geleceğini garanti altına almak durumundadır. Kızın ailesi tarafından istenen para, altın, arsa vb. nikâh defterine de yazılmakta ve istenen bu para, eşya ve kıymetli şeyler “mehriye” olarak adlandırılmaktadır. Boşanma durumunda kadının bunları isteme hakkı vardır. Nişan törenlerinde gelin ve damat adayları tören sırasında ayna, Kuran ve kutsal kabul edilen bazı eşyaların altından geçerler. İran’da resmi nikah, evlendirme ve boşandırma noterlerinde yapılmaktadır...İran’da yapılan düğünlere “toy” adı verilmektedir...Evde kararlar genelde kadınlar tarafından alınmaktadır...İran genelinde akraba ve dost ziyaretleri çok yaygındır. Ziyaretler ve davetler genelde yemekli yapılmaktadır. Ziyaret ve yemeklerde çiçek götürmek adet haline gelmiştir...Ancak toplumda bir araya gelindiğinde, haremlik ve selamlık uygulanmaktadır...²⁰⁵ İran’da genellikle ailede erkeğin hâkimiyeti esastır. Ancak son yıllarda özellikle Farslarda büyük şehirlerde kadınların aile içindeki rollerinin arttığı görülmektedir. İranlı kadınlar, evlendikten sonra kızlık soyadlarını kullanabilmektedirler. Doğan çocuklar ise babanın nüfusuna kaydoldukları için babanın soyadlarını almaktadırlar. Aile içinde erkekler, her konuda eşlerine yardımcı olmaktadır. Bir ziyaret sırasında erkeklerin, evin kadınından daha fazla hizmet ettiği görülmektedir. Aile reisi Azeri olan ailelerde, bu yardım sınırlı düzeyde kalmaktadır. Bu nedenle İran genelinde “Türkten kız al, fakat Türk’e kız verme” atasözü yaygın olarak kullanılmaktadır.²⁰⁶ Görüldüğü üzere gerek mehir kültüründe olsun gerek misafirlik ve gerekse de toy törenlerinde olsun, Orta Asya Türk Kültür öğelerinin izlerini taşıyan adetler, İran kültüründe de yer edinmiştir. Yine

²⁰⁴ Ali Kafkasyalı, “İran Türklerinin Güncel Kültürel Meseleleri”, **2023 Dergisi**, Sayı:126, 15 Ekim 2011, s.18.

* Musiki noktasında, İran’da bilinen ve dinlenen en ünlü Türk sanatçıları İbrahim Tatlıses ve Sibel Can iken; Türkiye’de bilinen ve dinlenen en ünlü İranlı sanatçılar, Googoosh ve Farid Farjad’dır.

²⁰⁵ Balbay, **age.**, s.135-136.

²⁰⁶ Balbay, **age.**, s.137.

eşlerin birbirlerine karşı hitap tarzları ve nişan törenlerinde gelin ve damadın kutsal eşyaların altından geçirilmesi, Türk gelenek ve göreneklerinde de mevcuttur.

Türkiye Türklüğü ile İran Türklüğü arasındaki kültürel ilişki şüphesiz iki ülkenin kültürel ilişkileri çerçevesinde gelişebilirdi. Son yüzyıl itibarıyla kültür ve eğitim anlaşmaları, daha ziyade sınırlı olmakla beraber yüksek öğrenimde öğretmen ve öğrenci takası şeklinde olmuş ve İran- Fars kültürü lehine gelişmiştir. Mesela Türkiye'deki Fars Dili ve Edebiyatı üniversite bölümleri İran'da Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerinden çok daha kıdemli ve yaygındırlar. İran ile Türkiye arasındaki sempozyum türünden toplu kültürel faaliyetlere iştirak uzun süre Mevlana sempozyumları ile sınırlı kalmıştır. İran'dan Türkiye'ye yapılan kültürel içerikli kongrelere katılım 1990'lı yıllarda başlamıştır. Bununla, Türkiye'de yapılan Nevruz, TÜDEV; Folklor, Yazarlar Birliği, İLESAM toplantıları ve bazı şiir günlerine İran'da üretilmiş kültürel değerlerin, üreticileri arasında Türklerin bulunduğu gerçeğine olan katılımı anlatmak istiyoruz. Bize göre özellikle atlı bozkır medeniyetinin kültür değerlerini İran coğrafyasında hayata geçirenler Türklerdir. Bu medeniyet şeklinin diğer Türk coğrafyalarındaki ayniliklerini tespit ve açıklamak, öncelikle Türk kültür adamının sorumluluğundadır. Bu arada kültürel küreselleşmeye giden dünyada, akraba kültürler, aralarında bölgesel dayanışmalar kurarlarken İran'da Türkler, Farslar ve diğer halkların birlikte geliştirdikleri kültürleri küresel kültürün emperyalist baskısı karşısında, onların korunma kozlarıdır.²⁰⁷

Netice itibarıyla Türk-İran medeniyet havzasında kültürel derinlik ne denli köklü olsa da günümüzde İran içerisinde yaşayan İran Türklerinin kültürel sahada bir takım sıkıntılar yaşadıklarına şahit olmaktadır. Bunun en büyük nedeni iktidar yapısı ve ideolojik çizgidir. Bu konuda Ali Kafkasyalı şunları söylemektedir: "İran Türklerinin "İbni Sina", "Şemsi Tebrizi", "Marağayi", "Urmavi", "Ayetullah Şeriatmedari" gibi uluları; "Babek", "Settar

²⁰⁷ Yaşar Kalafat, **İran Türklüğü**, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2005, s.13-14.

Han”, “Hiyabani”, “Pişeveri” gibi büyük kahramanları; bayram veya matem niteliğinde özgün tarihi günleri vardır. Ne yazık ki bugünkü Tahran yönetimi Pehlevi yönetimi gibi İran Türkleri’nin kendi ulularını, kendi kahramanlarını, kendi önemli gün ve bayramlarını anmaya fırsat vermemektedir. Babek Kalesi’nde toplanıp Büyük Kahraman Babek’i anmaları mümkün değildir. Settar Han için anma toplantısı yapamamaktadırlar. Hiyabani’yi, Pişeveri anmaları mümkün değildir. Humeyni’yi ölümden kurtaran Ayetullah Şeriatmedari’nin kabri başında veya herhangi bir yerde tören yapmak mümkün değildir...”²⁰⁸ Bunların dışında yine, eğitim ve öğretim, radyo ve sinema, alfabe, güzel sanatlar ve basın-yayın noktasında bir takım sansür ve sıkıntılar da mevcuttur, ancak bunlar gündelik politik tavırların birer sonucudur.

3.6. ETNİK DERİNLİK

Etnik ulusçuluk noktasında bir takım etnomilliyetçilik kuramcılarının geliştirdiği üç aşamalı evreden ilki, etnik kimliklerin oluşum, dönüşüm ve şeffaflaşması sürecidir. İkincisi, çıkarların/menfaatlerin belirlenmesi ile ilgili süreçtir. Üçüncüsü ise, etnik kimliklerin politizasyon ve mobilizasyon süreçleridir.

Kimi kuramcılar, özellikle etniklikle ilgili ilkçi yaklaşımı benimseyenler (Walker Connor, Will Kymlicka, Charles Taylor, vb.), etnik kimliklerin eski dönemlerden beri varolduğunu, araçsalcı yaklaşımı yeğleyen kimi kuramcılar (Sidney Tarrow, Herbert Kitschelt vb.) ise bu kimliklerin modernleşme sonucunda oluşmaya başladığını, sonra da dönüşüm ve billurlaşma sürecinden geçtiğini öne sürmektedirler. Konu ile ilgili düşüncelerini Anthony Smith şöyle ifade etmektedir: “Etnik kimlik ve etnik oluşum hakkında gerçekçi bir açıklamanın, bir uçta kültürel örüntüleri (pattern) doğası gereği sabit addeden, öteki uçta etnik duyguları ‘stratejik’ bakımdan manipülasyona

²⁰⁸Kafkasyalı, “İran Türklerinin Güncel Kültürel Meseleleri”, s.19.

müsait ve kültürel olarak da mütemadiyen şekil verebilirmiş gibi telakki eden ilkselci-araçsalci ihtilafının kutupsallığından uzak durması gerekir.”²⁰⁹

İran’ı etnik ulusçuluk evreleri açısından ele aldığımızda, etnik kimliklerin birinci aşaması olan oluşum, dönüşüm, billurlaşma safhasını çoktan arkada bırakarak etnik gruplar arasında sınırların iyice belirginleştiğini; çoğu etnik kimliklerin ikinci aşama olan çıkarların belirlenmesi safhasını da aşmış olduğunu; Azerbaycanlıların, Kürtlerin ve Arapların üçüncü aşama olan etnik politizasyon ve mobilizasyon sergileme evresinde olup, merkeze karşı bölgecilik eğilimlerini güçlendirdikleri söylenebilir.²¹⁰

İran’daki etnik kimlikler incelendiğinde, bu kimliklerin verili olduğu geçmişten bugüne eski kültürel mirasın uzantısı olarak süregeldiği görülür. Diğer ülke örneklerinden farklı olarak, İran’daki etnik kimlikler oluşum ve dönüşüm sürecinden geçerek sonradan ortaya çıkmış değildir. 20. Yüzyıl tarihçisi Vladimir Minorski’nin *“İran’ın geçmişinin temel özelliğinin Türklerle Farslar arasındaki sürekli çatışmalar olduğunu”* belirterek, *“bu ikisinin hiçbir zaman tıpkı ‘su ile yağ gibi’ birbirine karışmadığı”* şeklinde benzetme yapması, bahsedilen etnik kimlikler olgusunun İran’da eskiden beri varolduğunu kanıtlar niteliktedir. İslam’ın “ümme” anlayışı ile yeniden şekillenen bu kimlikler varlıklarını sürdürmekle birlikte, Şii Müslüman kültürel kimliği içinde büyük ölçüde yakınlaşmış, kaynaşmıştır. Rıza Şah Pehlevi’nin Fars ulusçuluğuna dayalı merkezileştirme politikaları, söz konusu etnik kimliklerin billurlaşması ve etnik grupların kutuplaşması sürecini de başlatmıştır.²¹¹

²⁰⁹Gülara Yenisey, **İran’da Etnopolitik Hareketler (1922-2004)**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2008, s.40.

²¹⁰Yenisey, **age.**, s.39-40.

²¹¹Yenisey, **age.**, s.41-42.

3.6.1. Azeri Etnisitesi ve Etnopolitiği

İran’da etnik temelli - Türkçü - hareketler, Pantürkizm ideali etrafında 1920’li yıllarda filizlenmeye başladı. Özellikle 1923 yılından itibaren Ruşeni Bey’in* Pantürkizm ideali etrafında şekillenen fikirleri, İstanbul Türk Ocağı’nda ortaya konulunca, bu fikirler İranlılar tarafından endişe ile karşılandı ve bir takım diplomatik problemleri de beraberinde getirdi. Ruşeni Bey’in konuşmasının ana temasını İran’ın büyük bir bölümünün Türk olması teşkil ediyordu. “İran’ın büyük dağlarında Türk kanından ve Türk eserlerinden başka bir şey bulunmuyor”du ve “Bunun kanıtı da, bu dağların adlarının Türkçe olması”ydı. Ona göre “İran Azerbaycan’ında en azından 3 ile 3,5 milyon arasında Türk bulunmakta”ydı. “Gilan’da yalnızca Gilek dili konuşan Fars bir kavim var”dı. “Buranın dışında Pamir dağlarına kadar olan bütün kesimler Türkmenlerden oluşmakta”ydı. Bundan İran’ın kuzeyinin tamamen Türkler’den oluştuğu neticesine varıyordu. Bununla birlikte İran’da Türk olmayan kavimlerin bulunduğunu da kabul ediyordu. Savucbulağ’ın güneğinde “İki milyon Kürt yaşıyor”du. “İran’ın Fars kesimlerinde de çeşitli Türk unsurları göze çarpmakta”ydı. Özetle ona göre “yalnızca çöllük bölgelerde kadim Fars unsurlarına rastlamak mümkün”dü.²¹²

20. yüzyıl başlarında Kafkaslar, özellikle Azeri nüfusun yoğun yaşadığı bölgeler, Rusların, İranlıların ve Osmanlıların nüfuz mücadelesine sahne olmaktaydı. Rusların sıcak denizlere inme arzusunu gerçeğe taşıyacak yegâne güzergâh Kafkasya bölgesi olduğu için, bölgeye dair bir takım politikaları devreye sokmaları gayet doğaldır. İran için ise bu bölge, bir takım etnik kıvılcımların sıçrama tahtası idi.

Öylesi bir atmosfer içinde Rusya’dan ve İran’dan Ağaoğlu, Mehmet Emin Resulzade, Nasib Yusufbay Ali, Muhammed Hadi ve Agayef gibi bazı Azeri aydınlar İstanbul’a gelmişler ve Pantürkist ideolojinin etkisi altında kalmışlardır. Söz konusu kişilerin bu harekete yönelmelerinde İran’da

²¹² Ahmedî, *age.*, s.174.

Meşrutiyet sonrasında ortaya çıkan olumsuz durum, Rusya’da 1905 Devrimi’nin başarısız kalması ve Avrupa’da sosyal demokrasinin krize girmesi gibi etkenlerin yol açtığı ümitsiz ve karamsar ruh halinin büyük etkisi vardı. Bu isimlerden bazıları, son derece ateşli Panturanistler haline geldiler. Öyle ki Agayef, Pantürkistlerin İstanbul’daki en önemli yayın organları olan Türk yurdunda yazdığı bir makalede Osmanlılar’ı İran Azerilerinin Türk değil, İranlı olarak adlandırdıkları için şiddetle eleştiriyordu. Mehmet Emin Resulzade’de “İran Türkleri” başlıklı bir seri makalede İran’daki Türk azınlıkları inceliyor ve milli özelliklerinden bahsediyordu. Resulzade, İstanbul’dan döndükten sonra Bakü’de *Musavat Partisi*’ni kurdu ve bütün çabasını Kafkasların Türkçe konuşan halklarını bağımsızlığına kavuşturabilmek için harcadı. Resulzade’nin Bakü’de yayımladığı ve makalelerinin büyük bir kısmı Güney Kafkasya’daki Müslüman halkına tarihi ve kültürüyle alakalı olan *Açıksöz*, Rusya Devrimi’nden sonra “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” sloganlarıyla Osmanlı Türklerini desteklemeye koyuldu. Ancak bu dönemde bile *Azerbaycan* adının Kafkasya’nın güney bölgelerini kapsayacak şekilde genişletilmesi eğilimi göze çarpmamaktaydı ve bu bölgenin halkından bahsedilirken ya “Türk Milleti” ya da “Kafkasya Müslüman Halkı” ifadesi kullanılıyordu. Öyle ki Bakü’de 29 Nisan 1917’de kurulan ilk meclis kendisini Kafkas *Müslümanları Umumi Meclisi* olarak adlandırmıştı.²¹³

28 Mayıs 1918 tarihinde Tiflis’te bağımsız Azerbaycan devletinin kurulduğu Azerbaycan Milli Şurası tarafından ilan edildi. İran makamları tarafından bağımsızlığı tanınmayan bu devlet, İttihat ve Terakki üyelerinin Musavatçılara gerekli desteği vermemesi üzerine Rusya tarafından ilhak edilerek, 1920’de Bakü merkezli Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilan edildi. Bu tarihten sonra Azeriler, SSCB kontrolü altına girdiler. 3 Eylül 1945 tarihinde SSCB’nin desteği ile Tebriz’de Azerbaycan Demokrat Partisi kuruldu. Bu partinin amacı kısa vadede İran’da özerklik kazanmak, uzun vadede ise Güney Azerbaycan’ı Kuzey Azerbaycan ile birleştirmek idi. Azeri

²¹³ Ahmedi, *age.*, s.186-187.

liderler açısından hedef bu iken, Stalin açısından hedef, öncelikle İran'ı sosyalist bir devlet yapmak, sonra ise sıcak denizlere, Fars Körfezi'ne inebilmektir. Bu niyet, ABD'nin tepkisine yol açınca, SSCB partiden desteğini çekmek zorunda kaldı. Bu nedenle parti, Aralık 1946'da İran ordusu tarafından ortadan kaldırıldı.

Güney Azerbaycan milli uyanış hareketleri ile Kuzey ve Güney Azerbaycan'ı birleştirme hasretleri bu noktada son bulmamış, daha pasif bir şekle bürünerek mücadelesini sürdürmüştür. Bu bağlamda 1955 yılında Azerbaycan İlimler Akademisi bünyesinde "İran Araştırmaları Merkezi" kuruldu. Bakü Radyosu, 1950'li yıllarda Güney Azerbaycan'a yayın vermeye başladı ve İslam Devrimi sonrası milli uyanış yönünde yayınları yoğunlaştırdı. Yine edebi ve kültürel alanlarda da hak ve hukuk mücadelesi içine girildi. Tüm bu çabalar özerklik kazanma ve siyasi/kültürel haklara sahip olma amacı taşııyordu. Bu sürecin etkileri 1979 İran İslam Devrimi akabinde dahi devam etmekteydi.

Türkler, İran içinde her an patlayacak barut gibi, devrimin yapılmasında en büyük söz sahibi olduklarını da ileri sürerek özlenen haklarını geri istiyorlardı. Ancak, Humeyni özerkliğin ve ulusal hakların İran'ın bütünlüğünü bozacak endişesiyle göz ardı etmeye başladı. *Hubmuhtarlık* düşüncesi kısa zamanda rafa kaldırıldı. Ardından 1980 yılında Türklerin Azerbaycan Demokrat Partisi de kapatıldı. Bu sırada Türkler arasında İslami kimliği ile parlayan Ayetullah Şeriatmedari *Helg-i Müslüman* (Müslüman Halkı) Partisi'ni kurarak özerklik* anlayışını savunmaya başladı. Kısa sürede parti İran'daki bütün Türklerin desteğini arkasına aldı. Kaşkayların da partiye üye oldukları anlaşılmaktadır.²¹⁴ Süreç yalnızca İran içerisinde değil, Azerbaycan tarafında da işlemekte ve benzer talepler dile getirilmekteydi.

* "İran İslam Cumhuriyeti Anayasası'na göre azınlık; ülkede yaşayan etnik toplulukları değil, sadece dini azınlıkları kapsamaktadır. İslam devleti olan İran Anayasasında, Müslüman olan topluluklara tanınan haklar sadece kültürel düzeydedir. Fars olmayan ulusların kültürel ve dilsel hakları ise sadece kendi dillerinde kurs açılmasını kapsamaktadır. Dini azınlıkların kültürel haklarının yanı sıra siyasi temsil hakları da bulunmaktadır..." Bknz: Cavid Veliev, "İran'ın Etnik Yapısı", **Cumhuriyet Strateji**, Yıl:1, Sayı:52, 27 Haziran 2005, s.10.

Elçibey'in Cumhurbaşkanlığı bir yıldan az sürmüş olsa da; programında yer alan, Azerbaycan'ın Bağımsız Devletler Topluluğu'na (BDT) üye olmasına karşı çıkma, Türkiye'yle yakın ilişkiler, Tahran'ı görmezden gelmek, bir yandan da İran'daki Azerilerle genişletilmiş bir bağ isteği sergilemek bölgede bazı güvensizliklere ve gücün yeniden düzenlenmesine yol açmıştır. Pek çok İranlı için, Elçibey'in Türk yanlısı ulusalcı duruşu ve büyük Azerbaycan'ı kurma arzusu, eski Sovyet tarzı bir senaryonun yinelenmesinden başka bir şey değildir. Diasporadaki bazı küçük ulusalcı çevrelerin dışında, Elçibey'in büyük Azerbaycan çağrısı İranlı Azeriler arasında coşkuyla karşılanmamıştır.²¹⁵

Devrim öncesi ve sonrasında - Ayetullah Hoyi, Ayetullah Lenkerani, Ayetullah Ali Hamaney - gibi İran'ın en büyük dini otoritelerini kendi içlerinden çıkaran Azerilere göre, İslam Devrimi bir Fars devrimi olmaktan çok Azeri din adamları devrimidir. Dini anlamda oynadıkları rolden dolayı "İran'ın yapıtaşı" olarak nitelendirilebilecek olan Azerilerin, ülke'deki siyasi, kültürel ve ekonomik etkinlikleri hala devam etmektedir. Nitekim bugün İran ekonomisinin tamamen - olmasa da kısmen, yn.- Azeri tüccarların elinde olması da bunun açık ispatı niteliğindedir.²¹⁶ Ancak bu noktada belirtmek gerekir ki, İran dışında yaşayan Azeriler ile İran içinde yaşayan Azeriler arasında milli birlik ve milli kimlik noktasında tam bir uyum mevcut değildir. Kaldı ki, İran içinde yaşayan Azeriler arasında dahi bu anlamda bir birlik mevcut değildir. Zira İran'da yaşayan Azerilerin büyük çoğunluğu muhafazakârdır ve yaşadıkları coğrafya ve kültür ile bütünleşmişlerdir. Fakat Muhafazakârlar her ne kadar İran toplumu ile özdeşleşmiş olsalar da, Fars asimilasyonuna karşı duruşları, milliyetçiler ve sosyalistler ile aynıdır. Buna mukabil Azeri milliyetçileri ve sosyalistleri, muhafazakârlardan farklı olarak daha talepkar ve daha ayrılıkçı bir tavır ve tutum içerisindedirler. Dolayısıyla İran için Azeri etnik kimliği noktasında asıl tehdidi milliyetçi - GAMOH vb.- ve

²¹⁴ Aygün Attar, **İran'ın Etnik Yapısı**, Ankara, Divan Yayıncılık, 2006, s.150.

²¹⁵ Touraj Atabaki, "Çok Dilli İmparatorluktan Tartışmalı Modern Devlete", **21. Yüzyılda İran**, s.97.

²¹⁶ Murat Saraçlı, "İran'da Azınlıklar", **Ortadoğu Siyasetinde İran**, ed. T. Yılmaz, M. Şahin, Ankara, Barış Kitap Yayınları, 2011, s.132.

sosyalist kitleler oluşturmaktadır. Reform talepleri - ana dilde eğitim gibi - de yine bu unsurlar tarafından dile getirilmektedir. Bu konuda Türkiye, İran'daki Azeri vatandaşların talepleri noktasında pek fazla siyaset üretememektedir. Zira devletin yumuşak karnı olan Kürt vatandaşların da üniter yapıya aykırı bir takım benzer talepler ileri sürme ihtimali her daim mevcuttur.

Genel olarak Sovyetler Birliği'nin çöküşünden ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kazanmasından sonra, bölgede İran ve Türkiye arasında Azerbaycan Cumhuriyeti'ne nüfuz edebilme hususunda bir rekabet meydana geldi. Türkiye'deki ve Bakü'deki Pantürkist çevreler, İran Azerbaycan'ı için etnik kimlik vurgusunu ön plana çıkarmaya hazırlanıyorlardı ki meydana gelen Ermenistan – Azerbaycan savaşı bu çabaları aksattı ve konunun önemini azalttı. Sonraki tepkiler de Türkiye'nin bu konudaki tutumunu gözden geçirmesine sebep oldu. Bununla birlikte Türkiye 2002 Mayıs'ında *Azerbaycan Kültür Merkezi* ve *Bozkurt Grubu*'nun davetlisi olarak Türkiye'ye gelen Çehregani'ye (Çöhreganlı, yn.) ev sahipliği yaptı. Türkiye'deki çeşitli çevreler kendisiyle ilişki kurdular ve Türk basın yayın organlarında Çehregani ile yapılan röportajlara yer verildi.²¹⁷ Ancak bu Pantürkist çevreler, İran'dan ayrılmayı değil, siyasi ve kültürel haklar elde etmeyi amaç edinmiş idiler. Dolayısıyla İran Azerileri, etnik bölücülük yapmaktan ziyade, etnik asimilasyona karşı mücadele etmekteydiler. Fakat İran açısından bu mücadele dahi, önemli bir tehdit arz etmekteydi. İran bu nedenle Azerbaycan'a karşı Ermenistan ile zorunlu bir işbirliği içine girme noktasında tereddüt etmedi.

İran'ın Azerbaycan karşısında Ermenistan'ı desteklemesi, yalnızca Türkiye ve Azerbaycan'ı dengelemek için değildir. Aynı zamanda ABD'de Yahudi lobisine karşı Ermeni lobisini kazanma amacına da yöneliktir. Ancak İran son zamanlarda Ermeni kartı yerine İslam (Şii) kartını daha bir ön plana çıkarmaya başlamıştır. Bunun da nedeni, sosyolojik verilerin İran'da ortaya çıkardığı bir sonuç olarak, dindar Azerilerin daha fazla İslami sistem ve

²¹⁷ Ahmedi, *age.*, s.215-216.

doktrin yanlısı oldukları; buna mukabil daha az dindarların ise daha fazla reformist ve milliyetçi olduklarına ilişkindir. Bunun yanında İran, Azerbaycan içerisinde – Astara, Lenkeran, Celilabad, Salyan, Lerik, Yardımlı, Gilan ve Erdebil yörelerinde mukim ve Bakü Keşle Camii'nde örgütlü – yaşayan ve kendilerini İran'ın kadim halklarından Kadusilere dayandıran “Talışlar”la sürekli irtibat halinde olup, bu farsça konuşan ve sayıları yaklaşık yüz-yüz elli bin olan yerli azınlık grubunu, Azerbaycan'a karşı hazırda tutmaktadır. İran, yine bundan başka Azerbaycan'da 1992 yılında kurulan ancak daha sonra siyasi kaydı silinen İran yanlısı Azerbaycan İslam Partisi'ni de kendi amaçları doğrultusunda desteklemektedir. Azerbaycan ise, Partinin propagandist çalışmalarından rahatsızlık duymakta olup, 2010 yılı içerisinde Prof. Dr. Numan Kurtulmuş'u İstanbul'daki ofisinde ziyaret eden Parti Genel Başkanı Mövsüm Samedov ve yardımcısı Arif Ganiyev'in tutuklanmasını sağlamıştır. Ancak İki ülke birbirinin hassasiyetlerinin farkında olup, işlerine müdahale noktasında temkinli yaklaşmaktadırlar. Her ne kadar İran kimi zaman etnik anlamda sınırları zorlasa da, Azeriler yine de, şimdilik İran'da azınlık gibi değil ve fakat İslam devletinin kurucu unsurlarından biri gibi davranmaktadır.

Ancak İran Türkleri'nin tamamına yakını Azerbaycan Türkleri olarak anılmaktadır. Çünkü İran'da Türkler en yoğun olarak İran'ın kuzeybatısında Azerbaycan'da yaşamaktadırlar. Halaçlar'ın sayısı azdır. 100 bin civarında olabilirler ve özellikle Kum, Save ve Erak bölgesinde yaşarlar. Türkmenlerin sayısı 1 milyon civarındadır ve Türkmenistan sınırındaki Gülistan eyaletinin çoğunluğu Türkmen'dir. Yine, Horasan eyaletinin de bir kısmı Türkmen'dir. Türkmenler dışındaki Horasan Türkleri, İran'ın kuzeydoğusunda Afganistan ve Türkmenistan sınırına yakın yerlerde yaşarlar. Kaşkay Türkleri, Fars eyaleti, Çehar Mahal-e Bahtiyari eyaleti, Buşehr ve Huzistan eyaletlerinde dağınık bir durumda yaşamaktadırlar. İran Türkleri içinde en uzakta olanlarımız Kirman Türkleri'dir. Bu 20–25 milyonun içerisinde 17-18 milyonluk kesimi İran'ın kuzeybatısında yaşarlar. Tahran'dan Türkiye sınırına kadar ki

1000 km.lik bölge tamamen Türk bölgesidir...²¹⁸ Bunun dışında İran'da, Karapapah, Şahseven/Elseven, Karakoyunlu, Kiresunlu, Afşar ve İsmaili Hazara Türkleri de mevcut olup, nüfus olarak daha küçük bir etnik grubu oluştururlar. Bu boylar, kısmen yarı göçebe bir hayat tarzını benimsemiş olup, Orta Asya Türk Kültürü ile bağlarını sürdürmektedirler.

Son yıllarda Tebriz'de *Şems-i Tebriz* ve *Nevid-i Azerbaycan*, Urumiye'de *Emanet*, Erdebil'de *Aras* ve *Ava-yi Erdebil*, Zencan'da *Ümid-i Zencan* ve *Tahran'da Ahter* gibi yayın organları yayın hayatına başlamıştır ki bunların çoğu Farsça ve Türkçe olmak üzere iki dilde yayın yapılmaktadır. Bunlardan (Pantürkistlerin ısrarla vurguladıkları Aras nehri için kullandıkları) Aras Dergisi, künyesini Farsça alfabenin yanı sıra Azerbaycan alfabesiyle de belirtmektedir.

Bu yayınlar, Pantürkist radikal etnik eğilimlere doğru kaymış olup Türklerle Farslar arasındaki ihtilafları körükleme ve İran kimliğine karşıt olarak İran Azerbaycanı'na bir Türk kimliği oluşturma peşindedirler. İran Azerbaycanı'na kahraman olarak Atilla'yı ve Cengiz Han'ı önermek; Firdevsi'ye ve Şehname'sine saldırmak; (Kuzey) Azerbaycanlı şair, yazar ve tarihçilerin İran karşıtı yazılarını ve şiirlerini kullanmak; Türkiye'nin siyasetlerini ve yaklaşımlarını desteklemek; Afşar, Kesrevi ve Zekai gibi Azerbaycanlı yazarların yazdıklarını reddetmek suretiyle Azerbaycanlılar için her türlü dilsel, kültürel ve etnik İran kökenini inkâr etmek; İran tarihine, İranlı hanedanlara, siyasi ve kültürel kişiliklere hakaretler yağdırmak; Azerbaycan Demokrat Partisi gibi ayrılıkçı hareketleri ve Pişaveri gibi şahsiyetleri savunmak, bu yayınların işledikleri ana temaları oluşturmaktadır. Aynı şekilde bunların istekleri arasında, İranlı Türkçe konuşan topluluklar için Fars alfabesi yerine Latin alfabesinin kullanılması, İran'da Türkçe'nin resmi dil olarak kabul edilmesi, Türkçe televizyon kanallarının açılması, Türkçe için bir dil kurumu oluşturulması, okullarda ve üniversitelerde Türkçe öğrenim yapılması (Anayasanın 15. maddesini aşacak şekilde), üniversitelerde Azerbaycan Dili

²¹⁸ Asl, *agm.*, s.180-181.

ve Edebiyatı Bölümü'nün açılması da yer almaktadır. Bu yayınlarda Farsça'ya hakaret edilmekte, İran'da 30 ila 35 milyon arasında Türk bulunduğu iddia edilmekte, sürekli olarak Karabağ Meselesi gündeme getirilmekte, Erdebil'in eyalet yapılarak Azerbaycan Eyaleti'nin bölünmesi eleştirilmekte, Azerbaycan haritaları yayınlanmakta ve "Dede Korkut", "Bozkurt", "Kaçak Nebi", "Köroğlu" gibi Türk kahramanlar sembolleştirilmektedir.²¹⁹

3.6.2. Kürt Etnisitesi ve Etnopolitiği

Kürt toplumu, tarihsel süreç içerisinde, dil, din, kültür ve politik açıdan gerek bölgesel ve gerekse küresel anlamda kendisini konumlandıramamıştır. Bunun birçok nedeni mevcuttur: Bunlardan ilki, etnik anlamda yaşadıkları antropolojik sorunlardır. Bir diğeri, henüz millet (nation) adı verilen homojen bir yapıdan ziyade, aşiretler ve kabileler şeklinde yaşayan dinsel, mezhepsel ve dilsel açıdan birbirinden farklı (heterojen) bir yapı arz ediyor olmaları ve üçüncüsü ise, yaşadıkları ya da dağıldıkları coğrafyanın, bölgesel ve küresel güç odaklarının ve politikalarının ana merkezi konumunda bulunmasıdır. Zira, Kafkasya ve Ortadoğu'da yaşanan enerji ve güç politikaları, bu bölgelerde yerleşik Kürt unsurlarını doğrudan etkilemekte ve kimi zaman global siyasetlerin figüranı olabilmektedirler.

Kürt milliyetçiliği, üç temel toplumsal kategoriye dayanır. Başka bir deyişle Kürt milliyetçiliği üç ayak üzerinde gelişmiştir. Bunlar, din kategorisi, aşiret kategorisi ve etno-politik kategoridir... Kürtlerde İslamiyet halen

²¹⁹ Ahmedî, **age.**, s.225-226.

* "İran'da Pantürkizm ve Azerbaycanlılık ideolojisinin doruğa ulaştığının göstergelerinden birisi de, bu doğrultuda faaliyet gösteren çeşitli partilerin ve toplulukların ortaya çıkmasıdır. Bu derneklerden ve partilerden bazıları şöyledir: *İttihadiye-yi Nehadha-yi Medeni-yi Azerbaycan* "Azerbaycan Sivil Örgütler Birliği"(Danışgahiyan-i Azerbaycan grubu(Toplum) da içinde olmak üzere), *Encümen-i Ferhengi-yi Mişov* (Mişov Kültür Derneği), *Kanun-i Ferhengi-yi Güney* (Güney Kültür Ocağı), *Goruh-i Ferhengi-Honeri-yi Çiçekler* (Çiçekler Kültür Sanat Grubu), *Cemiyet-i Türkzebanan-i İran* (İran Türk Dilleri Cemiyeti), *Müessese-i Can Azerbaycan* (Azerbaycanlı Bilyurdlular Topluluğu), *Mecme-i Azerizebanha* (Azeri Diller Kurulu), *Nezhet-i Bidari-yi Milli-yi Azerbaycan-i Cenubi*(Gamoh)(Güney Azerbaycan Milli Uyanış Harekâtı), *Ocak, Bozkurt, İkar, Hizb-i İrade-i Millet, Müessese-i Akyam* ve *Müessese-i Güvercin*." Bknz: Ahmedî, **age.**, s.228-229.

üzerinde hem fikir olunmayan bir tartışma noktasıdır. Kimine göre İslamiyet Kürt toplumunu ilerletmiştir, kimine göre kendi dinamikleriyle özgür gelişimine ket vurmuştur. Her iki görüşün çeşitli yönlerden haklılığı vardır...Kürt milliyetçiliğini İslamiyet'ten ayırmak mümkün değildir. Kürt milliyetçiliği ile İslamiyet birbirini tamamlayan veya birbirini zayıflatan iki faktör değil, tamamen “sarmalanmış”, “emişmiş” iki faktördür. Bu nedendir ki, Kürt milliyetçiliği ve İslamiyet birbirinden ayrıştırılamaz. Kürt isyan liderlerinin çoğunluğunun şeyh olması bir tesadüf değildir...Yine aşiret olarak parçalı yaşadıkları dönemde dini birlikten dolayı bir yakınlık hissetmişlerdir. Türkler, Farslar ve Araplardan farklı olarak Şafi mezhebini benimsemeleri, bir birlik duygusunun zeminini hazırlamıştır. Her ne kadar Kürt bölünmüşlüğüne mezhepsel bölünmüşlüğü ilave etmişse de, kendini farklı hissetmenin koşullarını da getirmiştir. Şii olan İran'dan uzaklaşıp Sünni olan Osmanlı'ya yakınlaşmaları, diğer nedenlerin yanı sıra mezhepsel nedenlerdendi de. Ancak tarihi süreç içerisinde çok kez mezhep değiştirdiklerini de görüyoruz. İran'dan destek almak isteyen bazı muhalifler hızla mezhep değiştirmişlerdir, aynı şekilde Osmanlı Devleti'yle işbirliği yapmak isteyen Şii aşiretler bunu kolaylaştırmak için Sünni mezhebine geçmişlerdir. Bu mezhep farklılığı, onları İranlı, Türk ve Arap komşularından ayırmıştır. Bu farklılık Kürtlerin kendi etnik kimliklerini geliştirmelerini sağlamıştır. İsyanda bu farklılığı öne çıkarıp milli kimliği güçlendirmek isteyen Şeyh Ubeydullah'ın *'Bizim dinimiz onlarınkinden farklıdır'* dediği hatırlanmalıdır.²²⁰

Kürtler, genel olarak, çok fazla heterojen yapıya sahip bir topluluktur. Dil, din, mezhep farklılıklarının yanında, Kürtlerin çoğunluğunun aşiret yapısını sürdürerek, icma-klan düzeyinde dağınık bir yapıya sahip oldukları bilinmektedir. Kürtçenin değişik bölgelerde farklı dil ve mezheplerden oluştuğu, bazı lehçelerin, örneğin Hawrami ve Dimilli lehçelerinin Batılı araştırmacılarca Kürt dillerine ait olmadığı belirtilmektedir. Fakat Kürt aydınlar filoloji konularına fazla önem vermeden, Kürtler arasındaki etnik dayanışma

²²⁰Hasan Uşak, **Kürdistan'da Aşiretçilik ve Milliyetçilik**, İstanbul, Aram Yayıncılık, 2005, s.178-179.

duygusunu önemsemektedirler. Aynı tablo İran Kürtleri için de geçerlidir. İran'daki Kürtlerin çoğunluğu Sünni mezhebinden olmakla birlikte, özellikle Kirmanşah ve civarındaki Kürtler Şii mezhebine mensup olup İran'la daha fazla özdeşleşmiş bulunmaktadır. İran'daki Kürtlerin bir özelliği de geleceğe yönelik hedef ve stratejileri ile ilgili net görüşlerden yoksun oluşlarıdır.²²¹ Kürtler arasında değişik din ve mezheplerin varlığından söz eden Hamid Ahmadi, Irak, İran, Türkiye'deki Kürtler arasında Hristiyan, Yahudi, Zerdüşt dininin yanı sıra Sunni, Şii, Yezidi mezhepleri, İran ve Irak'taki Kürtler arasında Alevi, Ehl-i Hak, Nakşibendi ve Kadirilik mensuplarının bulunduğunu da belirtmiştir.²²² Dolayısıyla Kürtler, 21. yüzyıla kadar, etnik milliyetçilik temelli ciddi bir tehdit olamamışlardır. Her ne kadar Osmanlı'dan günümüze bölgede yaklaşık 48 Kürt isyanı ve ayaklanması (bunun 30 kadarı Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti sınırları içindedir.) ortaya çıkmış ve hatta İran'da 1945 yılında bağımsız Mahabad Kürt Devleti kurulmuş ise de, Kürt halkının bilinçlenmesi, Kürt aydınların ortaya çıkması, yazılı bir Kürt edebiyatının oluşması ve konjonktürün el vermesi gibi sebepler, geline aşamada, ulus-devlet yapılarını hukuki ve politik açıdan sıkıntıya sokmuştur.

Bölgede, Kürt nüfusun yoğun olduğu ülkelerden (Türkiye, İran ve Irak) en çok Türkiye, etnik temelli sorunların muhatabı olmuştur. Bunun da nedeni, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluş felsefesini oluşturan anti-ümmeççi bir ulus-devlet yapılanması ve Türklüğün kapsayıcı bir üst kimlik oluşturmastır. Benzer bir sıkıntı, Irak'ta Saddam Hüseyin döneminde yürütülen Arap milliyetçiliği temelli Baas rejimini de sıkıntıya sokmuş, fakat Baas rejimi Türkiye kadar hoşgörölü ve akliselim davranmayarak 16 Mart 1988'de El-Enfal Harekâtını bastırmak amacıyla Halepçe'de beş bin Kürdün ölümü ve yedi bin Kürdün de yaralanması ile sonuçlanan bir katliam gerçekleştirmiştir. Fakat Saddam sonrası dönem Irak'ta Kürtlerin etkin bir konuma yükselmesi noktasında büyük fırsatlar ortaya çıkarmıştır. Türkiye'de ise, 1978 yılında

²²¹ Yenisey, *age.*, s.196.

²²² Yenisey, *age.*, s.197.

kurulan ve 1984 yılında eylemlere başlayan PKK (Partiye Karkaran Kürdistan) adlı terör örgütü sorunu baş göstermiş ve yaklaşık otuz bin Türk vatandaşının ölümüne yol açmıştır. Örgüt, Suriyeli, İranlı, Ermeni ve Batılı birçok teröristi bünyesinde barındırmasına ve Marksist bir ideolojiyi benimsemesine rağmen kendisini Kürt halkının yegâne temsilcisi olarak göstermekte ve mücadelesini silahla yürütmektedir. Oysa bu örgütün, dış güçlerin bir maşası olduğu, su götürmez bir gerçektir. Dolayısıyla, bir dönem PKK'ya kamp ve hastane olanağı sağlayan İran, gelinen aşamada PKK'nın yan kolu PJAK ile mücadele etmektedir. Ancak İran, PJAK ile mücadele ederken, ülke içerisinde Kürtlere, Azeri Türklerinden daha fazla hak vermektedir. Dolayısıyla tarihsel derinliğin de etkisi ile İranlılar ve Kürtler arasında çok ciddi sıkıntılar mevcut olmamakla birlikte, Kürtlerin zaman zaman İran yönetiminden hoşnut olmadıkları, nadiren de olsa bir özerklik mücadelesi verdikleri tarihi bir gerçektir.

Şüphesiz Kürtler etnik ve kültürel köken itibarıyla diğer İran kavimleriyle birçok ortak özelliklere sahip olmaları nedeniyle İran asıllı sayıldıkları için Türkiye ve Irak'ta Türkler ve Araplarla yaşadıkları sorunları İran'da yaşamamaktadırlar.²²³ Zira Kürtçe'nin*, Kırmançî** ve Sorani -

²²³ İzzeti, *age.*, s.253-254.

* Kürtçe grameri kolay olup, Farsça gramerine çok benzemektedir. Bununla birlikte, her iki dil arasında sözlük bilgisi, söz dizimi ve şekil bilgisi bakımlarından birçok farklılıklar olup, özellikle Kürtçe telaffuzlar çok sert ve Farsçadan daha az ahenklidir:

1. Kürt dilbilgisinde canlı varlıklar, eril ve dişil olmak üzere iki kısma ayrılırlar.
2. Cansız varlıklarda cinsiyet ayrımı yoktur.
3. İsimler de, tekil ve çoğul olmak üzere ikiye ayrılırlar.
4. Özellikle tekili belirlemek için “bir” anlamındaki “yek” kelimesi sona getirilir. Mesela: mero yek (bir kişi); esp-i yek (bir at).
5. Çoğul da “ane, an, a” ekleriyle yapılır. Mesela: mir (beyefendi) – miran (beyefendiler); bar (taş) – bara (taşlar).
6. Yabancı isimler değişmezler. Mesela Francis (Fransız); Engliz (İngiliz).
7. Yedi çeşit ek vardır ve isimler hep aynı biçimde ek alırlar.
8. Tarif harfi ismin sonuna gelir ve onunla birleşir.
9. Sıfata ek gelmez ve ismi takip eder: dost-ı men be zeravo (dostum cesurdur).
10. Buna karşılık ismin başına “be” edatı koymak suretiyle yoksunluk sıfatları elde edilir: bi-kemal (nankör); bi-akıl (akılsız).
11. Karşılaştırmalar eklerle yapılır. Nispet için, olumlu olursa, “ter” eki ve mübalağalı olursa, “çok, fazla” anlamındaki “zor” eki başa konur: raş (siyah); raşter (daha siyah); zor raşter (simsiyah); hob (güzel); hobter (daha güzel); zor hobter (en güzel).

özellikle Mahabad'da konuşulan - lehçelerinin, gerek kelime sayısı ve gerekse dilbilgisi açısından olsun, Farsça ile büyük ölçüde bütünleşmiş olduğu görülebilmektedir. Yalnızca Batı Azerbaycan'da yaşayan Kürtler, Zazaki lehçesini kullanmakta ve Farsçadan uzaklaşmaktadırlar. Bunun da sebebi bu bölgenin Azeri Türklerinin nüfus alanı olmasıdır. Fakat belirtmek gerekir ki, bugünkü İranlılar, Kürtçeyi tam manasıyla anlayamamaktadırlar. Bunun da nedeni, Kürtçe içindeki Farsça kelimelerin Eski Farsça ve Persler dönemine ait olmasından kaynaklanmaktadır. Bir diğer nokta ise, Kürtlerin her ne kadar İranlılara yakın bir ırk olduğu iddia edilse de, antropolojik açıdan ait oldukları ırka ilişkin birçok tezin geliştirilmiş olmasıdır. Kardü Tezi, Med-İskit Tezi, Guti Tezi ve Jafetik Tez bunlardan bazılarıdır. Bu tezlerden biri olan İskit Tezi, Kürt kökenini Türk kökeni ile özdeşleştirme amacına yönelik, bilgi ve belgelere dayanılarak geliştirilmiştir.

Kürtlerin Türklüğünü savunan tez temelde İskitlerin Türk olduğu ve Kürtlerin; İskitlerin Kafkasyanın kuzeyinden gelip doğu Anadolu ve Van'ın bir bölümünü işgallerinden sonra ortaya çıktığı görüşüne dayanmaktadır. Bu tezi ilk ortaya atan "*Kürtlerin Türklüğü*" adlı eserinde Prof. F. Kırzioğlu olmuştur. Kırzioğlu, adı geçen eserin girişinde "...Kürtlerin İranlı kökenden geldiğini gösteren bir bilgi yoktur. "Hint-Avrupa" kavimlerinin hiç birisinde, tarih boyunca Kürt veya buna benzer bir adla tanınan ulus, boy veya oymak yaşamadığı gibi bugün de yoktur. Böyle iken, Türklüğün beşiği Orta Asya'nın kuzey kesimindeki yukarı Yenisey boyundan Orta-Tuna'daki Macaristan'a değin uzayan Türk-Oğuz bölgeleri ile atlı göçebe Türk urukları arasında "Kürt" ve "Kürdak" adını taşıyan ana dili Türkçe topluluklar yaşayagelmıştır.

12. Zor kelimesi bazen de kuvvet anlamındadır. Lütfen bkz: Azmi Süslü, **Mesut Fani (Bilgili)'ye göre Kürtler ve Sosyal Gelişimleri**, Ankara, Tanmak Yayınları, 1993, s.43-44.

** "Kurmançlık, aşiretten kopmuş, halklaşma sürecine giren Kürdü ifade etmektedir. Yaygın olarak Kurmançlaşma, 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılda gelişmektedir. Bu da Kürtler için yoğun bir halklaşma anlamına gelmektedir. Tüm aşiret ve kabile dışı kalan ailelere Kurmanç denildiğini göz önüne aldığımızda, feodal etkinin kırılmasına, özgür köylü ve kır emekçilerinin (ortakçı, yarı) ortaya çıkmasına tekabül eden bu süreç önemli bir Kürt dinamiğidir...Kurmanç, halklaşma sürecindeki Kürdü ifade etmektedir. Kabile ve aşiret duyguları silinmekte; zayıf ve kendiliğinden de olsa bir kavim ve halk bilinci bunun yerini doldurmaktadır. Aşiret bilincine göre daha ileri bir sosyal ve milli bilinç biçimine dönüşümü ifade etmektedir." Bknz: Uşak, **age.**, s.41.

Bunun gibi, Türkeli (Türkistan) ülkesini ikiye ayıran Tanrıdağlar (Tienşan)dan Fırat'a değin bölgelerdeki İran'a komşu bulunan "Kürt" adlı kavimler de, tarihte tanındıkları çağdan beri Sakalı (İskit), Oğuz, Türkmen soyundan ve onların kalıntıları bilinmiştir" demektedir.²²⁴ Zira belirtilmelidir ki, bu tezler oluşturulur iken dil unsuru kimi zaman göz ardı edilmiştir. Kürtlerin ait oldukları ırkı belirleme çabalarında dil, her ne kadar yalnız başına yeterli bir unsur olmasa da en önemli ipucunu oluşturmaktadır. Tarihsel anlamda yapılan bazı çalışmalar Kürtçe adlı özgün bir dilin mevcut olmadığını, bunun Osmanlı Türkçesi gibi Türkçe, Farsça ve Arapça'dan müteşekkil bir dil olduğunu doğrulamaktadır.

Çarlık Rusya'sı Erzurum Başkonsolosu Alexander Jaba, Petersburg Bilimler Akademisi'nden aldığı talimat ile 1856 yılında, Erzurum ve çevresinde incelemeler yapmış, temas kurduğu aşiret ağızlarının sözcüklerini tespiti çalışmıştır. Bu inceleme, "*Recueil De Notices et Recits Kourds*" adı altında 1860 yılında St. Petersburg'da yayımlanmıştır. Dr. Fritsche tarafından kaleme alınan ve 1918 yılında dilimize çevrilen: "*Kürtler Hakkında Tarihi ve İçtimai Tetkikat*" adlı eserden öğrendiğimize göre; Alexander Jaba bu incelemesinde Kürtçe'de (8307) sözcüğün (3080)'ininin Türkmence, (2640)'inin Eski Farsça ve (2000)'inin yeni lisanda Arapça olduğunu belirtmektedir. Yazarın asıl Kürtçe diye ifade ettiği rakam ise sadece (300) kadardır. Bu üçyüz kadar sözcüğün de, aslında Proto-Türklerin bölgede bulunuşu göz önüne alınırsa, onomastik ve toponomik tespitler sonucu, Türkçe kalıntılar olduğu görülür...Alman araştırmacı de Groot, "Yenisey yazıtlarında Kürt sözcüğünün geçtiğini; Oğuz Han'ın 24 torunundan birinin adının Kürt olduğunu; Orkun Anıtlarında bugünkü Anadolu Türkçesi'nde bulunmayan, ama günümüz Anadolu Kürtçesi'nde konuşulan 532 sözcüğün bulunduğunu ileri sürmüştür. Bu durum, bir Türk boyu olan Kürtlerin, Anadolu'ya çok eski dönemlerde Asya'dan geldiklerini kanıtlamaktadır."

²²⁴ Ali Tayyar Önder, **Türkiye'nin Etnik Yapısı**, Ankara, Zirve Ofset, Bilim ve Sanat Dağıtım, 1998, s.95.

Jaba'nın bulduğu 300 kelimenin kökeni de buradan kaynaklanmaktadır.²²⁵ Dolayısıyla özünde, dilden ziyade bir lehçe olarak kabul edebileceğimiz Kürtçe, Türkiye'de Türkçe ağırlıklı, İran'da ise Farsça ağırlıklı konuşulmakta ve yazılmaktadır. Netice itibari ile yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından ortaya konulan bahse konu gerçekler, İran içerisinde yaşayan Kürtleri, Azeriler ile aynı ırksal sepet içerisinde değerlendirme imkânı vermektedir. Bu ise, İran içerisindeki Türk nüfusunu *dolaylı yoldan* arttırmaktadır.

3.7. İKTİSADİ DERİNLİK

Globalleşmenin yarattığı ekonomik etkileşim, devletler arasındaki ilişkileri Karşılıklı Bağımlılık seviyesine taşıma misyonunu ifa ederken, özünde bölgesel ve küresel çatışmaları azaltmayı hedef olarak belirlemiş idi. Fakat konjonktürel gelişmeler, ticari etkileşimin artmasıyla çatışmaların azalması arasında bir paralellik yaratamadığı için, geline aşamada, global ekonomi, çok uluslu şirketlerin pazar gereksinimini karşılayan bir hüviyete büründü. Ancak, iktisadi ilişkiler her ne kadar politikayı doğrudan etkilemiyor gibi görünse de, politikayı yönlendiren araçlar içerisinde ilk sıradaki yerini her zaman muhafaza etmektedir. Dolayısıyla siyasetin her nasıl ki ekonomik sonuçları mevcut ise, ticaretin de bir takım siyasi sonuçlar ve bu sonuçlar üzerinde etkili olan çeşitli faktörleri mevcuttur.

Ticaretin siyasi sonuçları üzerinde etkili olan ilk faktör uluslar arası ticari sistemi kurup yönlendirecek bir baskın hegemonik gücün varlığı veya yokluğudur. Ekonomik bağımlılığın altın çağları on dokuzuncu yüzyılda Büyük Britanya, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise Amerika Birleşik Devletleri gibi hegemonik ticari güçlerin tartışmasız üstünlükleri ile tanımlanmaktadır. Bu güçlerin hâkimiyeti azaldığında ve yükselen güçlerce karşı konulduğunda ticari ihtilaflar artmıştır. Ticaretin siyasi etkilerini belirleyen ikinci faktör ise, sistemdeki ekonomik büyüme oranıdır. Korumacılığın azalmasının ve dünya

²²⁵ Orhan Türkdoğan, **Etnik Sosyoloji**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2003, s.119-120.

piyasalarının genişlemesinin ekonomik büyümeyi canlandırdığı doğruysa da bunun sonucu olarak hızlı ekonomik büyümenin, ticaretin ve ekonomik bağımlılığın artmasına yol açtığı da doğrudur. Aynı şekilde ekonomik büyümede durgunluğun düzenlemeleri zorlaştırdığı, uluslar arası ticari rekabeti arttırdığı ve uluslar arası siyasi ilişkileri de kızıştırdığı da doğrudur. Ticari ilişkilerin siyasi sonuçlarını etkileyen üçüncü faktör ithalat ve ihracat kompozisyonunu belirleyen endüstriyel yapının homojenlik veya heterojenlik derecesidir. Sanayileşen toplumların, sanayileşmeyen toplumlardansa kendi içinde ticaret yaptıkları doğruysa da uluslar arası homojen veya benzer sanayi yapılarına ve ihracata sahip olduklarında rekabetçi ticari ilişkiler ve ticari ihtilaflar ekonomik durgunluk dönemlerinde daha sık ortaya çıkmaktadır. Aynı şekilde endüstriyel yapının heterojenliği, tamamlayıcı ticari ilişkiler de üretme eğilimindedir. Bu nedenle Büyük Britanya'nın ve diğer ulusların on dokuzuncu yüzyılın başlarında ve ortalarında endüstriyel yapıların heterojenliği genel olarak uyumlu ticari ilişkiler doğurmuştur. Yüzyılın sonlarına doğru diğer uluslar sanayileştikçe ticari ihtilaf yoğunlaşmıştır...²²⁶

Buna mukabil, ticari çeşitliliğin artması ve stratejik öneme haiz enerji kaynaklarının ithalat ve ihracat paylarındaki artışı ya da düşüşü, devletlerarası ilişkilerin boyutunu, niteliğini ve geleceğini belirleyen en önemli etkenler olarak belirlemektedir. Bu noktada, Türk-İran ticari münasebetleri içerisinde ihracat-ithalat dengesizliğini oluşturan en önemli kalemi petrokimya ürünlerinin oluşturması, Türkiye'nin İran karşısındaki politik manevra alanını kısıtlayan en önemli ögedir. Zira Türkiye, petrol ithalatının yaklaşık %60'ını, doğalgaz ithalatının ise yaklaşık %29'unu İran'dan temin etmektedir. Dış Ticaret Dengesi'nde İran'ın payı yaklaşık %75'tir. Dolayısıyla, bu açıdan reel anlamda bir karşılıklı bağımlılıktan söz etmek mümkün değilse de, Türkiye bu açığı, Batı dünyası ile olan sağlıklı münasebetlerine istinaden, politik açıdan kapatmaya ve İran'a, tecrit politikaları karşısında yerine göre destek vererek dış ticarete kurulamayan karşılıklı bağımlılık dengesini, enerji ithali - güven

²²⁶Robert Gılpin, **Uluslar arası İlişkilerin Ekonomi Politikası**, çev. Murat Duran-Selçuk Oktay-vd., Ankara, Kripto Yayınları, 2011, s.77-78.

ve dostluk ihracı şeklinde dengeleme yoluna gitmiştir. Bu açıdan bölgesel komşuluk ilişkileri ön plana çıkarılarak bağımlılığın çerçevesi genişletilmek istenmiştir.

Bu noktada üzerinde durulması gereken temel mesele ticaretin ve diğer ekonomik ilişkilerin tek başına uluslar arası ilişkileri çatışmacı veya barışçıl yapamayacağıdır. Ekonomik bağımlılık ve siyasi davranış arasındaki bağ hakkında herhangi bir genelleme yapmak mümkün görünmemektedir. Ekonomik ilişkiler bazen siyasi ilişkileri kolaylaştırabildiği gibi bazen daha da zorlaştırmaktadır. Haklı olarak ticaretin barış garantörü olmadığı söylenebilir. Diğer taraftan ticaretin çöküşü sık sık uluslar arası ihtilafların çıkmasına yol açmaktadır. Genelde uluslar arası ilişkilerin karakteri ve savaş ve barış meselesi sistemdeki büyük ve ufak güçlerin stratejik çıkar ve güç konfigürasyonu ile belirlenmektedir.²²⁷ Dolayısıyla sorun, devletlerarasındaki bağımlılığı sağlayan etmenin ticaret ya da enerji unsurlarının miktar ve oranı bağlamında değil; iktisadi yapının/yapıların, küresel sisteme entegre olup olmadığı noktasında baş göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında, Türk-İran dış ticaret dengesinin Türkiye aleyhinde olması ile Türk-Alman ticaret dengesinin Türkiye aleyhinde gerçekleşmesi arasında sistemsal bir fark vardır. Küresel ya da bölgesel anlamda yaşanabilecek politik bir sorun, aynı sistem (Kapital-Liberal) içerisinde ticari münasebetleri olan devletleri farklı, farklı sistemler içerisindeki devletleri iktisadi açıdan farklı etkilemektedir. Bu bağlamda, Türkiye ile İran'ın aynı ekonomik sistemler içerisinde yer almıyor olmaları, gelecekte baş gösterebilecek olası bir politik gerilimde, Türkiye aleyhinde gerçekleşebilecek bir takım gelişmelere gebe dir. Zira, Türkiye Azerbaycan'a bin metreküp doğalgaz için yıllık 282 dolar öderken, İran'a 423 dolar ödemektedir ve en pahalı gaz ithalini İran'dan gerçekleştirmektedir. NATO Füze Savunma Sistemleri radarlarının Malatya Kürecik'e konuşlandırılması gibi politik bir konu, İran'ın, T.C. Enerji Bakanlığı'nın tüm ısrarlarına rağmen doğalgaz fiyatlarını düşürmemesi ile neticelenmiştir. Bu gibi farklı ekonomik sistemlere sahip ülkeler arasındaki güven bunalımı,

²²⁷ Gılpin, *age.*, s.78.

bazen aynı sistem içerisindeki devletlerarasında dahi iktisadi ilişkilere yansıyabilmektedir. Örneğin, Türkiye'nin bir dönem Ermenistan politikalarında ortaya çıkan yumuşama, akabinde Azerbaycan'ın, Türkiye'ye verdiği doğalgazın fiyatını arttırma yönündeki söylem ve isteği ile Fransa Parlamentosu'nda onaylanan sözde Ermeni Soykırımını inkâr edenlere yönelik bir takım cezai müeyyideler uygulama kararı ise, Türkiye'nin Fransa'yı bir takım ihalelerden çıkarması ile neticelenebilmiştir. Ancak, aynı sistem içerisinde yürütülebilecek müzakereler ve sonuçları, farklı sistemler ile yürütülenlerden daha az yıpratıcı etki yaratmaktadır.

Sistemsel farklılıkları oluşturan etmenler (Üçüncü Dünyacılık, Ekonomik Milliyetçilik, Sosyalizm. vb.) yeterince anlaşılmadan, ikili ve çok taraflı kurulacak münasebetler, yapısal sorunları beraberinde taşıyacaktır. İran politik yapısının, nev-i şahsına münhasır unsurları ve bu unsurların ekonomik yapıya aksetmesi, Şii İran Devleti'nin güvenlik öncelikli, bir mikro ve makro iktisat politikası geliştirmesini zaruri kılmıştır. Küresel ve bölgesel anlamda hissettiği yalnızlık, İran'da ekonomik bir milliyetçiliği ortaya çıkarmıştır.

Ekonomik milliyetçiler serbest ticaretin, ekonomiyi belirsiz ve istikrarsız dünya piyasasına ve daha güçlü ekonomilerin sömürüsüne maruz bırakarak, ulusal özerkliği ve ekonomi üzerinde devlet kontrolünü de tehlikeye attığına inanmaktadırlar. Uzmanlaşmanın, özellikle ticari mal ihracatında esnekliği azalttığını, ekonominin aksi durumlara hassasiyetini arttırdığını, yurtdışı ekonomiyi uluslar arası ekonomiye tabi kıldığını ve ulusal güvenlik, kurulu işler ve diğer değerlerin bağlı olduğu yerel sanayiye tehlikeye attığını ileri sürmektedirler. Bu savlar sıklıkla belirli grupların ve sanayilerin özel çıkarlarını örtmede kullanılsa da yurtdışı ekonomi politikalarının biçimlendirilmesinde tüm ülkelerde önemli yer tutmaktadırlar.²²⁸

²²⁸ Gılpin, *age.*, s.226-227.

İran'ın, Türkiye'nin aksine geliştirmeye çalıştığı *özerk gelişme stratejisinin* dünya genelinde başarılı bir örneği bulunmamaktadır. Bu nedenle İran'ın mutlak surette global ekonomiye entegre olması gerekmektedir. Zira ekonomisinin büyük bir kısmı hidrokarbon rezervlerinden oluşan İran, çeşitli dönemlerde çeşitli biçimlerde maruz kaldığı yaptırımlar nedeniyle, yönünü her ne kadar doğuya döndürerek bu darboğazlardan çıkmaya çalışsa da, daha önce Küba ve Çin örneklerinde olduğu gibi, liberal ekonomik sistemi benimsemek zorundadır. Bu noktada İran'ı dünyaya entegre edebilecek yegane ülke – Rusya değil – Türkiye'dir. Fakat Türkiye'nin, İran'ı dünyaya entegre etmeye çalışırken uzak tutmaya çalıştığı çatışmacı politik söylemler, İran için vazgeçilebilir rastgele söylemler değildir. İran bu noktada gerilimi kontrollü tırmandırarak Brent petrol fiyatlarını arttırmayı amaçlamaktadır. Dolayısıyla, burada Türkiye'nin politik tavrından ziyade İran'ın tutum ve niyeti daha fazla önemli bir yer tutmaktadır.

Şah gibi, devrim sonrası İran yönetimi de tüm enerjisini petrol fiyatlarının artması yönünde harcamaktadır. Bu piyasa mantığıdır ve doğaldır. Eldeki malın en yüksek fiyatla satılması satıcının en büyük arzusudur. Devrim sonrasında İran petrole bağımlı olmaya devam etmiştir. Bu yönü ile hala rantıye devletidir. Dolayısıyla, yapısal ekonomik koşullar Şah dönemi ile neredeyse aynıdır. Hem Şah, hem de devrimci İran, ekonominin üretim altyapısının çeşitlendirilmesi ve ülkenin petrole bağımlı olmaktan kurtarılması politikasını arzulamaktaydılar. Ancak ne Şah, ne de devrimci İran bunda başarılı olabilmıştır. İran'ın GSYH'sının %90'ını hala petrol gelirleri oluşturmaktadır. İran'ın OPEC içerisindeki talepleri devrim öncesi veya sonrası dönemde aynıdır. Zaten ekonomik ve stratejik önemi olan petrol konusunda başka bir tavrın beklenmesi rasyonel olmayacaktır. Ancak iki dönemin farklılığı aynı amaçlara ulaşırken başvuru taktiklerdedir. Şah, daha çok dönemsel fırsatları değerlendirirken (kriz ortamları), devrim sonrasında İran bu konuda ideolojik bir çizgi gölgesinden hedeflerine varmayı denemiştir. Hem Şah, hem devrimci İran petrolü dış politika aracı olarak kullanmaya çabalamışlardır. Şah petrolü, İngiltere (Konsorsiyum dengeleri

açısından) ve sonrasında Sovyetler Birliği'ni (Komünizmin yayılmasının durdurulması açısından) dengelemek (ABD'ye yanaşarak), güçlü bir ordu kurarak Körfez bölgesini hâkimiyeti altına almak için koz olarak kullanmıştır. Ekonomik açıdan Avrupa ülkeleri, stratejik ve askeri açıdan ise Rusya ve Çin ile yakın işbirliğine girişmiştir.²²⁹

Petrol ihracatlarının yüksek değerinin tek başına diğer ihracatlara yer bırakmayabileceği ve ihracatın daha da çeşitlenmesi önünde bir engel teşkil ettiği, zaman zaman ileri sürülür. Bu argümanın, emekte tam istihdama yakın olan ve son teknolojileri kullanarak dünya ekonomisine tam entegre olmuş olgun ekonomiler örneğinde doğru olması daha muhtemeldir. Ancak, İran gibi genç ve hızla büyüyen bir emek gücüne, büyük teknolojik farka ve yaşlanan bir sermaye birikimine sahip gelişmekte olan ülkelerde petrol ihracatları, doğru ekonomik politikalar yönetimi altında, diğer ihracat faaliyetlerinin çeşitlenmesine bir tamamlayıcı olabilir...²³⁰...Çağdaş bir İranlı sosyal düşünürün işaret ettiği gibi, zenginliğin emek vasıtasından (Japonya, Kore ve Sovyetler Birliği'nde yapıldığı gibi) ziyade petrol vasıtasıyla biriktirildiği İran, Suudi Arabistan ve diğer rantçı devletlerin bulunduğu ülkelerde hiçbir zaman iktisadi ve siyasi bir disiplin yapısı biçimlenmedi. Siyasi hicvin görüşleri ifade etmenin popüler bir yolu olduğu İran'da, hükümet memurları maaşlarına latife yollu *sehm-i neft* (petrol payı) diye atıfta bulundular. Devletin aymazlığı ve var olan gelir ve erdem dizgesinin keyfiliği bu iğneleyici sözde saklıdır. Rantçı zihniyet iş görmenin olağan usulleri diye kalkınmak için rutin rüşvetlere, komisyonlara, kayırmacılığa ve çürümeye göz yumuyordu.²³¹ Bu nedenle İran'ın dünya ile entegrasyonu, İran'a zarardan ziyade refah getirecektir. İran'ın bu gerçeği anlaması için yöneticilerin daha az idealist ve fakat daha fazla pragmatist olmalarında fayda mütalaa edilmektedir.

Türk-İran ilişkileri, tüm bu gerçekler ışığında şekillenmektedir. Devrime kadar ve devrim sonrası farklı gelişen ekonomik ilişkiler, 2002-2003

²²⁹Gündoğan, *age.*, s.389-390.

²³⁰Mesut Karşenas, Hassan Hakimian, "İran'da Petrol Kaynaklarının Yönetimi ve Ekonomik Çeşitlilik", *21. Yüzyılda İran*, s.267.

²³¹Boroujerdi, *age.*, s.61.

yıllarından itibaren hızlı bir ivme yakalamış, temel eksene güven ve karşılıklı fayda esası yerleştirilmiştir. Ahmet Davutoğlu tarafından geliştirilen “*eşitlik*” ve “*komşularla sıfır sorun*” ilkeleri, sorunları aşma yolunda en önemli önceliği bölgesel ekonomik entegrasyona vermiştir.

Her iki ülkenin de ekonomik ilişkilere ciddi önem verdiği gözükmemektedir. Ekonomik ilişkilerin yoğunlaşmasıyla karşılıklı bağımlılığın artması, siyasi ilişkileri üzerinde olumlu etki yapmaktadır. Nitekim Türkiye’nin İran doğalgazına ihtiyacı Türkiye’yi İran konusunda daha temkinli olmaya itmektedir. Ayrıca İran’ın Türkiye ile olan ekonomik ilişkilere hem ekonomik kaynak hem de stratejik manevra açısından ihtiyacı vardır. Bu nedenle iki ülke arasında ekonomik ilişkileri düzenlemede birkaç kurum kurulmuştur. Karma Ekonomik Komisyon (KEK), Karma Ulaştırma Komisyonu (KUK), Ortak Ticaret Komitesi ve İş Konseyi bunların en önemlileri olarak sayılabilir.²³²

Siyasi ilişkilerdeki ilerleme Türkiye’yi ziyaret eden İranlı turist sayısını arttırmıştır. Son yıllarda Türkiye, İranlı turistler için çekim merkezi olmuştur. Türkiye’nin laik yapısı nedeniyle sosyal hayatın daha özgür olması, İslami rejimin yönetim kurallarından sıkılan kesimler için Türkiye’yi çekim merkezi yapmıştır. İranlı turistlerin tarihi geziler yerine Antalya, Bodrum ve Kuşadası gibi şehirlerde eğlence mekânlarını tercih etmeleri bu bağlamda dikkat çekicidir. İran vatandaşlarına vize uygulanmaması, dil kolaylığı, Türk televizyonlarının İran’da çanak antenler vasıtasıyla izlenmesi ülkemizin İranlı turistler için cazibesini arttıran faktörler arasındadır. Türkiye, İranlılar için çekim merkezi iken İran’ın o kadar çekici olmadığı gözükmemektedir. Türkiye’den İran’ı ziyaret eden turist sayısı 10 binden fazla değildir.²³³ Oysa İran’dan Türkiye’yi ziyarete gelen İranlı turist sayısı 2011 yılı itibariyle 2 milyona yaklaşmıştır. İranlı turistler, yalnızca tatil amaçlı değil, kültürel amaçlı gezilerle de Türkiye’ye gelmektedirler. Özellikle Mevlana Haftası’nda Konya’ya ve Mevlana Celaleddin Rumi’nin annesinin kabrinin bulunduğu Karaman Aytekke Camisi’ne yoğun ilgi göstermektedirler. Eylül-Mayıs

²³² Keskin, “İran-Türkiye İlişkileri Nereye Gidiyor”, s.6.

²³³ Keskin, **agm.**, s.6.

(sonbahar-kış-ilkbahar) ayları arası Almanlardan sonra Türkiye'ye gelen en yoğun turist kitlesini İranlılar oluşturmaktadır.

Hâlihazırda İran'ın en büyük doğalgaz müşterisi Türkiye'dir. İran-Türkiye doğalgaz anlaşması 1996'da dönemin Başbakanı Necmettin Erbakan'ın İran ziyaretinde imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre Türkiye, İran'dan 22 yıl boyunca 20 milyar Dolar değerinde 190 milyar varil doğalgaz alacaktır. Bu anlaşmanın imzalanması ABD'nin tepkisi ile karşılaşsa da, iki ülke arasında yeni bir dönemin başlangıcı olarak nitelendirilmiştir. İkili arasında 1996'da imzalanan anlaşma 2001'de sonuç vermiş ve Türkiye bugün gaz ihtiyacının yüzde 20'sini İran'dan karşılamaya başlamıştır. İki ülke bu işbirliğini genişletmek istemekte ve bu bağlamda İran gazının Avrupa'ya ulaştırılması gündeme gelmektedir. Türkiye ayrıca İran'ın doğalgaz üretimine de yatırım yapmak istemektedir. Türkiye-İran arasındaki diğer bir proje de İran ve Türkmenistan doğalgazının Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaştırılmasıdır. Bu proje son zamanlarda gündeme gelmiştir. Türkmenistan doğalgazının Hazar Denizi geçişli rota yerine, İran üzerinden Avrupa'ya ulaştırılması, Tahran'ın Moskova'ya bir meydan okuması olarak yorumlanabilir. Tahran uzun zaman bu projenin gerçekleşmesine mesafeli durmuş, ancak nükleer gerginlikte Rusya'dan istediği desteği alamadığını görünce projeyi kabullenmiştir. İran'ın enerji politikasında Türkiye'nin merkezi bir yeri olduğunu söylemek mümkündür. Türkiye'nin gelişen dinamik ekonomisi ve her gün artan doğalgaz ihtiyacı İranlıların dikkatini çekmektedir. İran ayrıca enerji işbirliği aracılığıyla Türkiye'nin dış politikasını etkileme şansına sahip olduğunu da düşünmektedir. Özellikle Batı'yla yaşadığı nükleer gerginlikte Türkiye'nin en azından tarafsız kalmasını istemektedir.²³⁴

Taşıdığı büyük işbirliği potansiyeline rağmen son yıllara kadar İran ile Türkiye arasındaki ekonomik ve ticari ilişkiler, İran'daki kapalı rejimden kaynaklanan sorunlar, yaşanan siyasi krizler, korumacı ekonomi siyaseti ve buna bağlı ithalat-ihracat kontrolü, yüksek tarifeler, tarife dışı engeller, ulaşım

²³⁴ Keskin, "İran-Türkiye İlişkileri Nereye Gidiyor", s.7-8.

ve sınır kapılarındaki yetersizlikler, bankacılık sistemindeki sorunlar, İran'a komşu illerin sınai ve ticari altyapısının yeterince gelişmemiş olması, karayolu ve demiryolları ağlarının yetersizliği, uçak seferlerinin sayısının düşük düzeyde kalması ve sınır kapılarında karşılaşılan sorunlar nedeni ile sınırlı kalmıştır. 2003 yılından itibaren İran ile Türkiye arasındaki ticari ilişkilerde ve karşılıklı yatırım faaliyetlerinde bir canlanma görülmektedir. Son yıllarda küçük ve orta ölçekli işletmelerin, İran'da yatırım yapmak amacı ile düzenledikleri iş gezilerinin yoğunlaştığı gözlenmektedir. Türk sanayicileri ve iş adamları bakımından İran pazarı cazibesini muhafaza etmektedir. Bu durumda Türk firmaları ile rekabet edecek, Avrupa firmalarının İran'da yeteri kadar bulunmaması da rol oynamaktadır. İran, Türk işadamları için bir komşu ülke olması, coğrafi yakınlığı, kültürel benzerlikler, halkın önemli bir bölümünün Türkçe konuşması, Türkiye'ye büyük bir sempatiyle bakılması ile rekabetin çok yoğun olmadığı 70 milyonluk önemli bir pazardır.²³⁵ Ülkemiz başlıca demir ve çelik, tekstil elyafı ve mamulleri, buzdolabı, çamaşır makinesi, kapı kilitleri, klima cihazları ve otomotiv yan sanayi ürünleri ile bazı orman ürünlerini ihraç ederken, ithalatımızın çok büyük bir bölümünü ham petrol (%59,35) ve doğalgaz (%28,54) oluşturmaktadır. Türk ürünleri İran pazarında rağbet görmekte olup, İran piyasasındaki Türk malı imajı olumludur.²³⁶

²³⁵ Erol Bulut, Hale Kırmızıoğlu, "İran Ekonomisi", **Ortadoğu Siyasetinde İran**, s.311-312.

²³⁶ T.C. Ekonomi Bakanlığı, Tahran Ticaret Müşavirliği, **İran İslam Cumhuriyeti Ülke Profili**, Mart 2012, s.17.

SONUÇ

Bu çalışma esas olarak, dış politika yapımında, tarihi ve kültürel unsurları ön plana çıkarmayı, ikili ilişkilere bu perspektiften yön vermeyi, maziden atıye giden süreçte hassas nirengi noktalarını tespit etmeyi ve bu noktalar üzerinden ilişkileri şekillendirmeyi önerirken, bu önerinin her dönem ve her koşulda, her ülke için sağlıklı sonuçlar doğurmayabileceğini, zira iktidar yapılarına ve liderlerin dünya algılarına göre bu politikanın değişkenlik gösterebileceğini ortaya koymayı amaçlamıştır.

Türk-İran ilişkileri, statik bir zeminde, dinamik siyasi unsurlar üzerinde şekillenirken, süreç genelinde tespit edebildiğimiz yegâne sonuç, iki ülkenin ne kadar dost görünseler ve ne kadar farklı konularda müşterek stratejik ilişkiler geliştirseler de, her daim birbirlerine karşı hissettikleri - bünyelerine işlemiş olan - güvensizlik ve kuşku türünden psikolojik duyguların, pek ortadan kaldırılacak gibi görünmemesidir. Bunun en temel sebebi, iki ülke toplumlarının birbirlerine bu kadar yakın olmalarına rağmen birbirlerini hiç tanımıyor olmalarından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, iki komşu ülkenin entelektüel ve akademisyenlerine düşen en temel görevlerden biri, münasebetleri, bir bütün olarak değil; fakat özel konularda yapılacak çalışmalarla devlet-devlet, devlet-halk ve halk-halk ilişkilerini nezdinde tanımlamak ve tanıtmak şeklinde bir takım ciddi akademik ve sosyolojik araştırmalara yönelmektir.

Çalışmanın geneline uyarlamaya çalıştığımız *Stratejik Derinlik* konsepti, esasen, bu noktada tanımlama ve tanıtmaya dair izlenecek bir yöntem ya da metot da sunmaktadır. Bu metot, Türkiye perspektifinden şekillendirildiği için, ikili ilişkileri yönlendirme babında yalnız başına bir anlam taşımamaktadır. Fakat benzer bir stratejik derinlik algısının ya da politikasının teorik düzeyde dahi olsa İran tarafından da geliştirilmesi halinde, ikili münasebetlerin mevcut denge üzerinde daha anlayışlı ve yapıcı bir çerçeveye oturması kaçınılmaz olacaktır.

Zira siyasi diyalogu ön planda tutan, kapsayıcı bir güvenlik konsepti geliştiren, iktisadi bir karşılıklı bağımlılık yaratan ve kültürel çoğulcuğu bölgesel anlamda aktif kılan Stratejik Derinlik fikrinin, eşitlik prensibi üzerinden bölgesel işbirlikleri geliştirmeye çalışırken, bu noktada İran'ı es geçmesi beklenemez. Ancak bu fikriyatın, Türkiye'yi bölgesel anlamda lider bir ülke konumuna taşıma amacı ve

yöntemlerini bünyesinde barındırması nedeniyle, Türkiye gibi bölgenin en güçlü devleti olma niyetini saklı tutmayan İran için ne derece uyarlanabilir olduğunu zaman gösterecektir.

İran kapalı bir devlet ve toplum yapısına, sansürlenmiş bir politik sisteme ve dezenformel söylemleri şiar edinmiş bir iktidar yapısına sahip bulunması hasebiyle, İran üzerine yapılan/yapılacak çalışmalar bu haliyle hiçbir zaman İran gerçeğini tam anlamıyla resmetmeyecektir. Dolayısıyla bu noktada ortaya konulan/konulacak çalışmalar, ancak ve ancak İran realitesine yakın sonuçlar üretebilirler. Bu nedenle bu çalışmanın genelinde belirlenen ve belirtilen sorunlar, tespitler ve ilişkiler, yine bir yönü eksik ve bazı bilgilerden noksan olmaya mahkûmdur.

Tarih boyunca Türkiye'ye yönelik politikalarında bağımsız davranan ve Türkiye ile her hangi bir bloksal çatışma içerine girmeyen İran'ın aksine Türkiye, günümüz konjonktürü itibari ile bağlı bulunduğu Batı ittifakı içerisinde İran politikalarını şekillendirmek zorunda bırakılmaktadır. Türkiye her ne kadar, komşuluk ilişkilerini göz önünde bulundurmaya, İran'a yönelik petrol ambargosuna dahil olmamaya ve batıya rağmen İran ile olan diyalogunu sürdürmeye gayret etse de, Suriye örneğinde olduğu gibi, İran'a yönelik alınacak kararlarda ve gerçekleştirilebilecek eylemsel politikalarda, İran safında - veya bağımsız – kesin bir ilkesel tavır belirlemesi pek mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla, Türk-İran ilişkilerinin geleceği biraz da Küresel ve Bölgesel güçlerin, İran'a dair belirleyecekleri politikalar etrafında şekillenecektir. Türkiye bu noktada, yine Stratejik Derinlik konseptinin bir gereği olarak, arabuluculuk rolünü sürdürmeli, İran açısından farklı, İsrail ve ABD açısından farklı yaklaşım modelleri geliştirmeli ve bu ülkelere farklı politik seçenekler önermelidir.

Bilindiği üzere Stratejik Derinlik konseptinin test alanı esasen Ortadoğu coğrafyasıdır. Ortadoğu, Türkiye'nin bölgesel liderliğini belirleyecek yegâne alandır. Kafkaslar ve Balkanlar liderliği pekiştirecek coğrafyalardır. Bu nedenle Prof.Dr. Ahmet Davutoğlu, Ortadoğu'da büyük devletlerin şekillendirdiği politikaya göre Türkiye'nin pozisyon belirleme dönemlerinin geride kaldığını, "menüyü görmeden artık fatura ödenmeyeceğini" ifade ederken, esasen realist bir tavır olan komşularla sıfır sorun politikasına karşı idealist bir tavır geliştirmektedir. Bu tavır, özünde bölgesel bir barış modeli oluşturma amacı güder; fakat, bölgenin nev-i şahsına münhasır yapısı, realist

ve pragmatist amaçlar ile idealist tavırlar arasındaki gel-gitlerde Türk Dış Politikasını zorlayacak bir potansiyele sahiptir. Ayrıca Türkiye'nin kaynak ve kapasitesi ile Ortadoğu'da oynamak istediği rol arasında da tam bir uyum olduğundan bahsedilemez. Bununla birlikte bu konseptin temel argümanları din, tarih, kültür ve iktisat olup, konsept, ideolojiler ve siyasi rejimler noktasında bir takım engellerle de karşı karşıya kalmaktadır.

Prof.Dr. Şükrü Hanioglu, tarih, kültür ve iktisata ilave olarak demokrasi unsurunun da konsepte dâhil olması gerektiğini, tek adam diktatörlüğüne dayanan rejimlerle kurulan/kurulacak ilişkilerin uzun ömürlü olamayacağını, bu nedenle dış politik tavrın net ve kesin olması gerektiğini özetle ifade ederken, Libya ve Suriye örneklerinde olduğu gibi Stratejik Derinlik konseptinin çeşitli sıkıntılarla karşılaşılabileceğini, ancak yine de bu konseptin tutarlı bir şekilde icra edilerek sürdürülmesi gerektiğini ima etmiştir.

Ertuğrul Özkök ise, dört yüz kilometrelik Kürt sınırımızın bin iki yüz kilometreye çıktığını ifade ederek, konseptin işlevselliğini sorgulamış, pragmatik ölçekte getiriden ziyade götürüsünün daha fazla olduğu sonucuna varmıştır. Buna mukabil tarihsel ve dinsel unsurlara sık sık atıf yapan kimi aydın ve yazarlarca bu konsept mevcut haliyle dahi yeterli ve hatta haşmetli bir geleceğin yol haritası olarak telakki edilmiştir. Ancak bunun için bir takım güç (Askeri, İktisadi, Politik/Diplomatik, İstihbari, İçtimai/Kültürel ve Teknolojik) unsurlarının vakit kaybetmeksizin kapasite ya da potansiyellerini arttırmaları gerekmektedir.

Esasen Stratejik Derinlik konsepti, Ş.Hanioglu'nun ifadesi ile "Doktrinel bir yapı arz etmediği için zaman ve mekân idrakine bağlı olarak esnetilebilir-eleştirebilir bir dış politika aracı" olmak durumundadır. Din, tarih ve kültür açısından girift bir yapı arz eden Ortadoğu coğrafyası, Türkiye'nin bu argümanlar üzerinden stratejik açılımını yapabileceği bir arka bahçe görünümü arz etmekle birlikte, gerek küresel ve gerekse bölgesel güçlerin, enerji, mezhep ve ideoloji üzerine çizdikleri farklı politikaları nedeniyle konseptin pratikte işlevselliği, muhatapların algısal ve niyetsel tavırlarına bağlı olarak da şekillenmektedir.

Arap Baharı ile birlikte Türkiye'nin Suriye ve Irak politikaları, bu ülkelerce içişlerine müdahale olarak yorumlanmış, Türkiye'nin Suriyeli muhaliflere sağladığı destek, Irak'ta Bölgesel Kürt Yönetimi ile tek taraflı geliştirilen diyalog ve nihayet 2 Ağustos 2012 tarihinde Dışişleri Bakanı Davutoğlu tarafından Irak makamlarına bilgi verilmeden gerçekleştirilen Kerkük ziyareti, Türkiye'nin, güneyinde yer alan ve hem Kürt ve hem de Şii kuşağı oluşması muhtemel üç komşu devleti ziyadesi ile rahatsız ettiği gibi, Türk Dış Politikasında realizmden ne denli uzaklaşıldığının da yegâne göstergesi olmuştur. Bu bağlamda Irak'ta Maliki hükümetine ve Suriye'de Esed rejimine liderlik eden İran'ın, gelişmelere seyirci kalması beklenmemelidir. Saflar belirginleştikçe İran'ın daha bir radikalleşebileceği öngörülebilir. Dolayısıyla Irak ve Suriye politikaları İran'dan soyutlanarak belirlenemez. Bu nedenle İran ile olan ilişkilerin yönü, şekli ve büyüklüğü, Irak ve Suriye politikalarının şekillendirilmesinde belirleyici en önemli faktördür.

Türkiye, İran'a yönelik gelecek odaklı politikalarını mevcut konjonktürel tavır ve siyasetler babında olduğu kadar Oportünist Acem Diplomasisinin tezat bir tezahürü olan Politik Radikalizm, Politik Pragmatizm ve Politik Konstrüktivizmi her daim göz önünde bulundurarak şekillendirmek durumundadır. Dolayısıyla, mevcut konumu, anlaşmaları, ittifak ilişkilerini ve tarihi/kültürel bağları da hesaba katarak - İran'ın sınır komşusu olduğunu unutmadan ve İran halkının sempatisini kaybetmeden - realizm, idealizm ve pragmatizm ekseninde bir denge kurarak özgün bir dış politik tavır belirlemelidir. Zira bu tavır, Prof.Dr. Çağrı Erhan'ın ifadesi ile "ne Kant'çı idealizm'in ve ne de Dithley'ci tarihselciliğin" tek başına etkisi altında kalmadan oluşturulmalıdır ve bu bağlamda devlet dışı aktörlerle, bir takım tesadüfler de gözden kaçırılmamalıdır. Küresel aktörler ile bölgesel bir aktör olan İran arasında mutlaka bir tercih yapma zorunluluğu olmayan Türkiye, sorunlu komşularla sıfır sorun ilkesini, sıfıra yakın sorun biçiminde yeniden belirlemek zorundadır. Zira sorunsuz bir bölgede ve sorunsuz komşularla sıfır sorun amaçlanabilir. Dolayısıyla konuya, siyah ya da beyaz açılardan değil, gri tonlardan bakabilmek ve yukarıda iki taraf için de öngörülebilir olan politikalardan stratejik bir bakış açısıyla çıkar eksenli faydalanabilmek gereklidir. Bu nedenle, Türkiye'nin İran politikası, hükümet politikaları dışında bir devlet politikası şeklinde oluşturulmalı, plüralist bir bakış açısıyla her türlü olasılık hesaba katılmalıdır.

Bu çalışma ekseninde gelecekte yapılması olası araştırmaların, dar kapsamlı olsa dahi çoğulculuğu elden bırakmaması ve tüm ön yargılardan arındırılmış bir şekilde gerçekleştirilmesi amaçlanmalı, bununla birlikte İran'ın nev-i şahsına münhasır bir yapısı (kimliği) olduğu ve Türkiye'nin sunduğu *Ilımlı İslam Modeli* (Muhafazakâr demokrasi) karşısında İran'ın sunduğu *Radikal İslam Modeli*'nin, bölgesel bazda yarattığı kırılganlığın sonuçları hesaba katılarak, mikro ölçekte ciddi akademik çalışmalar yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

- AHMEDİ, Hamid; **İran Ulusal Kimlik İnşası**, (çev. Hakkı Uygur), İstanbul, Küre Yayınları, 2009.
- AKGÜN, Birol; “Füze Kalkanı Projesi Kimin Amacına Hizmet Ediyor”, **Stratejik Düşünce**, Yıl:2, Sayı:13, Aralık 2010, s.5-8.
- AKINCI, Ali Rıza; “Devrim Sonrası İran Dış Politikası”, Gazi Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005.
- ARI, Tayyar; **Geçmişten Günümüze Ortadoğu, Siyaset, Savaş ve Diplomasi**, Bursa, MKM Yayınları, 4. Baskı, 2008.
- ARI, Tayyar; **Uluslar arası İlişkiler Teorileri**, Bursa, MKM Yayınları, 5. Baskı, 2008.
- ARMAOĞLU, Fahir; **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Cilt:1-2: (1914-1995), İstanbul/Ankara, Alkım Yayınevi, 13. Baskı, ty.
- ASL, Nasser Kashef; “İran’ın Ortadoğu’ya ve Irak’a Yönelik Politikası”, **Kaosa Doğru İran**, Haz: O. Metin Öztürk, Yalçın Sarıkaya, Ankara, Fark Yayınları, 2006.
- ATTAR, Aygün; **İran’ın Etnik Yapısı**, Ankara, Divan Yayıncılık, 2006.
- AYDINLI, Ersel, KURUBAŞ, Erol, ÖZDEMİR, Haluk; **Yöntem, Kuram, Komplot**, Ankara, Asil Yayınları, 2009.
- BALBAY, Mustafa; **İran Raporu**, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları, Kurtiş Matbaacılık, 3. Baskı, Ocak 2007.
- BAYAT, Fuzuli; **Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2006.
- BEKİR, Ali Hüseyin, DİNÇER, Osman Bahadır; “Ortadoğu’da Sıfır Toplamlı Bir Oyun: ‘Arap Baharı ve İran-Türkiye Rekabeti’”, **Analist Dergisi**, Yıl:1, Sayı:8, Ekim 2011, s.24-37.
- BOROUJERDİ, Mehrzad; **İran Entelektüelleri ve Batı**, (çev. Fethi Gedikli), İstanbul, Yöneliş Yayınları, 2001.

- BROWN, Chris, AİNLEY, Kirsten; **Uluslar arası İlişkileri Anlamak**, (çev. Arzu Oyacıoğlu), İstanbul, Yayınodası Yayınları, 2007.
- BRZEZİNSKİ, Zbigniew; **Büyük Satranç Tahtası**, (çev. Yelda Türedi), İstanbul, İnkılâp Yayınları, 2005.
- BULAÇ, Ali; **Hedefteki Ülke İran: İslam, Devrim ve Cumhuriyet**, İstanbul, Çıra Yayınları, Ekim 2009.
- CAFERSOY, Nazım; “Rusya’da (Yeni) Avrasyacılık Akımı”, www.turksam.org.tr, (28 Aralık 2005).
- CHOMSKY, Noam; **Dünya Düzeni: Eskisi Yenisi**, (çev. Ali Çakıroğlu-Tuncay Birkan), İstanbul, Metis Yayınları, 2002.
- CHOMSKY, Noam; **Terörizm Kültürü**, (çev. Taha Cevdet), İstanbul, Pınar Yayınları, 2002.
- CIA Belgeleri**, Notlandıran: Abdurrahman Dilipak, (çev. Mehmet AKAR), İstanbul, Şura Yayınları, 1990.
- CİN, Barış; **Türkiye-İran Siyasi İlişkileri (1923-1938)**, İstanbul, IQ Yayınları, 2007.
- ÇAKIR, Ruşen; **Ayet ve Slogan**, İstanbul, Metis Yayınları, 9. Baskı, Eylül 2002.
- ÇELİK, Serkan, GÜRTUNA, Anıl; **Büyük Ortadoğu Projesi ve Türkiye’ye Etkileri**, Ankara, Global Strateji Enstitüsü Yayınları, Başak Matbaacılık, 2005.
- ÇETİNSAYA, Gökhan; “Dünden Bugüne Türkiye-İran İlişkileri Üzerine Bazı Notlar”, **Birikim Dergisi**, Sayı:96, Nisan 1997, s.43-53.
- ÇETİNSAYA, Gökhan; “Türk-İran İlişkileri”, **Türk Dış Politikasının Analizi**, Der. Faruk Sönmezoğlu, İstanbul, Der Yayınları, 2.Baskı, 1998, s.135-158.
- DABASHİ, Hamid; **İran; Ketlenmiş Halk**, (çev. Emine Ayhan), İstanbul, Metis Yayınları, 2008.

- DAVUTOĞLU, Ahmet; **Stratejik Derinlik**, İstanbul, Küre Yayınları, 3. Baskı, Temmuz 2001.
- DEFAY, Alexandre; **Jeopolitik**, (çev. İsmail Yerguz), Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2005.
- DEL GIUDICE, Marguerite; “İran, İmparatorluk Geçmişi İran Halkının Esin Kaynağı”, **National Geographic**, No:88, Ağustos 2008, s.58-89.
- DOĞAN, Mehmet; **Türkistan-Türkiye Gergefinde İran**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1996.
- DUGİN, Aleksandr; **Rus Jeopolitiği**, (çev. Vügar İmanov), İstanbul, Küre Yayınları, 3. Baskı, 2004.
- ERDOĞDU, Hikmet; **Büyük Pers Düşüncesinden Zülfikar’ın Yumruğuna İran**, İstanbul, IQ Yayınları, Haziran 2008.
- ERSOY, Hamit; “Bölgesel Entegrasyon Girişimlerinde Türkiye-İran Rekabeti”, **Türk Dış Politikası**, Ed. İdris Bal, Ankara, Nobel Yayınları, 2004.
- FARHİ, Farideh; “Çağdaş İran’da Tartışmalı Siyaset Ortasında Ulusal Kimliğin Ustalıkla İşlenmesi, **21. Yüzyılda İran**, Haz: Homa Katouzian, Hüseyin Şahidi, (çev. Pınar Güven), Ankara, Sitare Yayınları, 2011.
- FIĞLALI, E. Ruhi; **İmamiye Şiası**, İstanbul, Selçuk Yayınları, 1984.
- FREEDMAN, Robert O.; “1990’larda Rusya-İran İlişkileri”, (çev. E. Banu Tepe), **Avrasya Dosyası**, Cilt:6, Sayı:4, Kış 2011, s.356-374.
- GILPIN, Robert; **Uluslar arası İlişkilerin Ekonomi Politikası**, (çev. Murat Duran-Selçuk Oktay-vd.), Ankara, Kripto Yayınları, 2011.
- GİRRARD, Michel; “Theory and Practice in Foreign Policy: Epistemological Problems and Political Realities”, **Theory And Practice In Foreign Policy-Making**, Pinter Publishers, London, New York, 1994, ss.1-12.

- GORDON, A. Craig, ALEXANDER, L. George; **Güç ve Devlet Yönetimi**, (çev. İhsan D. Dağı-Emir Yüksel), Ankara, Dış Politika Enstitüsü, 1997.
- GÖK, Gonca Oğuz; “İran’ın Bölgesel Politikası ve Türk-İran İlişkileri”, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gebze, 2005.
- GÜNDOĞAN, Ünal; **İran ve Ortadoğu**, Ankara, Adres Yayınları, 2010.
- GÜNDÜZ, Tufan; **Son Kızılbaş Şah İsmail**, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2010.
- GÜVENÇ, Bozkurt; **Türk Kimliği**, İstanbul, Remzi Kitabevi Yayınları, 6. Baskı, 2000.
- HACISALİHOĞLU, İ. Yaşar; “Suriye-İran Odağında Yeni Hesaplar”, **Cumhuriyet Strateji**, Yıl:1, Sayı: 35, 28 Şubat 2005, s.4-6.
- HENNİNG, Boekle, VOLKER, Rittberger ve WOLFGANG, Wagner; “Norms and Foreign Policy: Constructivist Foreign Policy Theory”, <http://www.uni-tuebingen.de/uni/spi/taps/tap34a.htm>.
- HÖKELEKLİ, Hayati; **Din Psikolojisi**, Ankara, TDV Yayınları, 2001.
- HUNTINGTON, Samuel P.; **Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması**, (çev. Mehmet Turan-Cem Soydemir), İstanbul, Okuyan Us Yayınları, 2002.
- HUVEYDİ, “Fehmi; Ortadoğu’nun Şekillendirilmesinde Türkiye’ye Bıçılan Rol”, **ZAMAN Gazetesi**, 6 Şubat 2004, s.18.
- HÜSEYİN, Asaf; **İran’da Devrim ve Karşı Devrim**, (çev. Taha Cevdet), İstanbul, Pınar Yayınları, 2. Baskı, 1989.
- İLHAN, Suat; **Jeopolitik Duyarlılık**, Ankara, TTK Basımevi, 1989.
- İLHAN, Suat; **Türklerin Jeopolitiği ve Avrasyacılık**, Ankara, Bilgi Yayınları, 2005.
- İran İslam Cumhuriyeti Anayasası**, (çev. Ömer Okumuş), İstanbul, Kayıhan Yayınları, 1980.

İran İslam Cumhuriyeti Uygarlıklar Arası Diyalog Çağrısının Mimarı, Ankara, İİCB, Haziran 2001.

İSMAYILOV, Meşdi; **Avrasyacılık, Mukayeseli Bir Okuma, Türkiye ve Rusya Örneği**, Ankara, Doğu Batı Yayınları, Kasım 2011.

İZZETİ, İzzetullah; **İran ve Bölge Jeopolitiği**, (çev. Hakkı Uygur), İstanbul, Küre Yayınları, 2005.

KAFADAR, Cemal; **Between Two Worlds, The Construction of Ottoman State**, University of California Press, 1995.

KAFKASYALI, Ali; “İran Türklerinin Güncel Kültürel Meseleleri”, **2023 Dergisi**, Sayı:126, 15 Ekim 2011, s.16-19.

KALAFAT, Yaşar; **İran Türklüğü**, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2005.

KARABULUT, Bilal; **Strateji Jeostrateji Jeopolitik**, Ankara, Platin Yayınları, 2005.

KARAÇİN, Betül Buke; “Yalnızlık ve Pragmatizm Kışkacında Sıkışan İran”, Ortadoğu’da Sıfır Toplamlı Oyun Türkiye ve İran, **Analist Dergisi**, Sayı:8, Ekim 2011.

KARAOŞMANOĞLU, Ali L.; “Avrupa Güvenlik ve Savunma Kimliği Açısından Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri”, Avrupa, **Doğu Batı Dergisi**, Yıl:4, Sayı:14, FSK Yayınları, Şubat-Mart-Nisan 2001.

KARŞENAS, Mesut, HAKİMİAN, Hassan; “İran’da Petrol Kaynaklarının Yönetimi ve Ekonomik Çeşitlilik”, **21. Yüzyılda İran**, Haz: Homa Katouzian, Hüseyin Şahidi, (çev. Pınar Güven), Ankara, Sitare Yayınları, 2011.

KESKİN, Arif; “İran’ın Nükleer Sorunu: Güven Bunalımı ve Beka Mücadelesi”, **Stratejik Analiz**, Sayı:71, Mart 2006, s.68-73.

KESKİN, Arif; “İran-Türkiye İlişkileri Nereye Gidiyor”, **2023 Dergisi**, Sayı:126, 15 Ekim 2011, s.4-8.

KESKİN, Arif; “Türkiye’nin Rejim İhracı”, **Newsweek**, Sayı:110, 5 Aralık 2010, s.40-41.

KEYMAN, E. Fuat; “Eleştirel Düşünce: İletişim, Hegemonya, Kimlik/Fark”, **Devlet, Sistem ve Kimlik**, Der. Atila Eralp, İstanbul, İletişim Yayınları, 6. Baskı, 2004

KEYMAN, Fuat; “Etkili Dış Politika ve Türkiye Modeli”, **Analist**, Sayı:8, Ankara, USAK Yayınları, Ekim 2011., ss.54-55.

KINIKLIOĞLU, Suat; “Türk-Rus İlişkileri: Kasyanov Ziyaretinin Anatomisi”, **Avrasya Dosyası**, Cilt:6, Sayı:4, Kış 2011.

Koca Ragıp Mehmet Paşa; **Tahkik ve Tevfik**, Hazırlayan: Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2003.

KUTUP, Seyyid; **Yoldaki İşaretler**, (çev. Abdi Keskinsoy), İstanbul, Pınar Yayınları, 11. Baskı, Ekim 2011.

KÜNTZEL, Matthias; **Die Deutschen und der Iran, Geschichte und Gegenwart einer verhängnisvollen Freundschaft**, wjs verlag, (Almanya ve İran, Lanetli Bir Dostluğun Geçmişi ve Bugünü), 1. Baskı, Berlin, 2009.

MACİT, Nadim; **İmparatorluk Politikalarında Teo-Stratejiler ve Türkiye**, Ankara, Fark Yayınları, 2008.

MACİT, Nadim; **Küresel Güç Politikaları Türkiye ve İslam**, Ankara, Fark Yayınları, 2. Baskı, 2006.

MAHCUPYAN, Etyen; “Doğu ve Batı, Bir Zihniyet Gerilimi”, Doğu Ne Batı Ne?, **Doğu Batı Dergisi**, Sayı: 2, Yıl: 1, Şubat, Mart, Nisan 1998.

METİN, Celal; **Emperyalist Çağda Modernleşme, Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941)**, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2011.

MICHEL, Thomas; **Medeniyetler Çatışmasından Diyaloğa**, Hazırlayan: Mustafa Armağan, İstanbul, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, 2000

- OLSON, Robert; **Türkiye-İran İlişkileri (1979-2004)**, (çev. Kezban Acar), Ankara, Babil Yayınları, 2005.
- ÖNDER, Ali Tayyar; **Türkiye'nin Etnik Yapısı**, Ankara, Zirve Ofset, Bilim ve Sanat Dağıtım, 1998.
- ÖZEL, Merve Suna; "Rusya'nın İran ve Suriye Çıkmazı", İran: Savaşın Gerçek Cephesi, **21. Yüzyıl Dergisi**, Sayı:39, Mart 2012.
- PARSİ, Trita; "İsrail-İran İlişkileri Değerlendirmesi: Güç Döngüsü Perspektifinden Stratejik Rekabet", **21. Yüzyılda İran**, Homa Katouzian, Hüseyin Şahidi, çev. Pınar Güven, Ankara, Sitare Yayınları, 2011.
- PEHLİVANOĞLU, A. Öner; **Ortadoğu ve Türkiye**, İstanbul, Kastaş Yayınları, 2004.
- RAHNEMA, Ali; **Müslüman Ütopycı**, (çev. İhsan Toker), Ankara, Hece Yayınları, 2005.
- RUSTAMOV, Rafig; "İran'da İslam, Kimlik ve Dış Politika: Konstrüktivist Bir İnceleme", Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2004.
- SARAY, Mehmet; **Türk-İran İlişkileri**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2006.
- SARIKAYA, M. Saffet; "Dini ve Siyasi Bakımdan Osmanlı-İran Münasebetleri", **Türk Kültürü**, Cilt: XXXI, Sayı: 363, Temmuz 1993, s.406-422.
- SEVİM, Ali, ÖZTOPRAK, İzzet, TURAL, M. Akif; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2006.
- SEZGİN, Kaya; "Uluslar arası İlişkilerde Konstrüktivist Yaklaşımlar", www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/63/3/6-Kaya-Sezgın.pdf.
- SOMUNCUOĞLU, Anar; "Vladimir Putin'in Türkiye İlgisi", **Cumhuriyet Strateji**, Yıl:2, Sayı: 57, 1 Ağustos 2005, s.12-13.

SÖNMEZOĞLU, Faruk, YILDIZ, Y.Gökalp, vd; **Uluslar arası İlişkiler Sözlüğü**, İstanbul, Cem Yayınevi, 1992.

SÖNMEZOĞLU, Faruk; **Uluslar arası Politika ve Dış Politika Analizi**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 3. Baskı, 2000.

STOWASSER, Barbara; **Medeniyetler Çatışmasından Diyaloga**, Hazırlayan: Mustafa Armağan, İstanbul, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, 2000

SÜSLÜ, Azmi; **Mesut Fani (Bilgili)'ye göre Kürtler ve Sosyal Gelişimleri**, Ankara, Tanmak Yayınları, 1993.

ŞAHİN, Abdullah; **Büyük Ortadoğu Projesi ve Türkiye**, İstanbul, Truva Yayınları, 2004.

ŞERİATİ, Ali; **Ali Şiası Safevi Şiası**, (çev. Feyzullah Artinli), İstanbul, Ekin Yayınları, 3. Baskı, 2005.

T.C. EKONOMİ BAKANLIĞI, Tahran Ticaret Müşavirliği, **İran İslam Cumhuriyeti Ülke Profili**, Mart 2012.

TARAKÇI, Nejat; **Devlet Adamlığı Bilimi, Jeopolitik ve Jeostrateji**, İstanbul, Çantay Kitabevi Yayınları, 2003.

TOPLAMACIOĞLU, Mehmet; **Din Sosyolojisi**, Ankara, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2. Baskı, 1975.

TOPSES, Mehmet Devrim; "Medeniyetler Çatışması Kuramının Sosyolojik Çözümlemesi", <http://idc.sdu.edu.tr>.

TUNCER, Hüner; "19. Yüzyılda Osmanlı-Avrupa İlişkileri", Avrupa, **Doğu Batı Dergisi**, FSK Yayınları, Yıl:4, Sayı:14, Şubat-Mart-Nisan 2001.

TUNCER, Hüner; "Türkiye, "İslam Cumhuriyeti" Olmayacak", **Jeopolitik, Stratejik Araştırmalar Dergisi**, Yıl:3, Sayı:11, Yaz 2004, s.45-47.

TÜRKDOĞAN, Orhan; **Etnik Sosyoloji**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2003.

- TÜRKDOĞAN, Orhan; **Kemalist Sistem ve Sosyolojik Yapısı**, İstanbul, IQ Yayınları, 2005.
- TÜRKDOĞAN, Orhan; **Milli Kültür Modernleşme ve İslam**, İstanbul, Birleşik Yayıncılık, 1996.
- TÜRKDOĞAN, Orhan; **Osmanlı'dan Günümüze Türk Toplum Yapısı**, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2. Baskı, 2004.
- TÜRKDOĞAN, Orhan; **Türk Toplumunun Kültürel Dinamikleri**, İstanbul, Kum Saati Yayınları, 2007.
- Türkiye-İsrail Yakınlaşması, Nedenler, Parametreler ve Gelecek İçin Perspektifler", **Ekonomi Forumu**, İstanbul, Aralık 1999.
- ULAŞ, Bülent; **Jeopolitik**, İstanbul, Başlık Araştırma-İnceleme Yayınları, 2011.
- UŞAK, Hasan; **Kürdistan'da Aşiretçilik ve Milliyetçilik**, İstanbul, Aram Yayıncılık, 2005.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya; **Türk Tefekkürü Tarihi**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 3. Baskı, 2007.
- VELİEV, Cavid; "İran'ın Etnik Yapısı", **Cumhuriyet Strateji**, Yıl:1, Sayı:52, 27 Haziran 2005, s.9-10.
- VELİEV, Cavid; "Moskova'nın Zorunlu Müttefiki İran", **Cumhuriyet Strateji**, Yıl:1, Sayı:36, 7 Mart 2005, s.8-9.
- YENİSEY, Gülara; **İran'da Etnopolitik Hareketler (1922-2004)**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2008.
- YILDIZ, Feridun; "Avrasya Jeopolitiğine Rus-ABD Yaklaşımları", **21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü**, Yıl:1, Sayı:1, Ocak-Şubat-Mart 2007, s.149-177.

ÖZET

“Teoriler Işığında Türk-İran İlişkilerinde Stratejik Derinlik” adlı bu çalışma, özünde Türk-İran ilişkilerine doğrudan ve dolaylı yoldan etki eden temel unsurları masaya yatırma, tanıma, irdeleme ve kısır olmayan politik ve sosyolojik sonuçlar çıkarma amacına yönelik olarak hazırlanmıştır. Bu bağlamda çalışmanın kapsamı geniş tutulmuş, çoğulcu bir anlayışla, olay ve olgular arasında nedensellik ilişkisi olduğu göz önüne alınarak iç ve dış temel parametreler hesaba katılmış, perspektif bu açıdan şekillendirilmiştir.

İlişkilerin yapısı ve boyutu ortaya çıkarılırken, Uluslar arası İlişkiler disiplini ve bu disipline bağlı teoriler, jeopolitik ve jeostrateji gibi unsurlar ile sosyolojik bir konu olan kimlik/aidiyet, başlıca hareket noktası olan tarihsel gelişim sürecinde, kavramsal ve kuramsal açıdan bir temel teşkil etmiştir. Yöntemsel olarak transdisipliner bir anlayış benimsenmiş, sosyoloji, psikoloji, din, linguistik, kültür, antropoloji, coğrafya, siyaset bilimi ve iktisat gibi sosyal bilimler, ikili ilişkilerin yapısal yönünü ortaya çıkarma noktasında başvurulan en önemli disiplinler araçlar olmuştur.

Türkiye ve İran ilişkileri, nev-i şahsına münhasır ve hemen hemen hiçbir teori içinde tek başına değerlendirilemeyecek kadar özel ve bir o kadar da karmaşık ilişkiler yumağını andıran bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla tek yönlü bir bakış açısı ile ikili ilişkileri değerlendirmek, iki ülkenin kültür ve tarihine hakaret teşkil etmektedir. Bu bağlamda hem Türkiye ve hem de İran’ın, birbirleri ile kurdukları/kurmaya çalıştıkları münasebetler, çok yönlü ve derin bir analizle anlaşılabilir.

Küresel ve bölgesel güç politikalarının genellikle merkezinde ve ekonomik çıkar çatışmalarının ortasında yer alan iki ülke, birbirleri ile olan münasebetlerini, sınırlar hariç, dünya konjonktüründen soyutlayamamış, bu nedenle ikili ilişkiler, çoğu zaman komşuluk ilişkilerine yakışmayacak bir boyutta süregelmiştir. Bu açıdan bakıldığında, yalnızca konjonktürün değil, aynı zamanda yönetim şekilleri, tarihsel kimlikler ve dinsel nedenlerin de yarattığı farklılık, bu münasebetlerin yönünü tayin etmiştir.

Bu nedenlerden ötürü, iki ülke ilişkilerini etkileyen etmenler iç ve dış olmak üzere iki boyutta ele alınmalıdır. Dış boyutta, küresel ve bölgesel güçlerin, kendi dünya algıları etrafında oluşturdukları Jeopolitik Teoriler ve devletlerarası münasebetlerde kullanmak üzere geliştirdikleri Uluslar arası İlişkiler Kuramları; İç boyutta ise, Türk-İran ilişkilerinin yön ve sınırlarını belirleyen tarihsel, kültürel, etnik, dinsel ve iktisadi derinlik, çalışmamızın özünü oluşturmaktadır.

Plüralist bir yaklaşım güdülerek ele alınan ikili münasebetlerin, güncel politikanın girift ve bir o kadar kırılgan yapısı nedeniyle kesinlik arz etmeyen, fakat fütüralist açıdan kendi içinde tutarlı *Stratejik Derinlik* konsepti çerçevesi içinde değerlendirilme imkânının mevcut olması, ilişkilere bu açıdan da uzun vadeli yaklaşma olanağı sağlamaktadır. Dolayısıyla, Türk Dış Politikası için yeni bir vizyon ve misyon ortaya koyan bu konsept, gerek jeostratejik ve gerekse jeopolitik derinliğe sahip iki ülkenin yakın ve uzak gelecekte izleyecekleri politikalara - özellikle Türkiye açısından - kuramsal bir çerçeve sunmaktadır.

Bu açılardan bakıldığında, Orta Asya, Orta Doğu ve Kafkaslarda çıkar çatışması ve mücadeleden ziyade, müşterek çıkarlar ekseninde ortak politikalar geliştirilmesi, politik sistemler bir yana bırakılarak stratejik ittifaklar içerisine girilmesi yönünde ortaya koyulacak her samimi irade, iki ülke yararına sonuçlar doğuracaktır. Ancak bu noktada en elzem unsur, kimlik eksenli değil, bölge eksenli tümdengelimsel bir dış politika benimsenmesidir. Zira yukarıda arz edilen üç ortak coğrafyada meydana gelen her gelişme ve yanan her ateş, hem İran'a ve hem de Türkiye'ye sirayet etmekte ya da sıçramaktadır. Dolayısıyla küresel güçlerin küresel politikaları yanında, bölgesel güvenlik ve işbirlikleri, ikili münasebetlerin geleceği açısından en önemli gösterge olacaktır.

Anahtar Sözcükler:

Jeopolitik

Stratejik Derinlik

Kuramlar

Dış Politika

Kimlik.

ABSTRACT

This study namely “In the Light of the Theories Strategic Depth in Turkish-Iranian Relations” is essentially prepared to the purpose to discuss in detail, identify, examine the basic elements that affect the Turkish-Iranian relations directly and indirectly, and draw non-sterile political and sociological conclusions. In this context the perspective is shaped by broadening the scope of the study and, in a pluralist manner, by taking into account the inside and outside parameters considering the causal relationship between events and facts.

The International Relations discipline and related disciplines, such as geopolitics, geostrategy and identity/belonging as a sociological subject, has constituted a conceptual and theoretical basis in the historical development process, which is the main departure point, while examining and revealing the structure and dimension of the relations. Procedurally a transdisciplinary understanding is adopted and social sciences such as sociology, psychology, religion, linguistics, culture, anthropology, geography, political science and economics has been the most important disciplinary tools at the point of revealing the structural aspects of bilateral relations.

Turkey and Iran has a structure that is idiosyncratic and special which cannot be evaluated almost in any theory alone and has complex relationships resembling a skein. Therefore, assessing bilateral relations from a one-way perspective will constitute an insult to the culture and history of both countries. In this context, the established/tried to establish connections of both Turkey and Iran, can be understood by a multi-faceted and deep analysis.

The two countries, which are generally in the center of global and regional power politics and in the middle of conflicts of economic interests, cannot isolate their connections from the global conjuncture, besides boundaries, thus the bilateral relations have usually continued in a sense that do not fit neighborhood relations. In this respect, not only the conjuncture but also the differences in the forms of government, historical identities and religious reasons have constituted the manner of these relations.

For these reasons, the abiotic factors that affect the relations of these countries have to be discussed in internal and external dimensions. In the external

dimension, the international doctrines, that the geopolitical theories which are formed around their own world perceptions and developed in order to use international connections; in the internal dimension, historical, cultural, ethnic, religious and economic depth which constitute the direction and boundaries of Turkish-Iranian relations form the essence of our study.

The bilateral relations that are dealt with by pursuing a pluralist approach, which has the opportunity of evaluation that does not offer certainty because of the involved and fragile structure of current politics but in terms of futurist perspective, is internally consistent in the framework of *Strategic Depth* concept, provides possibility of long-term approach. Hence, demonstrating a new vision and mission to Turkish Foreign Policy, this concept, offers a theoretical framework to both countries, which have geostrategic and geopolitical depth, for the policies, especially for Turkey, to follow in the near and distant future.

When considered from this point of view, besides from the conflict and struggle of interest, development of common policies on the axis of joint interest, each sincere will that is put in leaving aside the political systems in the direction of entering into strategic alliances, will produce beneficial outcomes for both countries. However, at this point the most essential element is to adopt a zone-axis deductive foreign policy, not an identity-axis based one. Because each development occurring in the three common geographies which are stated above and every burning fire, spread or skip to both Iran and Turkey. Therefore, besides the global politics of global powers, regional security and cooperation will be the most important indicator for the future of bilateral relations.

Key Words:

Geopolitics

Strategic Depth

Theories

Foreign Policy

Identity

